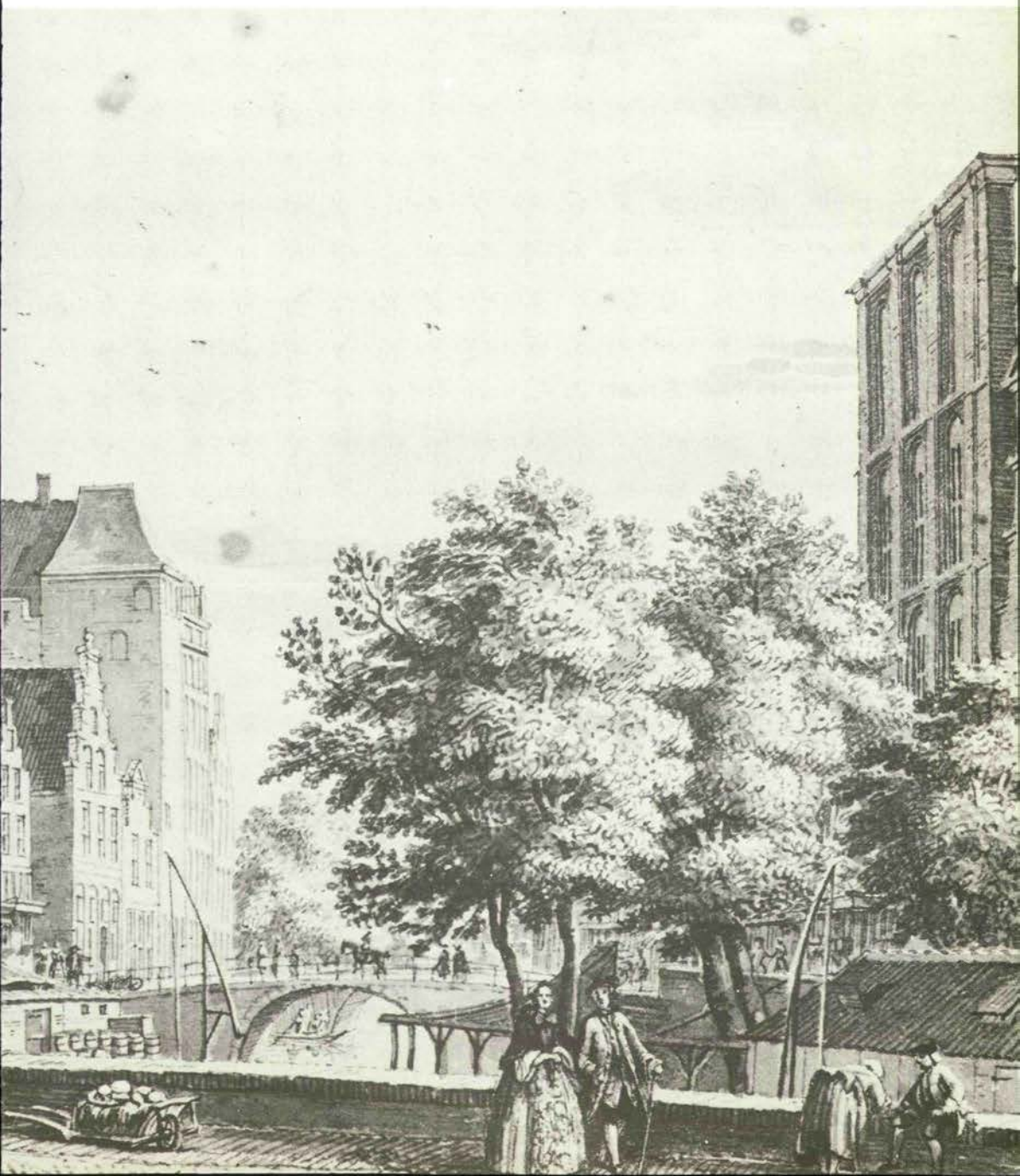

Jaarboek Oud-Utrecht 1986

Vereniging Oud-Utrecht

Jaarboek Oud-Utrecht

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Jaarboek

Jaarboek Oud-Utrecht/Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht. - 1970 - . . . - Utrecht: Vereniging Oud-Utrecht

Versijnt jaarlijks

Jaarboek 1986/[red. J. Aalbers . . . et al.; met bijdragen van A. H. Evertse . . . et al.]. Ill.

ISBN 90-71108-03-1

SISO utre 938 UDC 949.283(058)

Trefw.: Utrecht; geschiedenis; jaarboeken.

Jaarboek Oud-Utrecht 1986

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

Redactie:

J. Aalbers, G. J. Hooykaas, mw E. I. Jimkes-Verkade, A. D. A. Monna,
W. Uittenbogaard.

Inhoud

De auteurs.....	6
Voorwoord.....	7
<i>A. H. Evertse</i> , De stad Utrecht en de franciscanen en dominicanen in de vijftiende eeuw.....	9
<i>W. H. P. Scholten</i> , Heiligen op herhaling. Enkele muurschilderingen in de Utrechtse Buurkerk opnieuw beschouwd.....	33
<i>M. P. van Buijtenen en A. K. de Meijer O.S.A.</i> , Heiligen tussen Pierementen II: Da Capo.....	62
<i>G. M. de Meyer en E. W. F. van den Elzen</i> , Het zwakke geslacht in Utrecht. Enkele momentopnamen van mannen en vrouwen uit de late middeleeuwen.....	70
<i>Paul Dirkse</i> , Nieuw beeldmateriaal over Hendrick Barck, balijer van het Utrechtse Catharijneconvent.....	78
<i>Korine Hazelzet</i> , Lievendaal, 'eene eenvoudige, nette, met ligte verw beschildeerde villa, in het donkere loof verscholen'.....	93
<i>P. van Hees</i> , Een opzienbarende rede. De toespraak van de rector magnificus prof. dr C. W. Vollgraff ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan van de Utrechtse Universiteit op 23 juni 1936 in de Domkerk.....	114
<i>J. A. C. Matthijsen en W. Uittenbogaard</i> , Verdwenen stads- en dorpsgezichten.....	139
<i>W. Uittenbogaard</i> , Kroniek over het jaar 1985.....	160
Jaarverslag van de secretaris over 1985.....	179
Vereniging Oud-Utrecht.....	182
Leden.....	183

De auteurs:

dr M. P. van Buijtenen, oud-rijksarchivaris in de provincie Utrecht; Paul Dirkse, kunsthistoricus, verbonden aan het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht; drs E. W. F. van den Elzen, adjunct-directeur bij het hoger laboratoriumonderwijs te Deventer; drs A. H. Evertse, historicus; Korine Hazelzet, kunsthistorica; drs P. van Hees, historicus, wetenschappelijk medewerker R.U. Utrecht; J. A. C. Mathijssen, medewerker Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht; dr A. K. de Meijer O.S.A., bibliothecaris en archivaris van de Augustijnenorde in Nederland te Eindhoven; mw dr G. M. de Meyer, historica; drs W. H. P. Scholten, kunsthistoricus, tijdelijk verbonden aan het Rijksmuseum te Amsterdam; W. Uittenbogaard, oud-provinciaal ambtenaar.

Voorwoord

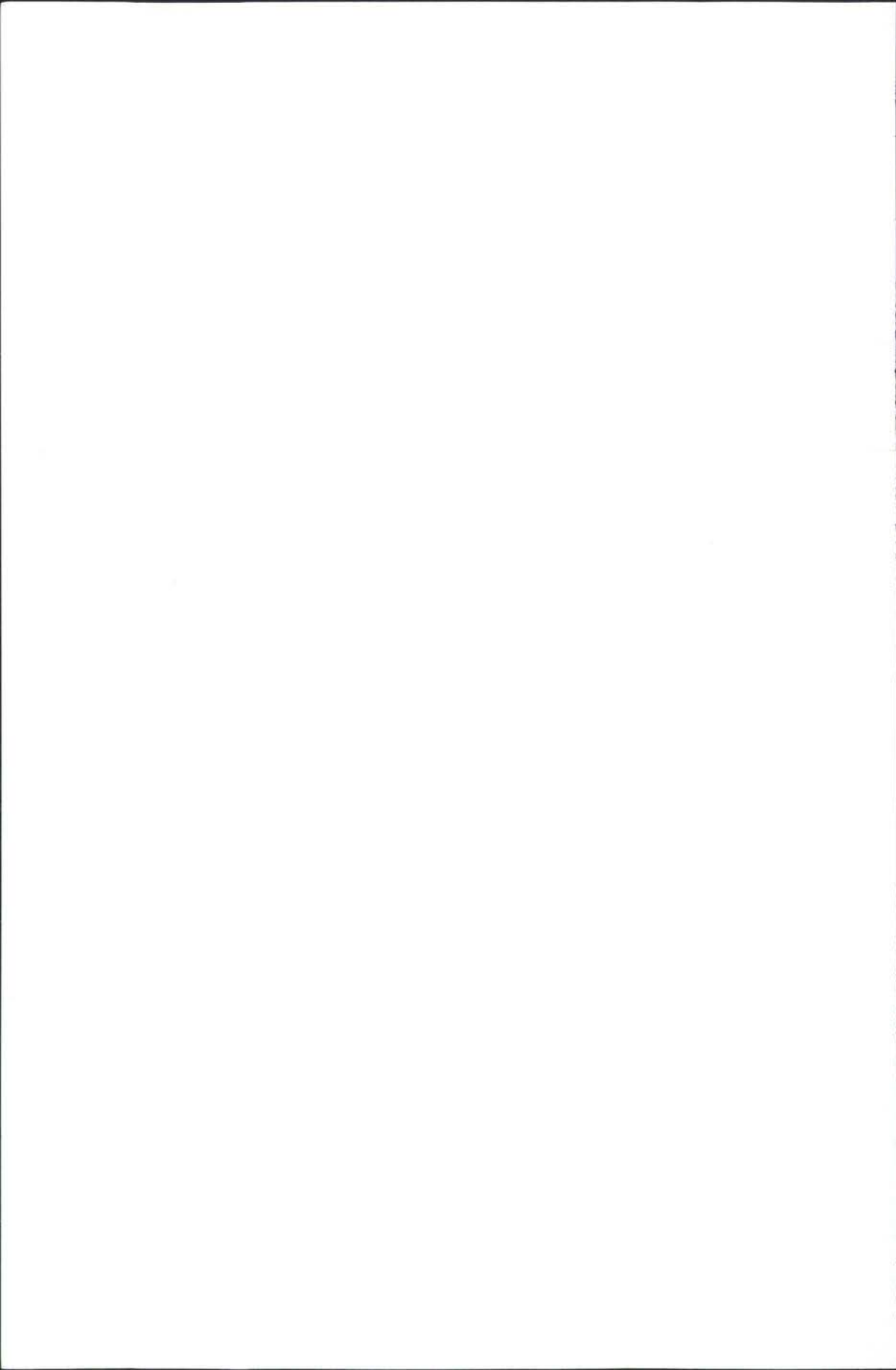
Het *Jaarboek Oud-Utrecht* 1986 wordt gekenmerkt door een grotere verscheidenheid aan artikelen van gemiddeld wat kortere omvang dan vorige jaren. Er is gezocht naar een nieuw omslag voor het *Jaarboek*, aangezien Pieter van den Keeres' Utrechtse provinciekaart alweer vanaf 1977 op het kaft werd afgebeeld. Gekozen is voor een gezicht op de Oude Gracht te Utrecht uit 1745 (?) van Jan de Beijer. Deze grijs gewassen pentekening is voor zover wij weten nooit eerder gepubliceerd.

Vanaf de Bakkerbrug zien we aan de linkerzijde van links naar rechts drie monumentale huizen die uit de tweede helft van de dertiende eeuw stammen: Blankenburg, Fresenburg en Oudaen, waarvan de restauratie dit jaar voltooid is. Na overgestoken te zijn over de Jansbrug, stuiten we aan de rechterzijde van de gracht op het huis Putruwiel met zijn duidelijk zichtbare schijngevel. Deze van oorsprong middeleeuwse stadskastelen domineren in deze achttiende-eeuwse tekening nog steeds het stadsbeeld. Nog indrukwekkender moeten zij tot in de zestiende eeuw geweest zijn omdat de tussenliggende huizen toen meestal kleiner en grotendeels van hout waren.

Verder wordt het stadsbeeld in de tekening bepaald door stenen huizen die vaak mede een bedrijfs- of winkelfunctie hadden en door bedrijfsruimtes op de werven. Wanneer handelswaar vandaar naar straatniveau moest worden gebracht, konden de handhijskranen die aan beide bruggen bevestigd waren uitkomst bieden.

De pentekening (14 x 21 cm) was tot 1982, toen de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht haar op een veiling kocht, in ons land niet bekend en is dan ook niet gepubliceerd in Romers' oeuvre-catalogus van De Beijer uit 1969. De weergave van dit stadsdeel komt echter - op de figuren na - volledig overeen met het onderwerp van een veel kleinere aquarel (7,2 x 9,9 cm) van deze kunstenaar. Deze waterverftekening wordt bewaard in hetzelfde archief en is wel in Romers opgenomen. De Beijer dateerde de aquarel op de achterkant eigenhandig op 1736. De nieuw verworven pentekening is ook aan de achterzijde gedateerd en wel op 1745, maar door een andere hand. Aangezien kunstenaars als De Beijer vaker op vroeger werk teruggrepen, hoeft deze datering niet onjuist te zijn.

De redactie

De stad Utrecht en de franciscanen en dominicanen in de vijftiende eeuw*

A. H. Evertse

Inleiding

In het begin van de dertiende eeuw ontstond een tweetal nieuwe orden, die het al veel oudere armoede-ideaal binnen de middeleeuwse kerk een nieuwe toepassing gaven. De armoedegedachte had in deze orden niet alleen betrekking op de individuele kloosterlingen, maar ook op de gehele kloostergemeenschap. De eerste van deze twee orden werd gesticht door Franciscus van Assisi; zijn volgelingen worden naar hem franciscanen genoemd. De andere orde werd gesticht door Dominicus de Guzman, naar hem de orde der dominicanen genoemd. Samen met de karmelieten en de augustijnen of augustijner-eremieten, die in de tweede helft van de dertiende eeuw uit al oudere congregaties van eremieten geformeerd werden, zijn ze bekend geworden als de vier bedelorden¹.

De bedelorden vonden hun taak in de snel groeiende bevolkingscentra van het dertiende-eeuwse Europa, waar ze de zielzorg van de parochiegeestelijkheid onder de bevolking konden ondersteunen. Hoe is deze trek naar de steden te verklaren of, om het anders te stellen, waarom vonden stad en bedelorden elkaar? Steinbach noemt de middeleeuwse stad, zoals die in de elfde eeuw tussen Seine en Rijn ontstond, een 'Gewerbebürgerstadt', dit in tegenstelling tot de steden uit vroeger tijden, die in de eerste plaats administratieve centra en pas in tweede instantie handelscentra waren².

De burgerij in de steden bestond uit kooplieden en handwerklieden die zich aaneensloten. Deze nieuwe vestigingsvorm trok andere kooplieden aan, waardoor een wisselwerking ontstond, die de bedrijvigheid steeds meer deed toenemen. Niet langer zochten de kooplieden met hun markten de landelijke bevolking op, maar kwamen de kopers naar de kooplieden in hun stad toe. Er is hier sprake van een mentale revolutie, Steinbach spreekt in dit verband van 'beking' en 'verleiding' tot stedelijke vestiging³. Essentieel voor deze nieuwe burgers is het niet langer gebonden zijn aan de grond, het verlaten van de oude banden op het platteland. Een geheel andere geestesinstelling was voor deze stap

* Dit artikel is gebaseerd op de onuitgegeven doktoraalskriptie 'De stad Utrecht en de bedelorden in de vijftiende eeuw', geschreven voor de Rijksuniversiteit te Utrecht (Utrecht, 1984). Ik wil dr M. P. van Buijtenen en mevrouw drs L. van Tongerloo bedanken voor hun suggesties en kritische aanmerkingen bij het schrijven van dit artikel.

¹ De augustijner-eremieten dienen wel onderscheiden te worden van de augustijner-kanunniken, die doorgaans als regulieren worden aangeduid.

² F. Steinbach, 'Stadtgemeinde und Landgemeinde. Studien zur Geschichte des Bürgertums I', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XIII (1948) 17-25.

³ Steinbach, 'Stadtgemeinde und Landgemeinde', 23.

zeker nodig gezien de sterke sociale banden in de agrarische middeleeuwse maatschappij.

Juist hierin moet de band tussen stad en bedelorden gezocht worden. De oudere kloosterorden hadden - meestal uitgebreid - grondbezit en leefden van de inkomsten van die grond. De bedelorden wensten geen grond te bezitten. Zij wilden geheel afhankelijk zijn van de gaven van leken en alleen steden konden een grotere groep bedelaars onderhouden. Burgers en bedelmonniken hadden dat uitgangspunt gemeen: de onafhankelijkheid van de agrarische produktie en de breuk met het platteland. Toen in de dertiende eeuw de urbanisatie in West-Europa aan haar grote vlucht begon, begaven franciscanen en dominicanen zich naar de steden en de gemeenschappelijke geestesinstelling zorgde ervoor dat de relatie tot wederzijds genoegen was.

Taken lagen er genoeg voor de bedelorden. De kerk wist nog niet goed hoe ze tegen de nieuwe samenlevingsvorm moest aankijken. De dynamiek van het stadsleven, het alles overheersende winststreven en de sociale en daarmee samenhangende religieuze onrust waren verschijnselen die de geestelijkheid met het nodige wantrouwen moet hebben bekeken en waaraan de kerkelijke organisatie zich ook niet had aangepast⁴.

Het oudste bedelordeklooster in het bisdom Utrecht, dat van de dominicanen, ontstond in de stad zelf. Zij vestigden zich er vermoedelijk vóór 1232, terwijl een schenking van graaf Willem II van Holland als roomskoning in 1249 uitbreiding van het convent mogelijk maakte⁵. In 1244 is er in Utrecht voor het eerst sprake van een gardiaan, de kloosteroverste der franciscanen, maar het is aannemelijk dat er al vóór 1242 een convent in de stad was⁶. Uiteindelijk werd in 1468 nog een convent van de karmelieten in de stad gesticht⁷. De karmelieten zullen hier echter slechts zijdelings ter sprake komen⁸.

De kerk van de franciscanen was gevestigd aan de Minrebroedersstraat en het convent strekte zich uit naar het Janskerkhof. De latere Statenzaal, vergaderplaats van de Staten van Utrecht na de reformatie, was oorspronkelijk de rond 1518 gebouwde, nieuwe refter van de franciscanen⁹. De dominicanen hadden hun vestiging aan de huidige Breedstraat. Het Predikherenkerkhof is als straat ook pas ontstaan na de afbraak van het convent ten behoeve van de stadsverdediging in 1584¹⁰. Een deel van het huidige Catharijneconvent vormde oor-

⁴ R. W. Southern, *Western Society and the Church in the Middle Ages*. Pelican History of the Church, II (Harmondsworth, 1975) 273-277. Vgl. N. Cohn, *The Pursuit of the Millenium. Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages* (London, 1978) 53-60.

⁵ S. P. Wolfs, *Studies over Noordnederlandse dominicanen in de middeleeuwen* (Assen, 1973) 5.

⁶ P. A. Henderikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*. Hollandse Studiën, X (Dordrecht, 1977) 15.

⁷ A. Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum presertim quae Ultraiecti et in eiusdem suburbis et passim alibi in diocesi* (Leiden, 1704) 341-342. Over de karmelieten te Utrecht en de stichting van hun convent zie verder: André Evertse, 'De stad Utrecht en de bedelorden in de vijftiende eeuw'. Onuitgegeven doktoraalskriptie R.U. Utrecht (Utrecht, 1984) 74-90; V. Roefs, 'Aanteekeningen over het Carmelietenklooster', *Carmel*, II (1949) 17-39.

⁸ Binnen het bestek van dit artikel bleek het niet mogelijk aandacht te schenken aan de stichting van het karmelietenconvent. Hiervoor is een systematische bestudering van de nog aanwezige rekeningen van het klooster onontbeerlijk. De schrijver hoopt binnenkort een dergelijke studie te ondernemen.

⁹ S. Muller Fz., *De vergaderplaatsen der Staten van Utrecht 1375-1915* (Utrecht, 1915) 1.

¹⁰ N. van der Monde, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten, en pompen der stad Utrecht* (3 dln.; Utrecht, 1844-46) II, 194; H. M. van den Berg, 'Predikherenkerkhof 9, een huis aan de rand van de oude bisschopsstad', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1981, 246-250.

spronkelijk het convent van de karmelieten en de huidige St. Catharinakerk was in eerste opzet ook hun kerk. Toen de burcht van Karel V op het toenmalige Catharijneveld verrees, betrokken de johannieters het complex van de karmelieten en bouwden de laatsten een nieuw convent bij de St. Nicolaaskerk. Dit laatste gebouw werd in 1585 om dezelfde reden afgebroken als het convent van de dominicanen¹¹.

Wat de benaming van de bedelorden in de middeleeuwen betreft het volgende. De termen franciscanen en dominicanen werden in die tijd niet gebruikt. Men sprak van minderbroeders (minrebroeders) en predicaren, maar voor de dominicanen gebruikte men meestal de term jacobijnen (jacopinen), naar het befaamde studieconvent van die orde in Parijs, St. Jacques. De benaming predikerheren is van latere origine. Overigens heeft de bekende groepering uit de Franse revolutie ook zijn naam aan het genoemde klooster ontleend. De karmelieten heetten volledig: Broeders van Onze Lieve Vrouwe van de berg Carmel en werden aangeduid als vrouwenbroeders.

Uitgangspunt bij dit artikel is de geconstateerde band tussen stad en bedelorden. Hun conventen kunnen min of meer als stedelijke instellingen gezien worden en de vraag is dan of de stad en meer in het bijzonder het stadsbestuur ze als zodanig zag. Daarbij kan gezien worden of de conventen door de magistraat begunstigd werden en zo ja, op welke wijze. Wellicht bemoeide de stad zich ook met de religieuze aangelegenheden van de kloosters. Verder: Waren de bedelorden ook politiek actief in de stad? Eerst zullen wij echter de banden tussen de stedelijke elite en de franciscanen en dominicanen bekijken. Is er sprake van begunstiging door de families die de leden voor de magistraat leverden?

Opgemerkt dient hier wel te worden dat de archieven van franciscanen en dominicanen geheel verloren zijn gegaan. Ons onderzoek dient dus te verlopen via de archieven van andere instellingen. Wat betreft de begunstiging van de bedelorden zijn de archieven van parochiekerken en gasthuizen van belang, voor de band tussen stadsbestuur en de orden het archief van de stad. We beperken ons hier tot de vijftiende eeuw, omdat voor die periode relatief de meeste gegevens voorhanden zijn.

Stedelijke elite en bedelorden

De bedelorden waren vrijwel geheel afhankelijk van gaven van leken. Dit in tegenstelling tot andere geestelijke instellingen, die beschikten over inkomsten uit vaak omvangrijk goederenbezit. Met name bij de franciscanen werd het armoede-ideaal strikt gehanteerd: zelfs de eigen gebouwen en terreinen mochten ze niet in eigendom hebben. Overigens bezaten de franciscanen in Utrecht toch wel huizen en een enkele maal land, maar een grote omvang heeft dit bezit nooit aangenomen. Formeel was er in ieder geval nooit sprake van eigendom bij de franciscanen, aangezien goederen en renten altijd aan procurators werden geschonken, nooit rechtstreeks aan het convent zelf. Deze procurators waren leken en behoorden vrijwel altijd tot families, die regelmatig zitting hadden

¹¹ D. P. Snoep, G. T. Haneveld e.a., *Het Catharijne-convent, monument met toekomst* (z.pl., z.j.) 39-40. Van der Monde, *Beschrijving van Utrecht*, I, 278.

in de magistraat¹². Overigens hadden ook de dominicanen in Utrecht nauwelijks huizen of grond in bezit.

Schenken van renten hadden vrijwel altijd tot doel zielmissen te stichten en dan met name jaargetijden. Vaak werden deze renten overigens niet eens aan de procurators geschonken. Meestal werden goederen aan andere instellingen geschonken, die op basis daarvan renten aan de franciscanen en dominicanen betaalden.

Op 26 januari 1406 maakte het convent der minderbroeders een charter op, waarin het beloofde de uitvaart te verzorgen van jonkvrouw Hildegont Mase-lant. De franciscanen namen verder ondermeer op zich elk jaar het jaargetijde van Hildegont te vieren op haar overlijdensdag of binnen acht dagen daarna. Het jaargetijde diende te bestaan uit een vigilie (nachtwake), de volgende dag een zielmis en een bezoek aan het graf van Hildegont. Verder moest op deze dag een zwart kleet, dat voor dat doel speciaal in de sacristie bewaard werd, op haar graf worden gelegd. Hildegont blijkt opdracht te hebben gegeven om na haar dood schenkingen te doen 'inder eren Goods ende in rechten aelmos'. Het St. Barbaragasthuis kreeg zes morgen land, waarvan de opbrengst van drie morgen jaarlijks aan de franciscanen moest worden uitbetaald. Bovendien moest het gasthuis elk jaar ook een rente van vier pond uit een huis en hofstede aan het Jansveld aan het convent uitkeren. Van deze vier pond kreeg de koster er twee, omdat hij elke dag het graf van Hildegont moest bezoeken. De andere twee pond diende 'ter pitancie', voor een lekkere maaltijd voor de broeders. Verder moest de gardiaan van beide renten elke broeder, die ter vigilie en zielmis kwam, een bedrag aan geld geven, te weten één Vlaamse plag. Het resterende bedrag mocht de gardiaan naar eigen goeddunken voor het klooster besteden¹³. De giften, die de franciscanen hier kregen, werden dus niet zomaar gegeven, maar dienden om de ziel van Hildegont na haar dood te gedenken. Bij wanprestatie van de minderbroeders zou de rente uit de drie morgen land dan ook aan het gasthuis vervallen en de vier pond aan de Buurkerk.

Er zijn heel wat van dit soort giften bewaard gebleven in de archieven van parochiekerken en gasthuizen. Dat ze bewaard zijn gebleven vindt zijn oorzaak in het feit dat de charters waarin de giften werden vastgelegd, voor de instellingen die als intermediair optraden, als eigendomsbewijzen golden. Duidelijk wordt daaruit tevens dat we op deze wijze slechts die schenkingen kunnen achterha-

¹² In de vijftiende eeuw zijn de volgende procurators van de franciscanen bekend: Adriaan van Lanscroon, Ghijsbert Thomaesoon, Henric van Renyngen, Hubert van Pallaes, Peter van Vosculen, Willem van Steenre, Jacob Proeys en Henric die Witten. Allen komen zo omstreeks de tijd dat ze optraden als procurator in de magistratenlijsten voor met uitzondering van Peter van Vosculen. Deze wordt in 1479 als procurator genoemd, maar de naam Vosculen komt na 1455 niet in de magistratenlijsten voor. Bij de dominicanen worden alleen de leken Delyaen Budendijcx en Willem van Cralingen in 1485 als procurators genoemd; een Jan Butendijk komt omstreeks die tijd in de magistratenlijsten voor. Zie de magistratenlijsten bij: K. Burman, *Utrechtsche jaarboeken van de vijftiende eeuw, vervattende het merkwaardige in het Gesticht en voornamentlyk in de stad Utrecht zedert den jare 1402 en vervolgens voorgevallen* (3 dln.; Utrecht, 1750-54). Henderikx, *De oudste bedelordekloosters*, 179 reserveert de term procurator voor broeders uit de kloosters zelf, die de dagelijkse huishouding behartigden. Leken die in Utrecht de materiele belangen van de kloosters behartigden worden daar altijd procurator genoemd, voorzover hun functie tenminste expliciet vermeld wordt. Meestal blijkt slechts uit de inhoud van de oorkonde dat ze in die functie optreden.

¹³ Gemeentearchief Utrecht (GAU), Buurkerk, nr. 321; GAU, St. Barbara- en St. Laurens-gasthuis, nr. 1550. Beide charters zijn identiek.

len, die van zodanige omvang waren dat het de moeite waard was ze juridisch vast te leggen. Het ontbreken van archieven van de franciscanen en dominicanen maakt echter dat we voor een groot deel afhankelijk zijn van deze documenten. Voor dit onderzoek zijn alle schenkingen tussen 1350 en 1520 bestudeerd.

In het geval van de franciscanen biedt de Utrechtse historicus Aernout van Buchell hulp. Hij heeft aantekeningen gemaakt uit een verloren gegaan cartularium (register met afschriften van oorkonden) van het convent. Van Buchell maakte deze aantekeningen uit genealogische interesse, zodat er zeker geen sprake zal zijn van een juiste afspiegeling van de inhoud. Immers, hij zal de meer belangrijke families hebben geselecteerd, hetgeen al duidelijk blijkt uit het ontbreken van personen met patronimica. Zulke personen met namen afgeleid van de voornaam van de vader, zijn onder de schenkers die niet uit de aantekeningen van Van Buchell bekend zijn, wél te vinden. De aantekeningen bevatten stichtingen van zielmissen, verleningen van graven en stoelen en namen zonder nadere vermelding¹⁴.

Trachten we nu een beeld te vormen van de begunstiging van de bedelorden door leken, dan vormt het feit dat wij dankzij Van Buchell meer gegevens over de franciscanen dan over de dominicanen hebben, een probleem. Om deze eenzijdige bronnenoverlevering enigszins recht te trekken, hebben we een broederschap, verbonden aan het predikherenconvent bij het onderzoek betrokken. Het gaat hier om de 'Onze Lieve Vrouwebroederschap ter jacobinen', die op 16 februari 1392 werd opgericht¹⁵.

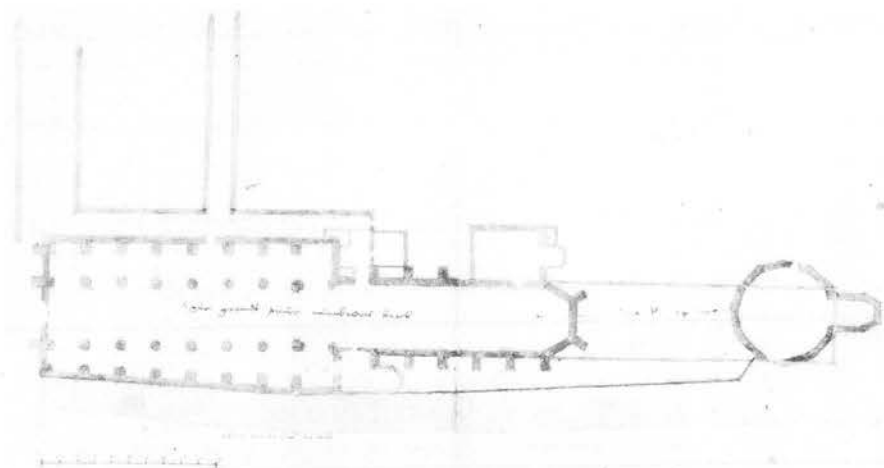
Dergelijke broederschappen richtten zich op de beoefening van lekenvroomheid. De leden vereerden een heilige of heilig thema en droegen er zorg voor dat de overledenen een goede begrafenis en een passende memorie voor hun zielen kregen. Dit verschijnsel was in de middeleeuwen wijd verbreid; een vluchtige telling in de inventaris van de archieven van de broederschappen in Utrecht leert, dat het er minstens 31 waren¹⁶. De meeste broederschappen waren verbonden aan de parochiekerken, maar ook een aantal aan de bedelordeconventen. De minderbroeders hadden vijf broederschappen in hun kerk, de predikheren twee. We mogen er vanuit gaan dat de stichters van de 'Onze Lieve Vrouwebroederschap ter jacobinen' wel een zekere voorkeur hadden voor het predikherenconvent.

Kijken we nu naar de begunstigers van de bedelordeconventen, dan blijkt dat de franciscanen en dominicanen zich konden verheugen in een grote aanhang onder de families die regelmatig zitting hadden in de magistraat. Families als Van Pallaes, Proeys, Van Lichtenberch van Lancroon, Van Clarenborch, Van Groenenwoude, Den Witten, Craen, Haeck en Zoudenbalch hadden graven in hun kerken of lieten er zielmissen lezen.

¹⁴ Rijksarchief Utrecht (RAU), Hss. nr. 358-1, fol. 11r-13v, 16r; nr. 359, fol. 90r. Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, 248-251 citeert ook enige stukken uit dit cartularium.

¹⁵ GAU, Broederschappen, nr. 348-359: archief van de Onze Lieve Vrouwebroederschap in het predikherenklooster. Fragmenten uitgegeven door: A. J. J. Hoogland, 'De dominicanen te Utrecht', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, VIII (1880) 183-211, IX (1881) 178-225.

¹⁶ S. Muller Fz., ed., *Catalogussen van de bij het stadsarchief bewaarde archieven*, I (Utrecht, 1913) 28; D. van Adrichem, ed., 'De broederschappen bij de middeleeuwse minderbroeders te Utrecht', *Collectanea Franciscana Neerlandica*, II (1931) 321-343.

Anonieme plattegrond van de minderbroederskerk (314 x 550 mm), pen en penseel ca. 1630. RAU, T.A. Hs. voorlopig nr. 46. Foto: idem.

Met name de franciscanen konden tevens een niet onaanzienlijk deel van de Stichtse ridderschap tot hun begunstigers rekenen. Aan de hand van de aantekeningen van Van Buchell kan een waar 'cluster' van graven van de familie Van Vianen in het koor van de minderbroederskerk bepaald worden. In dit koor lagen ook Frank van Borselen en Alienora van Zulen begraven, de grootouders van de Frank van Borselen die enige bekendheid geniet in de vaderlandse geschiedenis als man van Jacoba van Beieren. De families Van Renesse en Van Zuylen van Nievelt hadden beide een kapel in de kerk. Andere families die genoemd worden zijn: Van Vianen van Jaersvelt, Van Woudenberg en Van Jutphaes van Blockhoven.

Als we het totaal van de schenkingen overzien, dan moeten we in de eerste plaats opmerken dat de overlevering te gebrekkig is om een conclusie te trekken over dalende of stijgende populariteit. Wel krijgt men de indruk dat de orden na het derde kwart van de vijftiende eeuw duidelijk over hun hoogtepunt heen zijn. Verder is het franciscaner convent duidelijk het meest succesvol in de stad; een conclusie die niet veroorzaakt is door het uitgebreider bronnenmateriaal. Het is interessant om hier nog even stil te staan bij de correlatie tussen families uit het stedelijk patriciaat en families die de bedelorden steunden. Een duidelijk voorbeeld kunen we in verband met de dominicanen noemen. Van de in 1392 genoemde 40 oprichters van de 'Onze Lieve Vrouwebroederschap ter jacobinen' behoorden 21 tot families die in het begin van de vijftiende eeuw zitting hadden in de magistraat¹⁷.

Het gebruik van de conventen voor wereldlijke doeleinden

Dat de band tussen stad en bedelorden zeer sterk is, blijkt wel het duidelijkst uit de constatering van Stüdeli dat in Duitssprekend Zwitserland bedelordecon-

¹⁷ De magistratenlijsten bij: Burman, *Utrechtsche jaarboeken*.

venten veelal als een tweede stadhuis fungeerden. Hij verklaart dit fenomeen uit de eigendomsverhoudingen van de kloosterterreinen der franciscanen. De stadsbesturen waren soms de eigenaars, maar meestal de rechtsvolgers van de oorspronkelijke eigenaars van de terreinen bij de stichting. Als zodanig lieten ze er rechten op gelden, wat zich uitte in het gebruik van de conventen voor hun vergaderingen. De dominicanen, die zelf eigenaars waren van hun gebouwen en terreinen, gingen er later in navolging van de franciscanen toe over de stadsbesturen een zekere zeggenschap te geven over hun gebouwen¹⁸.

Het gebruik van bedelordekloosters voor wereldlijke doeleinden is door Henderikx ook in Holland en Zeeland geconstateerd. Dit geldt overigens niet alleen voor stadsbesturen, maar ook voor gilden. Stadsbesturen blijken een overwegende voorkeur te hebben voor de conventen van bedelorden boven andere kloosters. Indien er meer bedelorden in een stad gevestigd waren, viel de keuze op het meest aanzienlijke¹⁹. Legt Stüdeli de nadruk op het juridische argument ter verklaring van het gebruik van de conventen voor wereldlijke doeleinden, Henderikx zoekt het meer in een sociaal-economische verklaring. De bedelorden waren immers financieel afhankelijk van de burgerij en richtten zich ook in hun zielzorg op hen.

Ten aanzien van de theorie van Stüdeli kan men opmerken dat deze sterk op de minderbroeders geënt is en niet echt een verklaring geeft voor het gebruik van de conventen van dominicanen. Zoals al eerder uiteengezet is, moeten stad en bedelorde elkaar gevonden hebben bij de allereerste komst van de bedelmonniken in het gemeenschappelijke uitgangspunt van de breuk met het platteland. Deze gemeenschappelijke mentaliteit gaf de relatie tussen beide iets vanzelfsprekends en deze vanzelfsprekendheid zal een belangrijke rol hebben gespeeld bij het gebruik van de kloosters door wereldlijke overheden. Dit dient men altijd in het achterhoofd te houden bij de theorieën van Stüdeli en Henderikx.

Verder moet men bedenken dat de bedelorden goed in de ruimte zaten, omdat er plaats moest zijn voor onderwijs, bezoekende ordeleden en vooral de vergaderingen van de provinciale kapittels. Zo'n vergadering bracht in 1505 bijvoorbeeld ongeveer 300 dominicanen naar Utrecht²⁰. Gezien het gebrek aan grotere vergaderruimten in de steden is het wellicht ook wat overbodig al te diep naar oorzaken voor het gebruik van de conventen door wereldlijke overheden te graven, zoals Stüdeli doet.

In Utrecht werd geen van de bedelordeconventen regelmatig gebruikt voor vergaderingen. De schepenen vergaderden sinds 1334 in het huis Hasenberch aan de Plaats. De raad vergaderde in het Schoonhuis, dat zich langs het Massegat uitstreckte van Oude Gracht tot Steenweg. Aan de achterzijde van dit huis ver-

¹⁸ B. E. J. Stüdeli, *Minoritenniederlassungen und mittelalterliche Stadt, Beiträge zur Bedeutung von Minoriten- und anderen Mendikantenanlagen im öffentlichen Leben der Mittelalterlichen Stadtgemeinde, insbesondere die deutschen Schweiz*. Franziskanische Forschungen, XXI (Werl (Westf.), 1969) 57-58, 84-111, 132.

¹⁹ Henderikx, *De oudste bedelordekloosters*, 167-178.

²⁰ 'Henricae ab Erp abatissae coenobii vulgo Vrouwen-Klooster dicti in suburbanis Traiectensibus annales vernaculi', A. Mattaeus, ed., *Veteris aevi analecta seu vetera monumenta hactenus nondum visa* (Den Haag, 1738) I, 95. Zie verder: A. de Meyer, ed., *La congrégation de Hollande ou la réforme dominicaine en territoire bourguignon 1465-1515* (Luik, 1947) 267-275.

gaderden de oudermannen, de vertegenwoordigers van de gilden in het stadsbestuur²¹.

Niettemin blijkt dat in 1455 de oudermannen en hun twee oversten in de refter van het minderbroedersconvent vergaderd zijn. Eén en ander wordt duidelijk door een opstootje op 7 september. Een groep burgers verzamelde zich in het pand van het klooster en drong door tot de refter, waar ze van de oudermannen een morgenspraak eisten, 'ofte zij souden dat becken slaen'²². Via de 'gemene morgenspraken' hadden de gilden invloed op de beslissingen van de raad, maar deze morgenspraken konden volgens de 'gildenbrief' van 31 maart 1455 slechts gehouden worden op verzoek van tenminste twee gilden. De 'beckenslag' was het teken van openbaar alarm, waardoor de burgers zich zouden verzamelen. Tevens was dit natuurlijk de manier om een opstand te beginnen. Nu vertegenwoordigden de oudermannen de gilden slechts nominaal; in feite waren ze door de patriciërs aan de gilden opgedrongen. Om die reden waren de oudermannen in 1455 op aandrang van de gilden uit de raad gezet²³. Om dezelfde reden hadden ze waarschijnlijk ook een andere vergaderplaats toegewezen gekregen. Duidelijk moge in ieder geval zijn dat kloosters in de middeleeuwen niet altijd dat soort stilteparadijzen waren als men geneigd is te denken.

De hier verhaalde gebeurtenis viel tijdens het zogenaamde 'gildenbewind' van 1455. In de politieke windstilte die in dat jaar optrad, kregen de gilden de kans hun politieke wensen duidelijk naar buiten te brengen. Struick brengt het opstootje in verband met één van de eisen van de gilden, namelijk de teruggave van goederen, die in de dode hand waren gekomen. Om te voorkomen dat steeds meer goederen in handen kwamen van geestelijke instellingen, had de raad al eerder een verbod hiertegen uitgevaardigd. Kennelijk met weinig succes, want op 5 juli werd bepaald dat iedereen schriftelijk diende te melden welke goederen men aan geestelijken had gegeven en welke goederen men van geestelijken pachtte. Voor dit doel was een commissie van 24 man uit de gilden benoemd die moest toezien op de teruggave en zitting hield in de refter van het minderbroedersconvent. De uitvoering van het besluit liet kennelijk te wensen over, want op 19 augustus werd de bepaling herhaald ten aanzien van de zusterhuizen, die de overgave van de goederen klaarblijkelijk saboteerden. De commissie was nog steeds vergaderd in de refter²⁴. Het opstootje bij de refter op 7 september zou dan een uiting geweest zijn van protest tegen de trage gang van zaken bij de overgave van de goederen.

Samuel Muller beweert dat vele gilden hun morgenspraken in de refter van het minderbroedersklooster hielden²⁵. Hij doelt hier vermoedelijk op de vergaderingen die elk gilde hield om de eigen aangelegenheden te bespreken. Deze moesten onderscheiden worden van de 'gemene morgenspraken', waarin zaken van

²¹ G. van Klaveren Pzn., 'Het eerste vaste jaarbeursgebouw', *De Jaarbeurs* 1933, 230-232; J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht/Antwerpen, 1961) 134.

²² GAU, Stad, I, nr. 16, Buurspraakboek (BSB) 1455, fol. 101v.

²³ J. E. A. L. Struick, 'Het bewind van de gilden en de strijd om het bisdom in de stad Utrecht 1455-1456', in: *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw, aangeboden aan prof. dr R. R. Post bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen* (Nijmegen, 1964) 91-95.

²⁴ Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, II, 292; GAU, BSB 1455, fol. 92v, 98v. Struick, 'Het bewind van de gilden', 102.

²⁵ S. Muller Fz., *Schetsen uit de middeleeuwen*, I (Amsterdam, 1900) 125-126.

algemeen belang werden besproken. Deze laatste vergaderingen vonden volgens de 'gildenbrief' plaats 'up Sunte Janskerkhoff', naar men aanneemt in de open lucht²⁶.

In ieder geval twee gilden hebben vergaderingen gehouden in de refter. Dat blijkt toen op 24 januari 1457 de raad besloot dat de 'botterluden' moesten vertrekken, maar dat de brouwers in de refter mochten blijven vergaderen. De reden van dit besluit was een ruzie tussen beide gilden. De brouwers moesten datgene wat de 'botterluden' in de refter gebouwd hadden, vergoeden en de pacht van de 'botterluden' aan de franciscanen overnemen²⁷. Beide gilden hebben dus voor 1457 in de refter vergaderd en het feit dat de 'botterluden' in de refter het één en ander gebouwd hadden, wijst op een regelmatig gebruik. Vrijwel alle gilden hadden ook altaren, maar deze bevonden zich in de parochiekerken, de meeste in de Buurkerk²⁸. De brouwers en de 'botterluden' zullen het minderbroedersconvent echter gebruikt hebben voor zuiver wereldlijke vergaderingen. Tevens blijkt dat het stadsbestuur zich een zekere zeggenschap voorbehold over wat er in de refter gebeurde.

Samenvattend kunnen we stellen dat het stadsbestuur slechts incidenteel gebruik heeft gemaakt van het minderbroedersconvent voor vergaderingen. Van een tweetal gilden is bekend dat ze regelmatig in de refter vergaderden. Als we in het achterhoofd houden dat de oudermannen slechts opgedrongen vertegenwoordigers van de gilden waren, zou het feit dat ze juist in 1455 in het minderbroedersconvent vergaderden op een poging kunnen wijzen hen wat meer in het blikveld van de gilden te brengen. Voor 1455 vergaderden de oudermannen immers in het 'Schoonhuis', waar ook de raad bijeenkwam. Wellicht hebben nog meer gilden gebruik gemaakt van de refter van de minderbroeders, hoewel hier geen bewijzen voor gevonden konden worden. Muller verzekert ons in ieder geval dat de refter twee zalen bevatte, die de grootste waren in Utrecht. De rond 1518 gebouwde nieuwe refter bevatte zelfs drie grote zalen en juist dit gebouw diende na de reformatie als vergaderruimte voor de Staten van Utrecht. De grootte van de refter wijst erop dat ze niet alleen bestemd was voor eigen gebruik. Na 1474 werd het gebouw, naar Muller ons verzekert, regelmatig gebruikt door wat hij nogal vaag aanduidt als 'buitenstadsche autoriteiten'²⁹. Dat de ruimte geschikt was voor vergaderingen blijkt wel duidelijk uit één voorbeeld. In 1473 en 1474 vonden er namelijk de onderhandelingen plaats tussen de Duitse Hanze, de Hollandse steden en Engeland. De Hanze stond op voet van oorlog met Engeland en de onderhandelingen leidden in februari 1474 tot een vrede. Verder dreigde de wapenstilstand tussen de Hanze en de Hollandse steden verbroken te worden, maar op 29 juni van datzelfde jaar leidden de beraadslagingen tot een vergelijk, waarbij de Hollanders bereikten dat de stapel

²⁶ J. C. Overvoorde en J. G. Ch. Joosting, ed., *De gilden van Utrecht tot 1528*. Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, eerste reeks, nr. XIX (2 dln.; Den Haag, 1896-1897).

²⁷ *De gilden van Utrecht*, II, 119-120.

²⁸ Een uitzondering vormt het bakkersgilde dat een altaar gewijd aan St. Gallus en St. Aubert in de kerk van de karmelieten, de huidige St. Catharina, had. In 1545 werd dit altaar wegens 'die veranderinge der Heren' en de bouwvallige staat van de kerk verplaatst naar de Buurkerk. Met de eerste reden wordt bedoeld op de overname van de kerk door de johannieters, teken dat de bakkers zich bij hen minder goed thuis voelden. *De gilden van Utrecht*, I, cliv, cxlv.

²⁹ Muller, *De vergaderplaatsen*, 1-7.

te Brugge werd afgeschafft³⁰. Deze vrede van Utrecht is minder bekend geworden dan die van 1713, die een einde maakte aan de Spaanse Successieoorlog. De vrede van 1713 werd op het stadhuis gesloten, terwijl in de vijftiende eeuw de refter van het minderbroedersconvent werd gebruikt. Pas in 1547 werd namelijk een echt stadhuis gecreëerd door samenvoeging van de huizen Hasenberch en Groot- en Klein-Lichtenberch³¹.

Wellicht is de refter nog vaker gebruikt door leken, maar daar valt verder niets met zekerheid over te zeggen. Uit de stadsarchivalia blijkt niet dat andere bedelordeconventen in Utrecht gebruikt werden voor vergaderingen van wereldlijke aard.

Financiële begunstiging door het stadsbestuur

Ten einde de band tussen stad en bedelorden verder te onderzoeken kunnen we bezien of deze orden van stadswege op één of andere manier begunstigd werden. Voor de hand ligt dan eerst te kijken naar financiële steun. In de rekeningen van de kameraars van de stad komt elk jaar een aantal posten terug, waarin zowel franciscanen als dominicanen 8 pond krijgen. De kameraar vermeldt dan bijvoorbeeld: 'Item gegeven den convent van der jacobinen voir hoir precarye, als dat sy jairlix plegen te hebben'. In een aantal gevallen wordt toegevoegd: 'voir hair pitancie', waaruit duidelijk wordt dat de broeders daarvoor een leukere maaltijd voorgezet kregen³². Verder kregen de minderbroeders en predikheren elk jaar met vasten een vat haring samen met de 'bekeerde susteren'³³. Deze zusters bewoonden het huis van St. Maria Aegyptiaca, dat bestemd was voor prostituées die 'uit het leven' wilden. Het huis wordt ook wel aangeduid als het 'St. Maria Magdalena-huis' door de nabijheid van het gasthuis van die naam. De identificatie van Maria Magdalena met de onbekende zondares uit Lucas 7 : 36-50 zal hier ook wel niet vreemd aan zijn³⁴. Opvallend is dat de karmelieten bij hun vestiging in de stad in 1468 wel het vat haring krijgen, maar niet de uitkering van 8 pond³⁵.

Wat meer zicht op de zielzorg van de franciscanen krijgen we door een uitbetaling door de kameraar van 3 pond jaarlijks. De duidelijkste omschrijving van deze post is: 'Item noch de minrebroederen gegeven van dat si misse doen voer die misdadigen luden als si ter doot wert gaen'³⁶. De rekening van 1402 leert dat de missen gelezen werden in de kapellen bij de stadspoorten. Nu noemt een post op dezelfde bladzijde een kapel bij de Rode Toren³⁷. De executies van misdadigers schijnen op de Neude te hebben plaatsgevonden in deze tijd. De gevangenen bevonden zich in het Vleeshuis, maar ook in de Plompetoren, de

³⁰ H. P. H. Jansen, 'De vrede van Utrecht', *Spiegel Historiae*, IX (1974) 141-142. Zie verder: G. von der Ropp, ed., *Hanserecesse*, Zweite Abteilung, VII (Leipzig, 1892) 1-386.

³¹ J. E. A. L. Struick, *De stadhuisbrug tussen winkel en raadhuis* (Utrecht, 1974) 16, 24.

³² GAU, Stad, I, nr. 589, Rekeningen van de eerste en tweede kameraar 1427/28, fol. 22v, 1429/30, fol. 41v; nr. 626, Rekeningen van de tweede kameraar 1465/66, fol. 5r. Zie ook: S. P. Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon* (Assen, 1984) 253.

³³ GAU, Stad, I, nr. 626, 1465/66, fol. 5r.

³⁴ Muller, *Catalogussen*, 191-192.

³⁵ GAU, Stad, I, nr. 626, 1470/71, fol. 4r.

³⁶ GAU, Stad, I, nr. 589, 1439/40, fol. 44r.

³⁷ GAU, Stad, I, nr. 589, 1402/03, fol. 23r.

Rode Toren-poorten aan het einde van de Twijnstraat en de Catharijnepoort³⁸. Wellicht werden de missen dus in de kapellen bij de beide poorten gelezen, omdat de gevangenen daar waren.

Doodstraf werd in Utrecht toegepast in geval van moord, tegennatuurlijke zedenmisdriven, roof, valsemunterij en bepaalde politieke misdrijven³⁹. Aanzienlijken konden ook onder het zwaard komen. Het lijkt echter niet waarschijnlijk dat deze geen eigen priester konden uitkiezen, zodat de franciscanen waarschijnlijk alleen missen lazen voor 'gewone' misdadigers, mensen die zich geen vaste plaats in de samenleving verworven hadden. Het is overigens ook van andere plaatsen bekend dat de franciscanen de ter dood veroordeelden bijstonden⁴⁰.

De bedelorden genoten ook een bepaalde vrijstelling van cijzen, indirecte belastingen. In 1472 werd de enige jaren daarvoor gearriveerde karmelieten dezelfde vrijstelling van cijns verleend als de andere bedelorden, maar daarvan werden 200 vaten bier uitgezonderd, die de wijbisschop (de karmeliet Goswinus Hexs) van de bisschop kreeg⁴¹. Onduidelijk is wat deze vrijheid van cijzen precies omvatte. In ieder geval gaat het om bier, want anders zou de uitzondering niet gemaakt zijn. Verder waren de franciscanen vrijgesteld van de cijns op vissen, aangezien de 'bekeerde susteren' en de kartuizers in 1461 dezelfde ontheffing van de cijns op vissen kregen, die de minderbroeders al genoten⁴². Waarschijnlijk werd deze vrijstelling de franciscanen in 1406 verleend⁴³. De dominicanen worden in 1461 niet genoemd, maar dat hoeft niet te betekenen dat zij deze ontheffing niet genoten. Mogelijkerwijs wordt in 1461 alleen naar de franciscanen verwezen, omdat ze als eersten die ontheffing kregen. De kartuizers genoten ook nog vrijheid op andere cijzen, maar alweer wordt niet vermeld welke. Verdere gegevens ontbreken, zodat de precieze omvang van de vrijstelling niet bepaald kan worden⁴⁴.

Een ander voorbeeld van verlening van de vrijheid van een bepaald cijns betreft een specifieke overeenkomst tussen stadsbestuur en franciscanen. Op 5 maart 1425 besluiten de franciscanen 'voir oirbaer ende sierheit ons cloesters' op verzoek van de magistraat hun 'cameren' (kleine huisjes) aan de straat tussen de gevel van hun kerk en het huis Compostel langs hun kerkhof af te breken. Het erf, dat op die wijze zou ontstaan, zou voortaan eigendom van de stad zijn en

³⁸ D. A. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen; een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht*. Stichtse Historische reeks, II (Bloemendaal, 1976) 44.

³⁹ Berents, *Misdaad in de middeleeuwen*, 38, 62-63.

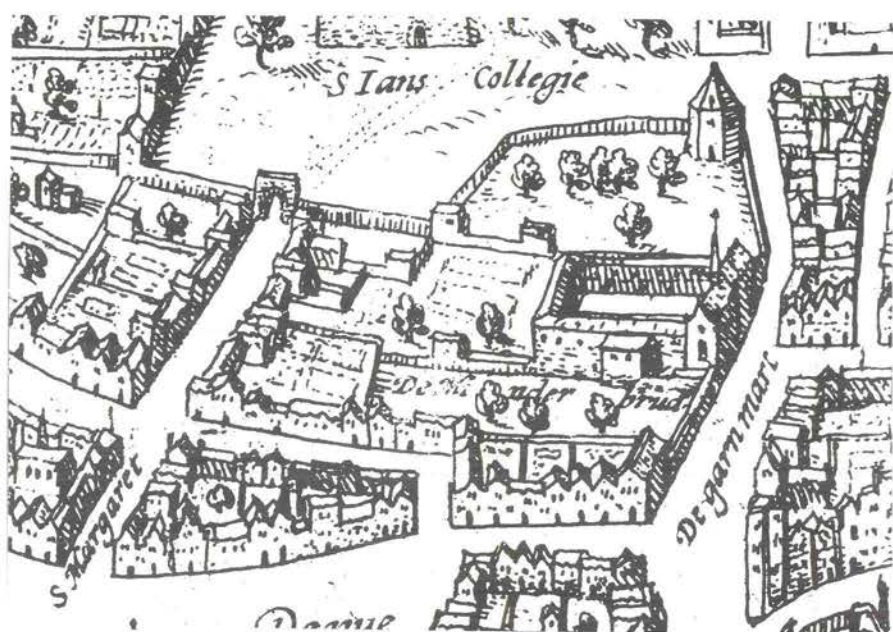
⁴⁰ D. van Heel, 'De minderbroeders stonden de ter dood veroordeelden bij', *Neerlandia Seraphica*, IX (1935) 516.

⁴¹ GAU, Stad, I, nr. 13, Raadsdagelijks besluiten (RDB) 1472, fol. 98v.

⁴² GAU, RDB 1461, fol. 36v.

⁴³ RAU, Hss., nr. 358-1, fol. 12v bevat de volgende aantekening: 'Dirck van de Weyde, Johan Liebaert scep. 't Utrecht, Dirck Heer, Henric Lichtenap, Henric Pauwels van Vredelant wegen den raad ende gilden van den viscoperen binnen Utrecht 1406'.

⁴⁴ De vraag of andere geestelijken, te denken valt dan met name aan de kanunniken, cijzen betaalden valt niet eenvoudigweg te beantwoorden. D. A. Berents, 'Protectie en gilden te Utrecht in de late middeleeuwen', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1976, 42 zegt dat geestelijken die in Utrecht woonden, van de cijzen waren vrijgesteld in de veertiende eeuw. Gezien de vrijstellingen die in de vijftiende eeuw nog verleend werden, lijkt dit nogal twijfelachtig. Ten aanzien van de kanunniken kan men opmerken dat zich in de archieven van de kapittels een hele serie van verbin-tenissen tussen de kapittels tegen het heffen van cijnsen door de stad en uitspraken van de bisschoppen daarover uit de vijftiende eeuw bevindt. Zie: RAU, Dom, nr. 3235-a - 3236; Oudmunster, nr. 2696-2697; St. Jan, nr. 1525-1529; St. Marie, nr. 2351-2352.

Het minderbroedersconvent. Detail van de plattegrond van Utrecht door Braun en Hogenberg, ets ca. 1572. GAU, T.A.Ab 33. Foto: idem.

niet meer bebouwd mogen worden. Bovendien moest het convent in opdracht van het stadsbestuur een muur laten bouwen langs het kerkhof en aan de achterkant van het erf. Aan de westkant moest een poort van zes voet breed komen en aan de oostkant één ter breedte van een kar. Ter compensatie van de gedeerde renten uit de huizen kreeg het convent vrijheid van cijns op één vat Amersfoorts hopenbier van zes 'emmeren' per week⁴⁵.

Nu gaat het hier om een specifieke overeenkomst, zodat het wat verbazend is dat de dominicanen en later de karmelieten ook vrijstelling van cijns op bier blijken te genieten. We kunnen dit verklaren door aan te nemen dat het in het ene geval om inheems gebrouwen bier gaat en in het andere geval om buiten de stad gebrouwen bier. De cijns op hopenbier uit Amersfoort, in Noord-Nederland één van de voornaamste bier-exporterende steden, was hoger dan die op inheems bier en bedroeg in 1423 1½ pond het vat. Gezien de hoge bierconsumptie in die tijd kon het bedrag dat de franciscanen bespaarden, behoorlijk oplopen⁴⁶.

Komen we nog even terug op de afbraak van de 'cameren', dan lijkt het waarschijnlijk dat door de overeenkomst de situatie op het kloosterterrein is ontstaan die nu nog op de kaart van Braun en Hogenberg te zien is⁴⁷. Daarop ziet

⁴⁵ GAU, Stad, I, nr. 317.

⁴⁶ S. Muller Fz., ed., *Middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*. Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude Vaderlandsche recht, eerste reeks, nr. III (Den Haag, 1883) 271-272.

⁴⁷ Zie afbeelding. Het huis Compostel (Ganzenmarkt 24) grensde in 1319 nog aan de oostzijde aan de hofstede van de minderbroeders, zie: P. H. Damsté, 'Compostel in Utrecht', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1967, 27-37.

men een muur lopen van de kerk tot het huis Compostel aan de Ganzenmarkt met daarachter een erf. Men kan zich afvragen waarom het stadsbestuur wilde dat de 'cameren' werden afgebroken en men is geneigd hier een verband te zoeken met het gebruik van het convent voor eigen doeleinden. Zoals al gezegd is, valt een regelmatig gebruik van het convent voor vergaderingen door de magistraat echter niet aan te tonen.

Enkele malen moesten ook boeten voor overtredingen geheel of gedeeltelijk aan de bedelorden betaald worden, meestal in natura. Andere begunstigten waren in dat soort gevallen de 'bekeerde susteren', de 'lollaerts' en de gevangenen op het Vleeshuis⁴⁸. Om aannemelijker te maken dat financiële begunstiging van de bedelordeconventen als een stadsbelang werd gezien kunnen we kijken naar de andere instellingen, die samen met de bedelorden gesteund werden. Opvallend is dat de bedelorden zo vaak samen met de 'bekeerde susteren' genoemd worden. Prostitutie was een gevaar voor de openbare orde en gaf aanleiding tot strafbare feiten, hoewel het op zich niet verboden was⁴⁹. Het was uiteraard in het belang van de stad dat het voor de vrouwen aantrekkelijk was in het huis te blijven. Om die reden zijn de financiële voordeeltjes voor hen begrijpelijk. De financiële steun van stadswege aan de 'lollaerts' of cellebroeders past ook in dit kader. Zij hielden zich bezig met ziekenverpleging en lijkbezorging en waren in Utrecht in de Nobeldwarsstraat gevestigd. Financiële steun van stadswege voor hen is ook niet vreemd⁵⁰. Het onderhoud van de gevangenen kwam uiteraard ten laste van de stad, de overtreders boeten in voedsel voor de gevangenen te laten betalen drukte de kosten. Dit maakt wel duidelijk dat het steunen van de bedelordeconventen als een stadsbelang werd gezien.

Brieven van het stadsbestuur

Dat de magistraat zich ook met andere middelen inzette voor de belangen van de bedelorden, blijkt duidelijk uit een twaalfstal brieven, dat ten behoeve van de conventen verzonden werd⁵¹. De meeste zijn gericht aan hogere functionarissen in de betreffende orden. Afgezien van één brief, waar we later op terug zullen komen, kunnen we de brieven globaal in twee categorieën indelen. De ene omvat verzoeken over bepaalde kloosterlingen. Het blijkt dat de stad er veel aan gelegen was in religieus en wetenschappelijk opzicht goed bekend staande broeders in Utrecht te houden of daarheen te halen. Hieruit kan men concluderen dat het stadsbestuur dacht dat deze broeders niet alleen tot eer van de conventen strekten, maar ook tot eer van de stad.

We noemen een voorbeeld. Op 23 maart 1475 verzoekt het stadsbestuur aan meester Anthonius, minister-provinciaal van de provincie Keulen der franciscanen, de overplaatsing van broeder Albert van Wageningen naar Zierikzee ongedaan te maken. Dit verzoek wordt als volgt beargumenteerd: '... aangezien dat diezelve broeder Aelbert der ordonnantien ende reformacien van uwer con-

⁴⁸ GAU, RDB 1456, fol. 69v; 1478, fol. 90r; 1479, fol. 128v-129r; 1483, fol. 74r; 1477, fol. 54r.

⁴⁹ Berents, *Misdaad in de middeleeuwen*, 111-114.

⁵⁰ R. A. Hoogland, 'De cellebroeders', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1974, 180-192; W. Nolet en P. C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam, 1951) 437-438.

⁵¹ GAU, Stad, I, nr. 19, Registers van uitgaande brieven (brievenboeken); GAU, Stad, Supplement, nr. 2 bevat handgeschreven regesten op deze brievenboeken.

Zegel in rode was van het minderbroedersconvent te Utrecht. GAU, Buurkerk, nr. 91, charter 10 augustus 1518.

Foto: idem.

vente alhijr, die ons ende der gemeynen volke zeer behaichlich ende bequaem is, zeer nutte ende profyteliken is om die staende te bliven ende hoeren voortganck te moigen houden. . .⁵². Broeder Aelbert moest dus in de stad worden gehouden om de hervorming van het klooster, die bij stadsbestuur en bevolking veel steun ondervond, niet in gevaar te brengen. Op de kwestie van de hervorming zullen we later nog terugkomen.

De tweede categorie brieven betreft verzoeken naar aanleiding van de financiële positie van de conventen, waarbij het gaat om de termijngebieden van de kloosters. Het termijngebied was het gebied rond het klooster, waar de broeders het recht hadden te bedelen. Over de omvang van het gebied werden afspraken gemaakt met de naburige conventen van één orde. Het grootste aantal verzoeken betreft de karmelieten, die buiten het bestek van dit artikel vallen en bovendien als nieuwkomers in een andere positie verkeerden. Er zijn echter ook drie verzoeken betreffende de andere twee ordes. In 1478 verzocht het stadsbestuur aan de generaal van de orde de dominicanen te Utrecht voor één-

⁵² GAU, Brievenboeken, II, 181 (regist 562).

maal toe te laten op de termijngelieden van de andere kloosters van die orde in de Oostenrijks-Bourgondische landen⁵³. Rond 1483 schreef de magistraat twee brieven met een soortgelijk verzoek ten behoeve van de franciscanen. De ene brief is gericht aan de overheden in Friesland, de andere is niet geadresseerd⁵⁴. Uit beide brieven blijkt dat de Utrechtse bedelordekloosters in zodanige behoeftige omstandigheden verkeerden, dat de broeders niet in staat waren de vervallen kloosters een opknapbeurt te geven.

Duidelijk blijkt de armoede van het minderbroedersklooster ook in 1487. Het - inmiddels administratief samengevoegde - St. Barbara- en St. Laurens-gasthuis schonk in dat jaar 16 Rijnse guldens jaarlijks aan het convent om de memorie van de al eerder vermelde Hildegont Maselant voort te zetten. De door Hildegont geschonken rente was namelijk eerder aan het gasthuis vervallen wegens verzuim van de memorie door de franciscanen. Uit consideratie voor de grote armoede van het convent schonk het gasthuis een nieuwe rente⁵⁵. Nu zou men geneigd kunnen zijn hier een verband te zoeken met de Stichtse Burgeroorlog (1481-1483), die verwoestende gevolgen had voor Utrecht en omgeving. Deze oorlog wordt ook genoemd in de twee brieven over de franciscanen. Maar dat de brief betreffende de dominicanen al in 1478 geschreven werd, suggereert toch een meer structurele oorzaak. Om nader op deze kwestie in te gaan, dienen we onze aandacht eerst te verleggen naar het geestelijk klimaat bij de bedelorden in deze tijd.

Observantie in Utrecht

Verslapping in de navolging van orderegels en pogingen tot remedie zijn steeds terugkerende verschijnselen in de middeleeuwen. De observatiebeweging in de vijftiende eeuw legde zich dan ook toe op strengere naleving van de orderegel met name wat betreft het armoedegebod en de clausuur. De beweging breidde haar invloed uit over vrijwel alle orden in de Nederlanden, maar had de meeste uitwerking bij de bedelorden⁵⁶. De observantie bij de franciscanen legde zich toe op stricte hantering van het armoedegebod; bezit van renten en goederen was uit den boze. De observanten zochten steun bij elkaar; uiteindelijk ontstond er in 1446 een geheel zelfstandige organisatie. Binnen de gewone orde waren ook nog twee stromingen te onderscheiden: de conventuelen, die het in de ogen van de observanten niet zo nauw namen met de naleving van de regel, en de coletanen, die ook een strenge naleving voorstonden, maar niet naar een aparte organisatie streefden.

De observanten waren bijzonder actief, ook in het stichten van nieuwe kloosters, zodat in het derde kwart van de vijftiende eeuw maar liefst veertien nieuwe kloosters in Noord-Nederland ontstonden. Op het eerste gezicht is deze ontwikkeling uiterst merkwaardig in een tijd, waarin de steden zich verzetten tegen de stichting van nieuwe conventen in het kader van de politiek tegen de toename van goederen in de dode hand. Maar dit gevaar was bij de

⁵³ GAU, Brievenboeken, II, 306 (regest 718).

⁵⁴ GAU, Stad, I, nr. 25, fol. 104v-105r.

⁵⁵ GAU, St. Barbara- en St. Laurens-gasthuis, nr. 1533, charter 1487 aug. 14.

⁵⁶ R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* (Utrecht/Antwerpen, 1957) II, 97.

franciscanen-observanten niet aanwezig gezien de strikte naleving van de armoederegel. Sterker nog, veelal moesten de broeders een eed afleggen ten overstaan van de magistraat, waarin ze beloofden geen renten en goederen te bezitten⁵⁷.

Bij de dominicanen richtte de observantie zich meer naar binnen: opheffing van persoonlijk eigendom, volledig gemeenschappelijk bezit en handhaving van de clausuur. In 1464 werd de Hollandse Congregatie opgericht, waarin de observanten onder de dominicanen in onze streken zich verenigden en die haar invloed tot in Frankrijk en Duitsland uitbreidde⁵⁸.

De spectaculaire toename van het aantal minderbroedersconventen maakte natuurlijk de spoeling dunner, wat ten nadele van de oudere conventen werkte. De nieuwe kloosters van de observanten te Gouda (1416) en Amersfoort (1479) hebben de financiën van de Utrechtse franciscanen vermoedelijk een flinke klap bezorgd⁵⁹. Het ligt voor de hand de armoede van het convent rond 1483 hiermee in verband te brengen. De Stichtse Burgeroorlog zal de zaken uiteraard alleen nog maar verslechterd hebben.

Wat betreft de dominicanen, in de brief van 1478 wordt gesproken over de betwiste termijnen van Gouda en Dordrecht. In 1449 hadden zich dominicanen in Rotterdam gevestigd en in 1476 had de generaal de genoemde termijnen aan het Rotterdamse convent toegewezen. Dit leidde tot een conflict tussen Utrecht en Rotterdam. Het lijkt waarschijnlijk dat de slechte financiële situatie van de Utrechtse dominicanen in 1478 te wijten was aan de verkleining van het termijngedebiet. In 1486 werd het conflict beslecht toen acht dorpen rond Gouda en Dordrecht aan Rotterdam werden toegewezen, maar de steden zelf aan Utrecht⁶⁰.

Men zou zich meer in het algemeen kunnen afvragen of het aantal bedelordeconventen in het bisdom rond 1480 niet zo groot geworden was, dat de kloosters niet meer voldoende financieel ondersteund konden worden door de bevolking. Daarbij kan een grotere sympathie van de bevolking voor de observantiebeweging ook nog ten nadele van de niet hervormde kloosters hebben gewerkt. Juist de Utrechtse dominicanen en franciscanen sloten zich relatief laat aan bij de observantiebeweging. De dominicanen traden pas in 1486 tot de Hollandse Congregatie toe, terwijl de franciscanen zich eerst in de zestiende eeuw bij de observanten aansloten. Mogelijk hebben de Utrechtse bedelmonniken hierdoor sympathie verloren bij de bevolking, wat zich geuit zal hebben in een vermindering van gaven. In ieder geval is het zaak op de oorzaken van de late toetreding tot de observantiebeweging in te gaan.

Deze late toetreding is wat betreft de dominicanen door Post verband gebracht met de vijandigheid tussen de stad en de bisschop, David van Bourgondië. De observantiebeweging, met name bij de dominicanen, maar ook bij de francis-

⁵⁷ Post, *Kerkgeschiedenis*, II, 151-156; P. Clarentius, 'De minrebroeders ter Goude', *Franciaansch Leven*, XII (1929) 172-173: ten overstaan van magistraat en geestelijkheid zwoeren de broeders te Gouda in 1418: '... niet eygens te hebben of te copen, noch huys noch hof noch lant noch ghelt noch rente noch erve voeren heymelic of openbaer, mer onse broet te bidden elke strate mer eens ter weken'.

⁵⁸ Post, *Kerkgeschiedenis*, II, 162-171.

⁵⁹ M. Schoengen, ed., *Monasticon Batavum*, I, Verhandelingen der Nederlandsche akademie van wetenschappen, afdeling letterkunde, nieuwe reeks, XLV (Amsterdam, 1941) 20.

⁶⁰ Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters*, 226.

canen, stond namelijk sterk onder invloed van de Bourgondische macht⁶¹. In die zin lijkt het aantrekkelijk hier een verband te zoeken met de relatief late aansluiting van de Utrechtse bedelmonniken bij deze beweging. Eerst moet echter nagegaan worden of er werkelijk een anti-Bourgondische gezindheid binnen de conventen van die orden te Utrecht te bespeuren valt.

Thomas Basin, een Franse balling die de gebeurtenissen tijdens de Stichtse Burgeroorlog vanuit het hof van de bisschop te Wijk bij Duurstede gadesloeg, weet te melden dat de minderbroeders en predikheren, naar men zei, de bisschop een nog dodelijker haat toedroegen dan de anderen in Utrecht⁶². Dat deze mededeling ten aanzien van de dominicanen vermoedelijk juist is, heeft Wolfs in zijn artikel over de Utrechtse dominicaan Jan van Houdaen wel aannemelijk weten te maken⁶³. Om duidelijkheid te krijgen over de houding van de franciscanen, kunnen we kijken naar de families die hen begunstigten. Het blijkt dat de begunstigers van de minderbroeders voor het merendeel tot de Lichtenbergse factie behoorden. Nu is het probleem dat onze gegevens voor het overgrote deel betrekking hebben op de eerste helft van de vijftiende eeuw. Vanaf 1455 stond de strijd tussen Lichtenbergers en hun tegenstanders, in de vijftiende eeuw achtereenvolgens Lochorsten en Grauwerts genoemd, in het teken van voor of tegen Bourgondië, maar voor die tijd was er nog sprake van een typisch Utrechtse partijstrijd die zeker niet louter in termen van pro- of anti-Bourgondische houding verklaard mag worden. Dit moet in gedachten gehouden worden, wanneer we constateren dat de Lichtenbergers tijdens het Utrechtse Schisma - de strijd om de opvolging van bisschop Frederik van Blankenheim - zich achter de kandidatuur van Rudolf van Diepholt schaarden en zich dus tegen het binnendringen van de Bourgondische invloed teweestelden. Philips van Bourgondië steunde namelijk Zweder van Culemborch, achter wie zich ook de andere Utrechtse partij, de Lochorsten, schaarden. Met de nodige voorzichtigheid kunnen we dus stellen dat de begunstigers van de franciscanen voor het merendeel anti-Bourgondisch gezind waren, wat natuurlijk nog niet betekent dat de minderbroeders zelf ook hun bedenkingen hadden tegen de Bourgondische invloed. Gezien de felheid waarmee de Utrechtse partijstrijd in de vijftiende eeuw werd uitgevochten lijkt een anti-Bourgondische instelling echter wel waarschijnlijk. Onder de begunstigers van de dominicanen houden beide partijen elkaar in evenwicht⁶⁴.

Naast de politieke motieven tegen toetreding tot de observantiebeweging kunnen redenen van meer persoonlijke aard bij individuele broeders natuurlijk ook een rol hebben gespeeld. Individuele monniken, franciscanen of dominicanen, kunnen bijvoorbeeld bezwaar hebben gehad tegen het afstand doen van persoonlijk eigendom. Hoe groter hun aantal, hoe meer tegenstand er zal zijn ge-

⁶¹ Wolfs, *Noordnederlandsche dominicanen*, 127; Post, *Kerkgeschiedenis*, II, 167; A. G. Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477*. Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, XXV (Groningen/Batavia, 1942) 252-262.

⁶² Thomas Basin, *Histoire de Louis XI*, éditée et traduite par Ch. Samaran et M.-C. Garand, III (Paris, 1972) 244: 'qui capitalius odium ceteris ad pontificem habere dicebantur'.

⁶³ Wolfs, *Noordnederlandse dominicanen*, 122-123. Het artikel over Jan van Houdaen werd eerder uitgegeven: S. P. Wolfs, 'De Utrechtsche predikbroeder Jan (H)oudaen (c. 1433-1503)', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1943, 19-63.

⁶⁴ Evertse, *De stad Utrecht en de bedelorden*, 192-193.

Het predikherenconvent tussen Breedstraat en Lange Lauwerstraat. Detail van de plattegrond van Utrecht door Braun en Hogenberg, ets ca. 1572. GAU, T.A.Ab 33. Foto: idem.

weest tegen toetreding tot de observantiebeweging. Toen in 1481 een poging werd gedaan de observantie in te voeren bij het predikherenconvent, kregen twee broeders van de generaal toestemming het convent te verlaten, als het her-

*Zegel in rode was van het predikherenconvent te Utrecht.
GAU, St. Jacobskerk, nr. 576,
charter 19 juni 1460.*

Foto: idem.

vormd zou worden⁶⁵. Teken dus dat deze ontwikkeling de beide broeders niet aanstond. Over hun exacte motieven is echter niets bekend en verder zijn er ook geen gegevens, die ons iets vertellen over de persoonlijke motieven van andere individuele broeders. Op de politieke houding van de bedelorden in Utrecht zullen we in verband met het Utrechtse Schisma nog terugkomen.

Bij de invoering van de observantie dienen we ook nog te letten op de houding van de magistraat. Naast een anti-Bourgondische houding van franciscanen en dominicanen kan eenzelfde houding van het stadsbestuur ook een rol spelen. Op het eerste gezicht lijkt inmenging van wereldlijke overheden in strict religieuze zaken misschien niet voor de hand te liggen, maar we hebben al gewezen op het probleem van de toename van de goederen in de dode hand en op de eed die de observanten in dat verband moesten afleggen ten overstaan van de magistraat. In de praktijk blijkt ook dat de aanhangers van de observantie in beide orden zich veelal met behulp van de magistraat meester maakten van de kloosters, die nog niet tot de beweging hoorden. De broeders die zich daarmee niet konden verenigen, werden eenvoudig uit de conventen gezet. Dat dit leidde tot weinig verheffende taferelen, moge duidelijk zijn⁶⁶.

⁶⁵ Wolfs, *Noordnederlandse dominicanen*, 126.

⁶⁶ Post, *Kerkgeschiedenis*, II, 151-156; Wolfs, *Noordnederlandse dominicanen*, 55-89.

In 1445 kwamen een aantal franciscanen in de stad Utrecht. Dat het hier om observanten gaat, blijkt uit het feit dat ze zich weigerden te onderwerpen aan de gardiaan, die in hun ogen uiteraard geen waardige volgeling van Franciscus was. Het stadsbestuur stelde daarop een boete vast van 50 pond voor ieder die hun huisvestte, eten of drinken gaf of hun iets verkocht⁶⁷. Hieruit blijkt duidelijk dat de magistraat de observantiebeweging weinig gunstig gezind was. Door de maatregel werd het de observanten onmogelijk gemaakt zich in de stad te vestigen of daar ook maar te verblijven, wat ook wel het doel van de maatregel geweest zal zijn.

Zoals uit de brief van 1475 betreffende Albert van Wageningen blijkt, waren het stadsbestuur en de bevolking op dat moment wel geïnteresseerd in de hervorming van het franciscanenconvent. Het blijkt echter niet dat men druk op de monniken heeft uitgeoefend om zich bij de observantiebeweging aan te sluiten. Men moet bedenken dat een klooster heel goed een hervorming kon doorvoeren zonder tot de observantie zelf te gaan behoren. Het voorbeeld van het minderbroedersconvent te St. Truiden is hierbij illustratief. Het klooster werd in 1456 hervormd, waarbij de broeders beloofden afstand te doen van onroerende goederen en erfelijke renten. Eerst in 1479 trad men toe tot de coletanen, terwijl de toetreding tot de observanten pas in 1517 plaatsvond, maar deze laatste toetreding was het gevolg van een pauselijke beschikking dat alle coletanen zich bij de observanten moesten aansluiten⁶⁸.

In Utrecht blijkt in ieder geval niet dat het stadsbestuur ooit pogingen heeft gedaan de franciscanen of dominicanen te dwingen tot de observanten toe te treden. Het ligt voor de hand dit met de overwegend anti-Bourgondische gezindheid van de Utrechtse magistraat in verband te brengen.

Het is zinvol op deze plaats terug te komen op de politieke houding van franciscanen en dominicanen zelf. We hebben geconstateerd dat in ieder geval de dominicanen in Utrecht tijdens de Stichtse Burgeroorlog sterk anti-Bourgondisch gezind waren. De gangbare opvatting is echter dat zij tijdens het Utrechtse Schisma juist Zweder van Culemborch en zijn beschermheer Philips van Bourgondië steunden. Zowel predikheren als minderbroeders zouden tijdens het schisma onder het bewind van Rudolf van Diepholt de stad verlaten hebben. Het is derhalve noodzakelijk dieper op deze zaak in te gaan.

Het Utrechtse schisma

Binnen het bestek van dit artikel is het niet mogelijk breedvoerig op de zeer gecompliceerde geschiedenis van het schisma in te gaan, die overigens onlangs nog op zeer boeiende wijze besproken is door Van Buijtenen⁶⁹. In het kort hield dit schisma het volgende in. In 1423 overleed bisschop Frederik van Blankenheim. De meerderheid van de kanunniken koos daarop Rudolf van Diepholt tot bisschop. Na veel touwtrekkerij werd Zweder van Culemborch, wiens kandidatuur door Philips van Bourgondië gesteund werd, door de paus benoemd

⁶⁷ Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, II, 62.

⁶⁸ B. de Troeyer, 'De hervormingen in het minderbroedersklooster te Sint-Truiden', *Franciscana*, XXV (1970) 87-99.

⁶⁹ M. P. van Buijtenen, *De bijbel van de Regulieren te Utrecht* (Utrecht, 1984). Zie verder: J. de Hullu, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechtsche Schisma* (Den Haag, 1882).

op 6 februari 1425. Op dat moment was Rudolf heer en meester in het Nederen Oversticht en niet van zins zich bij de pauselijke keuze neer te leggen. Aanvankelijk leek Zweder enige vorderingen te maken, want in augustus maakte hij zich meester van de stad Utrecht. Het Oversticht bleef Rudolf steunen, waarop Zweder het onder interdikt legde. Dit had tot gevolg dat de eredienst moest worden stilgelegd en dat bepaalde sacramenten niet toegediend mochten worden⁷⁰.

Op 18 mei 1426, pinksterzaterdag, maakte Johan van Renesse van Rijnouwen zich meester van de stad. Deze was één van de leiders van de Lichtenbergers, die bij de binnenkomst van Zweder verdreven waren⁷¹. Een familiechroniek van de familie Van Culemborch weet nog als kwaadaardig detail te vermelden dat Jan van Renesse met zijn veertien ruiters als monniken verkleed erin slaagde de stad binnen te komen⁷². Rudolf keerde weer in de stad terug en Zweder trof daarop ook Utrecht met een interdikt.

Een gedeelte van de geestelijkheid voelde zich, vermoedelijk deels uit oprechte overwegingen, gedwongen het interdikt na te leven. De magistraat legde de weigering de godsdienstoefeningen te hervatten politiek uit, wat in de nerveuze situatie van dat moment niet geheel onbegrijpelijk was. Volgens De Hullu in zijn dissertatie over het schisma, verlieten de regulieren, kartuizers, dominicanen en franciscanen daarop de stad; als jaartal geeft hij 1428 op⁷³. Het probleem is dat De Hullu alleen voor de regulieren een bewijsplaats geeft. Zij hebben inderdaad de stad verlaten en wel in het voorjaar van 1427⁷⁴. De opmerking van De Hullu heeft pater Bertilo de Boer al eens tot een speurtocht door de bronnen gebracht voor wat betreft de franciscanen, maar dat had een negatief resultaat⁷⁵.

We dienen hier de vraag naar de herkomst van de bewering dat die vier orden de stad verlaten hebben, opnieuw te stellen. De bron moet wel een brief van het stadsbestuur uit 1432 aan de magister-provinciaal der dominicanen, Robertus Hogeri, zijn. In die brief verzoekt het stadsbestuur namelijk het convent der predikheren weer te bevolken met broeders, zoals op dat moment ook al bij de andere conventen gebeurd was. De broeders, die in de stad zouden komen, werden wel geacht Rudolf goed gezind te zijn. Om die redenen wenste de stad verschoond te blijven van de komst van drie met name genoemde broeders. Dezelfde eis was gesteld bij de terugkeer van 'Cartusere, minrebruedere, reguliere etc.'⁷⁶.

In 1432 was het interdikt opgeheven en werden de geestelijken opgeroepen weer

⁷⁰ Post, *Kerkgeschiedenis*, II, 2-11.

⁷¹ Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Holland*, H. Bruch, ed. Rijks geschiedkundige publicatiën, grote serie CLXXX (Den Haag, 1982) 390-391.

⁷² Zweder van Culemborch, 'Ex dynastis de Culenborch origines Culenburgiae ab ordio Domini usque ad ann. MCCCCXCIV'. *Veteris aevi analecta*, III, 630. Het detail van de veertien ruiters schijnt voor het eerst vermeld te worden in: 'Cronijken van Utrecht ende vanden bisdom ende vanden gestichte van Utrecht hoe dat yerst began', in: Werner Rolewinck, *Fasciculus temporum* (Utrecht, 1480) fol. 269r. Zie echter n. 85.

⁷³ De Hullu, *Utrechtsche Schisma*, 74.

⁷⁴ Van Buijtenen, *De bijbel van de Regulieren*, 10-13, n. 9 aldaar.

⁷⁵ B. de Boer, 'De minderbroeders van Utrecht in het Utrechtsche Schisma', *Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der Minderbroeders in de Nederlanden*, X (1958/9) 253-258. Om onduidelijke redenen heeft deze zich beperkt tot de verhalende bronnen.

⁷⁶ GAU, Brievenboeken, I, fol. 83. Uitgegeven in: Hoogland, 'De dominicanen te Utrecht', II, 226-227.

terug te keren, terwijl Rudolf door de paus als bisschop erkend werd. Met deze brief lijkt de kwestie opgelost en De Hullu's conclusie gerechtvaardigd, hoezeer het 'etc.' vanuit het oogpunt van de historicus ook te betreuren valt. Een andere bron maakt duidelijk dat de zaak ingewikkelder is. In het vervolg op de Nederlandse vertaling van de kroniek van Johannes de Beke kan men namelijk lezen dat slechts een gedeelte van de kartuizers het convent verlaten heeft, bovendien keerde een gedeelte van degenen die wegtrokken al weer vrij snel terug. Het relaas hierover wordt weliswaar gekenmerkt door een gebrek aan consideratie van de schrijver voor de motieven van hen die het interdikt wilden gehoorzamen en dus gedwongen waren weg te trekken, maar feitelijk zal het wel niet onjuist zijn⁷⁷.

Uit de brief van 1432 wordt duidelijk dat de drie genoemde broeders, namelijk de prior Johannes Petri, Mathys Freysen en Brunart, 'bacularius', Zwedergezinden zijn. Zeer duidelijk is dat in het geval van Brunart ofwel Willem Brunart, die op 4 september 1427 werd aangesteld tot inquisiteur in het bisdom Utrecht. Men neemt aan dat zijn benoeming een politieke was, bedoeld de Rudolfgezinden het leven zuur te maken. Philips van Bourgondië beval namelijk de overheden in Holland, Zeeland en Friesland hem overal behulpzaam te zijn bij het vervolgen van ketters⁷⁸. Jongkees heeft mede op grond daarvan ook de conclusie getrokken dat de Utrechtse dominicanen trouwe aanhangers van Zweder waren⁷⁹. Dit blijkt slechts ten dele juist te zijn.

Op 15 september 1430 schenkt het stadsbestuur twee Arnoldus gulden aan het convent der predikheren in Utrecht om een aantal dominicanen, die uit het te Haarlem gehouden kapittel gekomen waren, te onthalen. De reden voor deze traktatie was dat zij - onder hen was een 'meyster in der gotheit' - de stad geholpen hadden tegen 'bisscop Zweders vrende'⁸⁰. Daaruit wordt in de eerste plaats duidelijk dat er ook aanhangers van Rudolf waren onder de dominicanen en in de tweede plaats dat er op dat moment nog dominicanen te Utrecht waren. In een andere brief van het stadsbestuur, die helaas niet gedateerd is, maar in 1425 of 1426 geschreven moet zijn, wordt aan de steden Deventer, Kampen en Zwolle en de bewoners van Salland, Twente, Drente en Vollenhove verzocht de vice-prior van de dominicanen of zijn plaatsvervanger weer in die streken toe te laten op hun termijnen. Het stadsbestuur wees erop dat de postulaat ook al bevolen had de Utrechtse dominicanen weer toe te laten, ook al beweerde men in het Oversticht dat de broeders nooit recht hadden gehad op termijnen aldaar. De brief moet dus wel geschreven zijn op het moment dat de aanhangers van Rudolf in Utrecht aan de macht waren, aangezien met de postulaat alleen Rudolf bedoeld kan zijn. Duidelijk blijkt de opzet van de in Utrecht achtergebleven dominicanen in het Oversticht mis te lezen en de biecht te horen. Het lijkt hier dus te gaan om een welbewuste poging inbreuk te maken op het interdikt, waar het Oversticht onder lag⁸¹.

⁷⁷ Johannes de Beke, *Croniken*, 411.

⁷⁸ P. Fredericq, ed., *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, I, (Gent/Den Haag, 1888) 305-306.

⁷⁹ Jongkees, *Staat en kerk*, 47-55.

⁸⁰ GAU, Stad, I, nr. 589, 1430/1431, fol. 76r. Vriendelijke mededeling door Bram van den Hoven van Genderen.

⁸¹ J. J. Dodt van Flensburg, ed., *Archief voor de kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, II (Utrecht, 1839) 218. De eerst volgende brief vermeldt het overlijden van Matthys Ghisel op 5 okt. 1426.

Bovendien is het wel erg toevallig dat er nu juist sprake is van de vice-prior in de brief, als we in het achterhoofd hebben dat de prior in 1432 de toegang wordt geweigerd als aanhanger van Zweder. Het lijkt om deze redenen waarschijnlijk dat zich binnen het convent der predikheren net als bij de regulieren een scherpe splitsing heeft voorgedaan tussen aanhangers van Zweder en van Rudolf. Een verzoek van het stadsbestuur aan het Oversticht de Utrechtse dominicanen daar toe te laten en zo inbreuk te maken op het interdikt, betekent immers dat een aantal van de broeders daarmee instemde, anders zou het verzoek zinloos zijn. Waarschijnlijk hebben de Zweder-gezinden de stad al vrij snel na de overname door de Lichtenbergers verlaten.

Keren we nu terug naar de brief van 1432, dan moeten we deze als volgt uitleggen. Een gedeelte van de dominicanen had de stad verlaten als aanhangers van Zweder, onder wie de prior. De provinciaal had daarop geen nieuwe broeders aan het convent toegewezen. In 1432 verzocht het stadsbestuur het convent weer te voorzien van nieuwe broeders, waarmee vooral bedoeld zal zijn op de benoeming van een nieuwe prior.

De brief van 1425/1426 werpt overigens ook nog wel enige vragen op. Het is niet bekend dat de Utrechtse dominicanen ook termijnen hadden in het Oversticht. Deventer, Zwolle en Kampen schijnen tot het termijngebied van Zutphen behoord te hebben, terwijl bijvoorbeeld Meppel tot het Groningse predikherenconvent behoorde⁸². Onduidelijk is verder wat de grond was van de weigering de dominicanen in het Oversticht toe te laten. Verzette men zich tegen Utrechtse aanspraken op termijnen aldaar of was de weigering een tegenmaatregel als reactie op Zweders interdikt na zijn overname van Utrecht? Dit laatste lijkt overigens wel het waarschijnlijkst. Verder zullen we deze vragen moeten laten rusten.

Nu blijkt dat noch kartuizers, noch dominicanen de stad en bloc hebben verlaten, zullen we onze aandacht ook nog op de franciscanen moeten richten. Bertilo de Boer komt tot de conclusie dat één Utrechtse franciscaan als aanhanger van Zweder Utrecht verlaten heeft. Het gaat hier om broeder Elias, die in 1413 gardiaan was⁸³. Hierbij kan opgemerkt worden dat hij dat tijdens het schisma niet meer was en zelfs is het de vraag of hij in die tijd nog wel tot het Utrechtse klooster behoorde⁸⁴. Niettemin moet, gezien de brief van 1432, tenminste een aantal minderbroeders de stad verlaten hebben. We hebben al geconstateerd dat de begunstigers van de franciscanen voor het merendeel tot de Lichtenbergse factie behoorden; een algehele uittocht van de franciscanen zou dus toch wel verbazingwekkend zijn. De franciscanen hebben het optreden van Jan van Renesse in 1426 in hun cartularium vermeld⁸⁵. Het is de vraag of ze dit optreden afkeurden. Want de vader van de genoemde Jan, die dezelfde naam als zijn zoon droeg, was de stichter van de St. Adriaanskapel in het klooster⁸⁶. Verder

⁸² Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters*, 39, 316.

⁸³ Zie n. 75.

⁸⁴ Behalve in 1413 wordt deze Elias niet vermeld. Op grond van RAU, Hss., nr. 358-1, fol. 11v-12r kan men concluderen dat van 11 juni 1416 tot 26 maart 1424 Peter (van Leyden?) gardiaan was. De eerst volgende gardiaan, die genoemd wordt, is broeder Thomas in 1437.

⁸⁵ RAU, Hss., nr. 358-1, fol. 13r. Onder een aantal kroniekachtige opmerkingen, die duidelijk uit het cartularium zelf afkomstig zijn, valt te lezen (volledig uitgeschreven): 'Anno 1426 in vigilia Pentecoste dominus Johannes de Renesse cum xii equis civitatem intrabit cum gladiis evaginatibus usque ad Plaetsam et tenuit victoriam cum suis qui obiit anno 1438 in marcio'.

⁸⁶ 'Broederschappen bij de minderbroeders', 331-332, 340.

wil de traditie dat de Van Renesse's in deze kapel begraven zijn⁸⁷. Beslissend lijkt in deze kwestie dat de jaarlijkse uitbetalingen van acht pond aan franciscanen en dominicanen en de drie pond aan de franciscanen voor de missen ten behoeve van de ter dood veroordeelden in 1427 en 1429 gewoon voortgezet werden⁸⁸. Een duidelijk teken dat er op dat moment nog franciscanen in Utrecht waren.

Conclusie

De band tussen bedelorden en stad in het vijftiende-eeuwse Utrecht blijkt uit de begunstiging door het stadsbestuur van de conventen, zowel in de vorm van financiële steun als in de vorm van behartiging van de belangen van de kloosters naar buiten toe. De band blijkt ook uit de populariteit die de franciscanen en dominicanen genoten bij de stedelijke elite. De slechte financiële positie van de conventen rond 1480 vond vermoedelijk haar oorzaak in de toename van het aantal bedelordekloosters in de omgeving. Niettemin lijken de franciscanen en dominicanen, gezien het afnemen van het aantal schenkingen, in Utrecht zelf na 1475 over het hoogtepunt van hun populariteit heen te zijn. Dit kan mede debet zijn geweest aan de armoede van de kloosters. Men zou deze dalende populariteit in verband kunnen brengen met een grotere sympathie van de bevolking voor de observantiebeweging. De franciscanen en dominicanen te Utrecht sloten zich relatief laat aan bij deze beweging, waarschijnlijk was hun anti-Bourgondische gezindheid hier de oorzaak van. Dit zal ook druk van het stadsbestuur om zich bij de observantiebeweging aan te sluiten - een druk die in andere steden wel blijkt - hebben verhinderd. Dat religie en politiek door elkaar heen spelen, blijkt ook wel duidelijk tijdens het Utrechtse schisma. Binnen het predikherenconvent deed zich een scherpe splitsing voor tussen aanhangers van Zweder en Rudolf. Beiden werden door de wereldlijke overheden als pionnen gebruikt in het politieke schaakspel.

⁸⁷ Muller, *De vergaderplaatsen*, 1. In de zestiende eeuw zijn er Van Renesse's in de kapel begraven. Dat dit in de vijftiende eeuw ook het geval was, valt aan de hand van contemporaine gegevens niet aan te tonen.

⁸⁸ Zie n. 32.

⁸⁹ Een systematische bestudering van de nog aanwezige rekeningen van het karmelietenconvent zou wellicht antwoord kunnen geven op een probleem dat hier opdoemt: Hoe belangrijk was het termijngebied van een convent voor de financiële positie? Hierover valt met betrekking tot de franciscanen en dominicanen door het ontbreken van bronnen weinig te zeggen. Tevens zou de vraag naar het succes van dit nieuwe convent van belang kunnen zijn voor de positie van de oudere bedelordekloosters in de stad gedurende het laatste kwart van de vijftiende eeuw.

Heiligen op herhaling

Enkele muurschilderingen in de Utrechtse Buurkerk opnieuw beschouwd*

W. H. P. Scholten

Inleiding

Binnen de vijftiende-eeuwse Utrechtse schilderkunst neemt de miniatuurschilderkunst in kwalitatief en kwantitatief opzicht verreweg de meest belangrijke plaats in. Miniatoren als de Meester van Zweder van Culemborg, de Meester van Catharina van Cleef en de Meester van Evert van Soudenbalch zorgen met hun ateliers tussen circa 1420 en 1470 voor een continue produktie van doorgaans hoogstaand verluchttingswerk.

Paneelschilderingen en muurschilderingen uit die periode zijn er opvallend weinig¹. Ook als men daarbij de overweging betreft, dat deze verhoudingsgewijs meer onder de Beeldenstorm te lijden hebben gehad dan de betrekkelijk eenvoudig in veiligheid te brengen manuscripten. Het zestal muurschilderingen, dat door restaurator E. J. Tjebbes tijdens de restauratie van de Buurkerk en de verbouwing daarvan tot expositieruimte van het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement onder de witkalk vandaan is gehaald, kan daarom als een belangrijke aanvulling van de vijftiende-eeuwse Utrechtse schilderkunst worden gezien.

Niet helemaal ten onrechte verweet onlangs de Groningse restaurator L. Muller de Nederlandse kunsthistorici, dat zij te weinig betrokken zijn bij de restauratie van muurschilderingen hier te lande: 'Kunsthistorici komen [...] meestal pas als het projekt klaar is, of je ziet ze in het geheel niet. Het motto schijnt bij hen te zijn: 'Alleen voor beschuit kom ik eruit...', i.c. voor Italiaanse Meesters'². Geheel hiermee in overeenstemming is het feit, dat Hoogewerff met zijn boek over de Noordnederlandse schilderkunst tot nu toe de enige is geweest, die de muurschilderkunst systematisch behandelt en in een kunsthistorisch kader geplaatst heeft³. Sinds het verschijnen van de eerste twee delen van zijn opus magnum (1936-1937) zijn er echter relatief veel muurschilderingen onder de witkalk tevoorschijn gekomen en - helaas - ook enige definitief ver-

* Deze bijdrage is deels gebaseerd op mijn doctoraalscriptie '15de eeuwse Utrechtse schilderkunst: de muurschilderingen in de Buurkerk', waarvan drs P. le Blanc en prof. dr J. Chr. Klamt als begeleiders optraden.

¹ Op stilistische en iconografische gronden kan een achttal vijftiende-eeuwse panelen aan Utrechtse meesters worden toegeschreven. Schriftelijke bronnen waaruit blijkt dat een bepaald paneel in Utrecht besteld of door een Utrechtse meester geschilderd is, ontbreken. Vijftiende-eeuwse muurschilderingen in Utrecht zijn naast de Buurkerk nog te vinden in de Domkerk, het voormalig kapittelhuis van de Domkerk en de Jacobikerk.

² L. Muller, 'De restauratie van de gewelfschilderingen in de kerk van Godlinze', *Groninger kerken*, III (1986) 48.

³ G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst* (5 dln.; Den Haag, 1936-47).

dwenen. Een actueel overzicht van wat er aan muurschilderingen in Nederland aanwezig is, wordt dan ook node gemist⁴.

Aan wetenschappelijke belangstelling heeft het de nieuw ontdekte Utrechtse muurschilderingen verheugenderwijs niet ontbroken. In oktober 1984, een luttele maand na de officiële opening van het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement, verscheen reeds een eerste inventarisatie van alle in de Buurkerk aanwezige muurschilderingen, geschreven door H. L. M. Defoer⁵. Korte tijd daarna schreef E. J. Tjebbes een gelijksoortig, zij het aanmerkelijk beknopter artikel waarin verder informatie werd verstrekt omtrent de technische aspecten van de restauratie en conservatie van de muurschilderingen⁶. Beide auteurs tekenden ook voor een publicatie waarin zij hun eerdere bevindingen samenvatten en in een enkel geval aanvulden met gegevens uit een op dat moment nog niet in druk verschenen artikel⁷. Dit laatste, van de hand van M. P. van Buijtenen en A. K. de Meijer en gepubliceerd in het *Jaarboek Oud-Utrecht* van vorig jaar, gaat uitgebreid in op de cultuurhistorische achtergronden van vijf muurschilderingen⁸.

De directe aanleiding om hier nogmaals de aandacht voor enige muurschilderingen in de Buurkerk te vragen is tweeledig. In de eerste plaats kunnen naar kunsthistorische maatstaven gerekend niet alle door Van Buijtenen en De Meijer gepropageerde heiligenidentificaties even bevredigend worden genoemd. In de tweede plaats vormt de recente restauratie van de muurschilderingen een goed uitgangspunt om nader in te gaan op de stijl en iconografie van twee ervan en hun verwantschap in dat opzicht met de contemporaine Utrechtse schilderkunst. Het betreft de muurschildering met St. Christophorus op de oostelijke torenwand en die met de Boom van Jesse.

De Vier Maarschalken in de Buurkerk?

Het is niet de eerste keer dat Van Buijtenen en De Meijer met hun *Heiligen tussen Pierementen* een gezamenlijke blik op muurschilderingen in het Stichtse werpen. Eerder verscheen van hun hand een publicatie gewijd aan het heiligensextet op de zuidmuur van de toren in de Nederlands Hervormde kerk te Westbroek⁹. De uitdaging om zich juist met dit zestal bezig te houden lag niet in de stilistische of iconografische eigenaardigheden, noch in de identificatie - de namen zijn in inscriptie aangebracht - maar in de vreemdsoortige combinatie van dit 'stel ongeregeld'¹⁰.

Beide studies zijn vooral van belang vanwege het inzicht dat zij verschaffen in de heiligencultus en de wijze waarop die zich openbaart en verspreidt. Om een

⁴ In dit opzicht is het bepaald gelukkig te noemen, dat P. le Blanc een uitgebreide publicatie over de muur- en gewelfschilderkunst in Nederland in voorbereiding heeft.

⁵ H. L. M. Defoer, 'De muurschilderingen in de Buurkerk', *Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement*, VI (1984) XIV-XXI.

⁶ E. J. Tjebbes, 'De muurschilderingen in de Buurkerk', *Het vijf kerken restauratieplan*, XIII (1985) 1-12.

⁷ H. L. M. Defoer en E. J. Tjebbes, 'De muurschilderingen in de Buurkerk', *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht*. Jaarverslag 1982, 1983, 1984, VII (1986) 184-205.

⁸ M. P. van Buijtenen en A. K. de Meijer O.S.A., 'Heiligen tussen pierementen. Proeve van reconstructie en identificatie', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1985, 9-61.

⁹ Idem, *Westbroeks heiligen in polderperspectief* (Nijmegen, 1981).

¹⁰ Idem, 8.

aan het theater ontleende beeldspraak te gebruiken, richten zij zich op het ensceneren van een middeleeuws toneel waarin heiligen tegen een wisselend decor komen - soms van ver - en gaan. De daartoe gebruikte onderzoeksmethode sluit aan bij de 'Patrozinienforschung' en 'Kultgeographie' zoals die in Duitsland tot ontwikkeling is gekomen en te onzent door Van Buijtenen al in vroegere publicaties op boeiende wijze is verantwoord en in praktijk gebracht¹¹.

De op muurschilderingen verbeelde heiligen in de Buurkerk zijn voor Van Buijtenen en De Meijer blijkens de ondertitel van hun artikel uitgangspunt geweest voor zowel reconstructie als identificatie. In het geval van St. Antonius abt in de binnenste noordbeuk is met name reconstructie toegepast; identificatie leverde gezien de eenduidige iconografie van de voorstelling geen problemen op. Gereconstrueerd is een heiligenkwartet, welbekend onder de naam de Vier Maarschalken, in de Buurkerk.

De verering van St. Antonius abt, St. Hubertus, St. Cornelius en St. Quirinus als de Vier Maarschalken was gecentreerd in het gebied van de Nederrijn met als voornaamste cultusplaatsen respectievelijk Keulen en Wezel, St. Hubertus in de Ardennen, Kornelimünster en Neuss¹². Voor wat betreft het bisdom Utrecht lijkt de verering slechts beperkt ingang te hebben gevonden¹³. De vier heiligen golden in groepsverband in de eerste plaats als invloedrijke en machtige voorsprekers en verder als beschermers tegen huidziekten en behoeders van vee en huisdieren.

Het feitelijke bestaan van een dergelijk viermanschap van heiligen zou voor het Utrechtse Domkapittel een reden kunnen zijn geweest om naast de zes vanouds in het bisdom gehouden questen, waaronder die van Antonius abt, Hubertus en Cornelius, nog omstreeks 1443 een zevende, die van Quirinus, toe te laten¹⁴. Opvallend - of gezien de beperkte verering misschien wel typerend - is dat de maarschalktitel in de bronnen betreffende de instelling van de questen ontbreekt¹⁵. De maarschalktitel komt overigens wel voor, maar zeker niet in relatie tot een beperkte, nauw omschreven groep heiligen. Het onderschrift bij de muurschildering met St. Fiaker in de Buurkerk luidt bijvoorbeeld: 'Sanct Fiacre maerscalk vande damen ende van mer ander plaghen'¹⁶.

¹¹ Zie vooral M. P. van Buijtenen, *Langs de heiligenweg. Perspectief van enige vroeg-middeleeuwse verbindingen met Noord-Nederland* (Amsterdam, 1977).

¹² J. Höfer en K. Rahner, ed., *Lexikon für Theologie und Kirche*, VII (Freiburg im Breisgau, 1962²) 106-107; M. Zender, *Räume und Schichten mittelalterlichen Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde* (Köln, 1973²) 153-154; J. J. M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie* (Haarlem, 1978) nr. 668; G. Korte, *Antonius der Einsiedler in Kult, Kunst und Brauchtum Westfalens* (Werl, 1952) 54-56.

¹³ Zender noemt vicariaten van de Vier Maarschalken in kerken te Ruurlo, Warnsveld en Zutphen, *Räume*, nr. 451, 564 en 596.

¹⁴ Idem, 154; W. H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen* (Maarsse, 1981) 305.

¹⁵ A. Eekhof, *De questiers van den aflaat in de Noordelijke Nederlanden* (Den Haag, 1909) bijlage 11 en 13. De titel ontbreekt eveneens in de kerkmeesterrekeningen van de Buurkerk, die op de reliekenronddang van de questiers betrekking hebben. Dat de oorzaak daarvan gezocht moet worden in een gevestigde volksverering lijkt me niet aannemelijk. Vgl. Van Buijtenen en De Meijer, 'Heiligen', 23.

¹⁶ Defoer en Tjebbes, zowel als Van Buijtenen en De Meijer zijn van mening dat het tweede gedeelte van het onderschrift, 'van mer ander plaghen', gelezen moet worden als: en meer van zulke vrouwenkwalen. Defoer en Tjebbes, 'De muurschilderingen', 198; Van Buijtenen en De Meijer,

Intussen heeft mijn bezwaar tegen het exposé van Van Buijtenen en De Meijer over de Vier Maarschalken niet zozeer betrekking op de inhoud, als wel tegen de toepassing ervan: is de veronderstelling wel zo gewettigd dat het illustere viermanschap in de Buurkerk op het appél aanwezig was?¹⁷ Wordt deze vraag in iconografische zin begrepen, dan kan over het antwoord geen misverstand bestaan. Op de muurschildering is Antonius abt geïsoleerd weergegeven. Van een 'groepsportret', zoals op het gewelf van de Nederlands Hervormde kerk te Winterswijk, is geen sprake¹⁸. De heilige heremiet is een van de bekendste, meest vereerde en veelvuldig afgebeelde heiligen en functioneert ook heel goed buiten het kader van de Vier Maarschalken. Muurschilderingen met zijn afbeelding zijn in Nederland onder meer te vinden in de Maartenskerk te Zaltbommel en de Stefanuskerk te Borne, in het laatste geval tezamen met St. Rochus, evenals St. Antonius abt een zogeheten pestheilige¹⁹. In de Buurkerk werd door een Antoniusbroederschap in 1452 een altaar in gebruik genomen²⁰. Het rechtvaardigt het vermoeden dat met de Antonius abt van de muurschildering de schutspatroon van deze broederschap is weergegeven.

Wordt de eerder gestelde vraag naar de aanwezigheid van de vier heiligen letterlijk verstaan, ook dan valt groepsvorming moeilijk aan te nemen. Naast de muurschildering van Antonius abt staat slechts de aanwezigheid van een nu verdwenen beeld van Cornelius vast²¹. Verder vermeldt alleen een achttiende-eeuwse bron²² een aan Hubertus gewijd altaar, terwijl over de aanwezigheid van Quirinus in het geheel niets bekend is. De door de questierders in schrijnen rondgedragen relikven van de heiligen kunnen hier nadrukkelijk buiten beschouwing blijven!

'Heiligen', 25. Op grond van het woordje 'ander' ligt het echter meer voor de hand in dat gedeelte een verwijzing te zien naar de andere ziekten waarvoor St. Fiaker als competent genezer gold. Het zestiende-eeuwse gebed dat Van Buijtenen en De Meijer citeren eindigt ook met 'Et ausie d'aultres maux divers/Dont médecin ne peut guérir'. Voor een meer algemene betekenis van de maarschalktitel zie ook J. Verdam, ed., *Middelnederlandsch Woordenboek*, IV (Leiden, 1889) 1008.

¹⁷ Van Buijtenen en De Meijer, 'Heiligen', 15.

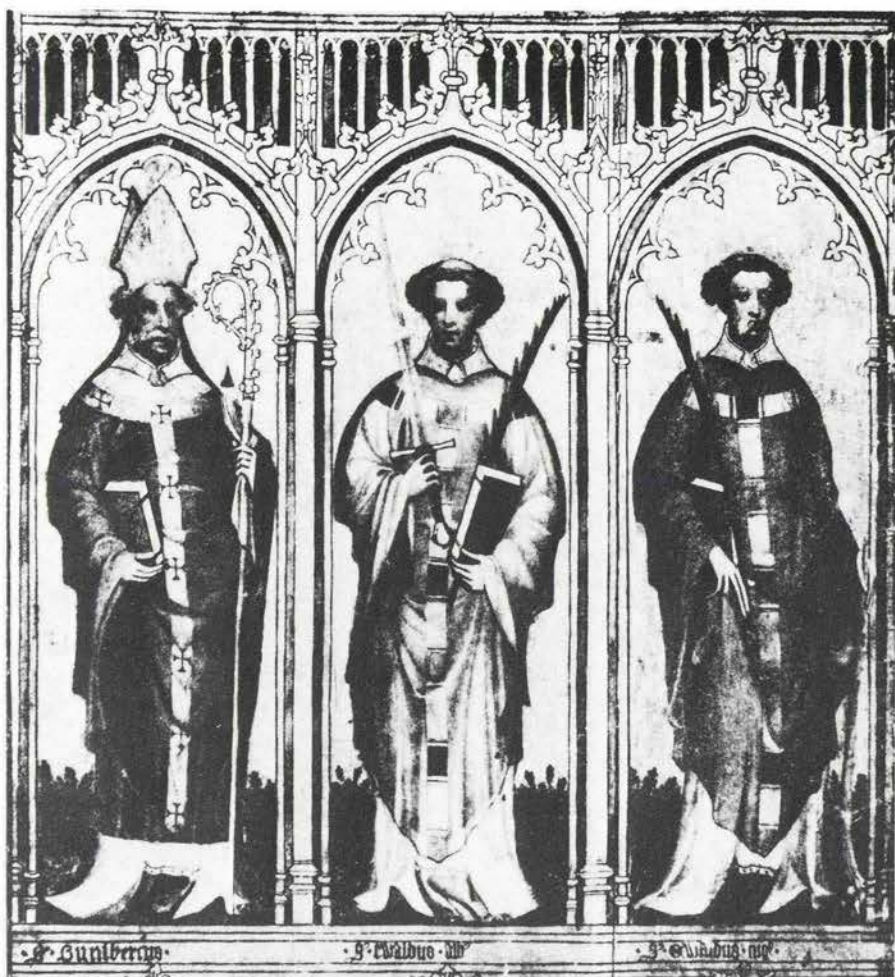
¹⁸ De vier zijn in bladknoppen afgebeeld op het westelijk gewelfveld van de koortravee en het oostelijk gewelfveld van de meest oostelijke schiptravee.

¹⁹ Foto-archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nr. 44502.

²⁰ Gemeentearchief Utrecht (GAU), Broederschappen, nr. 249. De leden van de broederschap hielden op de naamdag van de heilige een vergadering voor het Schepenhuis, waarna men zich met een toorts naar het altaar in de kerk begaf. Daar werd een mis en vervolgens een vergadering gehouden, die met een gezamenlijke maaltijd werd besloten. Verder werd op alle zondagen een mis opgedragen. Voor de overleden broeders werden dertig zielmissen gehouden. Het Centraal Museum te Utrecht bezit een vijftiende-eeuws, loden stempel van de broederschap. *Catalogus van het historisch museum der stad* (Utrecht, 1928) nr. 1410.

²¹ Het beeld was opgesteld aan de zuidzijde van de kerk, F. A. L. van Rappard, ed., 'De rekeningen van de kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht in de vijftiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap gevestigd te Utrecht*, III (1880) 163.

²² *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche bisdom*, I, Van den oudheden en gestichten der stad Utrecht (Leiden, 1719) 286. Het is maar de vraag of er ook in de vijftiende eeuw al een Hubertusaltaar in de Buurkerk aanwezig was. De in de *Historie* vermelde altaren blijken voor een belangrijk deel overgenomen uit het rapport, dat is opgemaakt tijdens de visitatie van de Buurkerk, uitgevoerd onder supervisie van bisschop J. de la Torre in 1569. Hierin wordt geen Hubertusaltaar genoemd. 'Visitatie van de Buurkerk te Utrecht 5 juli - 26 augustus 1569', *Werken uitgegeven door het historisch genootschap*, serie 3, XXIX (1911) 47-110.

Ewoud de Witte (midden) en Ewoud de Zwarte (rechts). De eerste heeft als attribuut een zwaard, de tweede een knuppel. Deel van de linkervleugel, afkomstig van een reliekschrijn, ca. 1410-30 geschilderd door een Keuls meester. Kunibertskirche, Keulen.

Foto: Statief, Utrecht.

Niet St. Ewoud de Zwarte, maar St. Ewoud de Witte

De questen hebben Van Buijtenen en De Meijer ook op het spoor gezet van de heilige priester op de muurschildering in de binnenste noordbeuk van de kerk²³. De uiteindelijk door beide auteurs voorgestelde identificatie had echter ook lichter uit kunnen vallen. Op 1 maart 1378 wordt door bisschop Arnold van Hoorn de quest van Ewoud toegelaten²⁴. In de kerkmeesterrekeningen van de Buurkerk worden diverse malen onder het hoofd 'Opbuieren van den cassen'

²³ Van Buijtenen en De Meijer, 'Heiligen', 29-31.

²⁴ Eekhof, *De questierders*, 70-72 en bijlage 12. Deze quest wordt later ook wel de quest van Theobaldus genoemd. Idem, bijlage 103 en 110.

kleine bedragen voor 'sinte Ewouts casse' verantwoord²⁵. 'Opbueren' is de in de rekeningen gebruikelijke aanduiding voor inkomsten. Met de 'cassen' worden de reliekkasten bedoeld, waarmee de questierders langs de kerken trokken. Het handelt hier niet om een bijdrage van de kerkmeesters voor het tentoonstellen van de reliekkasten, zoals Van Buijtenen en De Meijer vermoeden, maar om een vergoeding voor het op passende wijze ontvangen van de questierders met hun gevolg en de 'cassen' in de kerk²⁶.

Dat St. Ewoud in Utrecht een zekere verering genoot, blijkt uit de aanwezigheid van een Ewoudbroederschap. Deze werd in 1488 opgericht en was gevestigd op een altaar in het transept van de Nikolaaskerk²⁷. In de Jacobikerk heeft een offerblok voor Ewoud gestaan²⁸. Interessant is verder de post in de kerkmeesterrekening van de Buurkerk over 1420/1. Onder het hoofd 'dit gheeft die kerck jaerlix tot ewigh moerin' staat vermeld: 'item 8 st. daer voer zinghen zi misse van sinte ewout'²⁹.

Met St. Ewoud kunnen in wezen twee personen zijn bedoeld die naar hun haar kleur de Witte en de Zwarte Ewoud worden genoemd³⁰. Het zijn broers van Angelsaksische afkomst die volgens de legende bij missieactiviteiten in het gebied van de Saksen tegen het einde van de zevende eeuw de dood vonden. Veel afbeeldingen van de twee heilige broers zijn er niet. Een voorstelling op de reliekschrijn uit circa 1410-1430 te Keulen (Kunibertskirche) toont hen als jongelingen in priesterlijk gewaad³¹. Ewoud de Witte heeft een tegen de rechterschouder gehouden zwaard in de rechter- en een boek en een palmtak in de linkerhand. Ewoud de Zwarte heeft het boek en de palmtak in de rechter- en een knuppel in de linkerhand. Wat betreft de muurschildering in de Buurkerk gaat het dus om Ewoud de Witte³².

Wie staat er naast St. Michael?

De identificatie van de heilige bisschop naast de aartsengel Michael op de

²⁵ In de kerkmeesterrekeningen over 1435/6, 1499/1500 en 1500/1. Respectievelijk Van Rappard, 'De rekeningen', 44, 220 en J. J. Dodt van Flensburg, ed., 'De rekeningen der parochiekerken, dienstbaar gemaakt aan de geschiedenis. I, de Buurkerk', *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, VI (1846) 307.

²⁶ Zo moesten bij schrijven van Philips van Bourgondië 'die questen, heylichdommen ende cassen, mit hoeren boden ende dienen, die daer mede commen zullen [...] mit gewoonlicke clocluydinge [...] goederterlic ende deuchdelic ontfangen' worden. Eekhof, *De questierders*, LXIII. Kleine bijdragen voor het inhalen van reliekkasten worden ook door Noordeloos genoemd. P. Noordeloos, 'Antoniana', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, I (1959) 43.

²⁷ GAU, Broederschappen, nr. 332.

²⁸ In de kerkmeesterrekeningen van de Jacobikerk wordt ook de casse van Ewoud genoemd. Th. H. F. van Riemsdijk, *Bijdragen tot de geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht* (Leiden, 1888) 27 en 47.

²⁹ Van Rappard, 'De rekeningen', 30.

³⁰ F. Kirschbaum, ed., *Lexikon der christlichen Ikonographie (LCI)* (8 dln.; Rome/Freiburg, 1968-76) VI, 210; J. Braun, *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst* (Freiburg im Breisgau, 1897) 246-247.

³¹ A. Stange, *Kritisches Verzeichnis der deutschen Tafelbilder vor Dürer*, I (München, 1967) nr. 57.

³² In navolging van Van Buijtenen en De Meijer menen ook Defoer en Tjebbes abusievelijk dat Ewoud de Zwarte is afgebeeld. Defoer en Tjebbes, 'De muurschilderingen', 195. Het lammetje dat de twee eerstgenoemden op het boek zien blijft voor mij verborgen. Een lammetje op het boek van Ewoud de Witte komt een enkele keer wel voor maar dan in veel latere, zeventiende-eeuwse voorstellingen.

muurschildering in de zuidbeuk van de kerk wordt ernstig bemoeilijkt door het ontbreken van persoonlijke attributen. Toch hebben Van Buijtenen en De Meijer een poging gewaagd. Volgens hen is St. Magnus, bisschop van Anagni (of Trani), afgebeeld³³. Het is de moeite waard de relevante gegevens uit hun betoog kort weer te geven. Daarbij moet de beperktheid die een dergelijke samenvatting nu eenmaal eigen is, op de koop toe worden genomen.

De Friese kolonie te Rome bezat in het begin van de negende eeuw een aan Michael gewijd kerkje. In 846 werd de Eeuwige Stad door de Saracenen bedreigd. Samen met de andere Germaanse kolonies, nam ook de Friese deel aan de verdediging. Een tweetal jaar later kon, onder leiding van keizer Lotharius, een tegenaanval richting Apulië worden ingezet. De Friezen wisten tijdens deze campagne 'en passant' beslag te leggen op relieken van Magnus. Ze kregen een plaats in hun voortaan ook aan hem gewijde kerkje.

Later werd een armrelik naar Friesland overgebracht. Daar zag men de heilige vanwege een verkeerde interpretatie van de historische gegevens als de (Friese) legeraanvoerder, die Rome met succes tegen de Saracenen had verdedigd. Het uit 1270 daterende zegel van Wyldingen geeft echter nog een beeld van de vroegere traditie. Het toont aan de keerzijde de Friese held Herio en aan de voorzijde St. Magnus, onder wiens bescherming de campagne met voorspoedig resultaat verlopen was³⁴. Het randschrift luidt: 'Sanctus Magnus Dux Frisorum'.

In een legende van Magnus komen herhaaldelijk passages voor, waarin een engel hem met raad en daad terzijde staat. Eenmaal noemt Magnus hem bij zijn naam: Michael. Als de bisschop op een bepaald moment in de gevangenis terecht komt is het Michael die hem bevrijdt. Magnus krijgt bij deze gelegenheid de opdracht van de aartsengel om de restanten van een stukgevalen, gouden Jupiterbeeld onder zijn mantel mee te nemen en ter plaatse onder de behoeftigen te verdelen. Uit een door de Italiaan Torrigio in 1629 geschreven boekje over de Michael- en Magnuskerk te Rome blijkt, dat zich hierin een achttal muurschilderingen bevond. Deels waren deze voorstellingen gewijd aan Michael, deels aan Magnus³⁵. Van Torrigio is ook het bericht, dat in 1453 de Romeinse relieken van Magnus in een nieuw altaar worden bijgezet.

De naam van Magnus is een enkele keer opgenomen in Nederlandse kalenders, variërend in tijd van de dertiende tot en met de vijftiende eeuw.

Op grond van de bovenstaande gegevens uiten Van Buijtenen en De Meijer de suggestie, dat in de vijftiende eeuw, mede als gevolg van Rome-pelgrimages, het heiligenkoppel Michael-Magnus niet onbekend was in Utrecht. In algemene zin zou dit volgens de beide auteurs de aanwezigheid van de twee heiligen in de Buurkerk kunnen verklaren. Van meer specifiek belang achten ze de gouden ringen die, met enige moeite, aan de vingers van de rechterhand van de H. bisschop te zien zijn. Zij worden door hen namelijk opgevat als de persoonlijke attributen van de H. Magnus en zouden aldus verwijzen naar het goud dat deze onder de behoeftigen heeft verdeeld.

³³ Van Buijtenen en De Meijer, 'Heiligen', 33-41. De identificatie is door Defoer en Tjebbes overgenomen, 'De muurschilderingen', 189-191.

³⁴ M. P. van Buijtenen, *De grondslag van de Friese vrijheid* (Assen, 1953) 60-61 en afb. 4.

³⁵ Idem, 58-59 en afb. 3. Voor wat betreft de datering van deze muurschilderingen; met het jaar van uitgave van het boekje is slechts een terminus ante quem bekend.

Hoe aantrekkelijk ook beargumenteerd, enkele kritische opmerkingen bij de gesuggereerde identificatie lijken mij toch terzake. In de eerste plaats zijn Van Buijtenen en De Meijer al bij voorbaat uitgegaan van een nauwe iconografische relatie tussen beide heiligen. Een relatie dus die specifiek is dan die tussen Michael en heiligen in het algemeen. In de *Legenda Aurea* wordt expliciet Michael genoemd als degene die de zielen van de heiligen ontvangt en naar het paradijs begeleidt³⁶. Een nauwe iconografische relatie hoeft echter niet noodzakelijk aanwezig te zijn. Op retabels, gebeeldhouwd of beschilderd, is het bijvoorbeeld niet ongebruikelijk dat heiligen paarsgewijs worden voorgesteld, zonder dat daarvoor een andere dan een kompositorische reden is aan te wijzen. In dit verband moet ook worden gewezen op het feit, dat op een altaar een vicarie gesticht kon worden ter ere van meerdere heiligen en logischerwijs dus ook ter ere van een andere heilige dan degene aan wie het altaar in oorsprong was gewijd.

In de tweede plaats moet de stelligheid waarmee de auteurs suggereren, dat de ringen om de vingers van de bisschop als 'pars pro toto' voor het door Magnus meegevoerde goud gelden, verbazing wekken bij degene die vertrouwd is met de iconografie van bisschoppen in de middeleeuwse kunst. Hoewel geen regel, is het bepaald ook niet uitzonderlijk, dat een bisschop met meerdere (gouden) ringen om de vingers wordt afgebeeld. Zo zijn bijvoorbeeld aan de vingers van de rechterhand van St. Maarten op de linkervleugel van het drieluik van de Meester van Delft te Amsterdam (Rijksmuseum) duidelijk drie smalle gouden ringen zichtbaar. Ook de weinige van St. Magnus bekende afbeeldingen geven geen aanleiding om de ringen als persoonlijk attribuut te interpreteren³⁷. Geleed als een bisschop met een boek in de hand, komt hij voor op een altaarstuk uit circa 1320-1330 in de Andreakerk te Anagni. In de kathedraal van dezelfde plaats zijn bovendien diverse muurschilderingen te vinden waarop Magnus 'gewoon' als bisschop is afgebeeld. De crypte biedt voorstellingen van zijn martelaarschap, begrafenissen, reliekentranslatie en enkele posthuum tot stand gekomen wonderen³⁸.

In al deze gevallen ontbreken persoonlijke attributen. Treffend is daarentegen wel, dat Magnus consequent als een oudere, grijs bebaarde man is weergegeven.

St. Magnus wordt in geen van de bekende voorstellingen tezamen met de aartsengel Michael afgebeeld. De door Torrigio beschreven muurschilderingen in de Michael- en Magnuskerk te Rome, lijken eerder aanleiding te geven tot de veronderstelling, dat beide heiligen - althans in visueel opzicht - min of meer los van elkaar werden vereerd. Zou het anders niet méér voor de hand hebben gele-

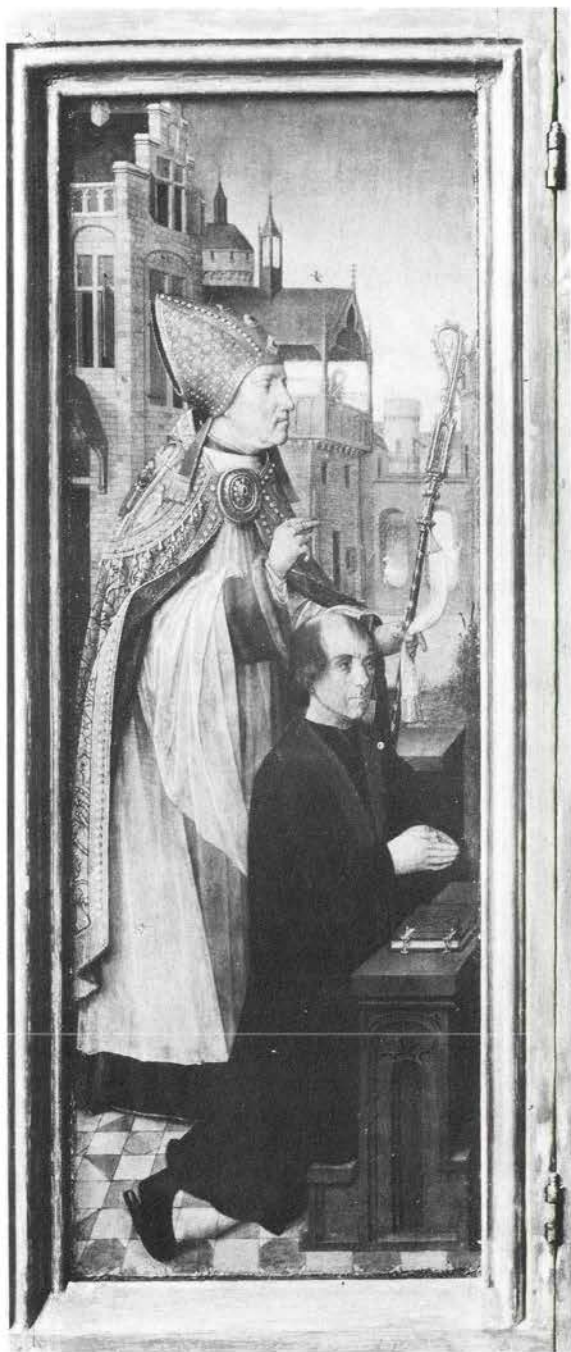
³⁶ J. de Voragine, *Die Legenda Aurea*, vert. R. Benz (Jena, 1925) 743.

³⁷ LCI, II, 473; G. Kaftal, *Saints in Italian art. Iconography of the saints in central and south Italian schools of painting* (Florence, 1965) nr. 236 en afb. 846-854. Réau verwart Magnus van Anagni gedeeltelijk met Magnus van Oderzo. L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, III (Paris, 1959) 861.

³⁸ F. W. N. Hugenholtz e.a., 'The Anagni frescoes - a manifesto. A historical investigation', *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome*, XLI (1979) 139-172. Dat de 'Friese Magnus' dezelfde is als St. Magnus van Anagni, wordt overigens door Hugenholtz c.s. bestreden. Volgens de door hen geciteerde vita zijn de overblijfselen van Magnus in de negende eeuw door de inwoners van Anagni gekocht van een Saraceense koning. Vgl. Van Buijtenen en De Meijer, 'Heiligen', 38 n. 66.

Stichter met St. Maarten als beschermheilige. De zegenende hand van de heilige wordt gesierd met drie gouden ringen. Linkervleugel (84,5 x 30 cm) van een drieluik met Maria, het Christuskind en heiligen, ca. 1500-10 geschilderd door de Meester van Delft. Rijksmuseum, Amsterdam.

Foto: idem.

gen als een scène was verbeeld waarin zowel de H. Michael als de H. Magnus een rol spelen, bijvoorbeeld die van de bevrijding uit de gevangenis? Tenslotte lijken de door Van Buijtenen en De Meijer genoemde manuscripten met een kalender waarop de feestdag van Magnus voorkomt, naar tijd en plaats te divers om op grond daarvan een in de vijftiende eeuw te Utrecht bestaande Magnusverering te veronderstellen.

Nicolaas (midden) en de vier kerkvaders. Nicolaas is zonder persoonlijke attributen weergegeven. Met uitzondering van Hiëronymus (tweede van links) hebben alle heiligen verscheidene ringen om de vingers van hun rechter- en/of linkerhand. Ca. 1440-70 geschilderd door de Meester van het Schöppingenaltaar. Landesmuseum, Munster. Foto: Statief, Utrecht.

Het bovenstaande maakt het voor mij voorlopig onmogelijk de door beide auteurs geëffende 'heiligenweg' van Friezenkerk naar Buurkerk te bewandelen. De relatie tussen de aartsengel Michael en de heilige bisschop op de muurschildering lijkt in ieder geval een algemene en in die zin aan te sluiten bij de eerder gereleverde passage in de *Legenda Aurea*. Het feit dat de bisschop, gezien vanuit een denkbeeldig centrum links, als het ware áchter de H. Michael is weergegeven, is hiermee in overeenstemming.

Voor wat betreft de identificatie van de bisschop kan ook worden gedacht aan een in Utrecht algemeen bekende en ook vereerde heilige: Nicolaas, bisschop van Myra³⁹. St. Nicolaas wordt tot in de veertiende eeuw veelvuldig zonder andere attributen dan mijter en staf afgebeeld. Ook in de vijftiende eeuw wordt hij nog met regelmaat zonder persoonlijke attributen weergegeven. Onder meer op een passieretabel te Darmstadt (Hessisches Landesmuseum), een Nicolaaspaneel van de Meester van het Schöppingenaltaar te Münster (Landesmuseum) en een paneel van de Meester van de Lucia-legende te Brugge (Groeningemuseum)⁴⁰. In al deze voorstellingen heeft Nicolaas bovendien de rechterhand in een zegenend gebaar opgeheven. Evenals van Michael werden van Nicolaas in de Domkerk te Utrecht relieken bewaard en op de bestemde datum getoond⁴¹. Een van de Utrechtse parochiekerken was aan hem gewijd. In de Jacobikerk en in de Geertekerk stonden Nicolaasaltaren. Ook in de Buurkerk was een aan hem gewijd altaar. In de kerkmeesterrekeningen over 1468/9 is de volgende post opgenomen: 'van oelborch mychiels wyff onder die gaerde 2 ryms

³⁹ LCI, VIII, 45-58; Timmers, *Christelijke symboliek*, nr. 784.

⁴⁰ Respectievelijk Stange, *Kritisches Verzeichnis*, nr. 56 en 486 en R. van der Linden, *Ikongrafie van Sint-Niklaas in Vlaanderen* (Zottegem, 1972) nr. 810.

⁴¹ *Historie*, 105 en 111.

gul. des ysser een grafstede by den outaer van sinte claes ghegunt dair voir f. 5 gul. 5⁷⁴². De sterke verering van St. Nicolaas in Utrecht stemt overeen met die in andere aan het water gelegen handelssteden. De verklaring daarvan moet worden gezocht in het feit, dat Nicolaas de belangrijkste patroon van de zeelieden was.

De Drie personen in de poort

Van de muurschildering met een drietal personen in een poortgebouw in de binnenste noordbeuk is het grootste en tevens belangrijkste deel bij de sloop van de noordelijke buitenmuur in 1539 verloren gegaan. Bij het vaststellen van het onderwerp van de voorstelling moet dan ook de nodige voorzichtigheid worden betracht.

De licht naar achteren gebogen houding van de voorste vrouw drukt zo op het oog verbazing uit. Het gebaar van de handen voegt daar onbegrip en ontzetting aan toe. Dat valt althans af te leiden uit het feit, dat ook de Maria op het middenpaneel van de Kruisigingstriptiek te Utrecht (Centraal Museum) (zie afb. p. 60) dit gebaar maakt⁴³. Het gebogen, lichtgekleurde fragment op hoofdhoogte van de figuur rechts, waarvan verder alleen de opgeheven rechterarm bewaard is gebleven, kan worden geïnterpreteerd als het restant van een nimbus.

Wordt uitgegaan van de veronderstelling dat een algemeen bekend onderwerp was voorgesteld, dan laat een poortgebouw in combinatie met een groepje verbaasde en ook ontzette personen, waarvan minstens één heilige, grofweg twee interpretatiemogelijkheden toe: de ontmoeting bij de Gouden Poort en de opwekking van Lazarus. In het eerste geval zou de aan apocriefe bronnen ontleende scène zijn afgebeeld, waarin St. Joachim, na door een engel te zijn gewaar-schuwd, zijn vrouw, St. Anna, ontmoet bij de Gouden Poort te Jeruzalem⁴⁴. Omdat dit moment volgens de officiële exegese samenviel met de feitelijke conceptie van Maria, gold de ontmoeting bij de Gouden Poort als symbolisch voor haar onbevleete ontvangenis.

Van Buijtenen en De Meijer zijn van mening, dat hier inderdaad de ontmoeting bij de Gouden Poort is voorgesteld⁴⁵. De vrouwen verwijzen volgens hen door middel van de op de schoot rustende handen naar de onbevleete ontvangenis van Maria. De opgeheven arm van de figuur geheel rechts op de muurschildering zou aan Joachim toebehoren. In de aanwezigheid van een aan Anna gewijd altaar in de Buurkerk zien zij tenslotte de bevestiging van hun interpretatie. Wat de plaats van de handen betreft, daarvan lijkt de interpretatie dat het zou gaan om een verwijzing naar de onbevleete ontvangenis al te ver gezocht. Ook de suggestie van een door Joachim opgeheven arm is iconografisch beschouwd niet erg aannemelijk. Wanneer de ontmoeting bij de Gouden Poort wordt afgebeeld, dan zijn de armen van beide echtelieden namelijk sterk naar elkaar toegewend of raken zij zelfs elkaars lichaam, zoals bijvoorbeeld de houtsnode uit

⁴² Van Rappard, 'De rekeningen', 168.

⁴³ Jozef van Armathea maakt een identiek gebaar op een Kruisigingsminiatur in een Hollands getijdenboek uit 1487 te Wenen (Nationalbibliothek, Hs. 2734, fol. 6v). O. Pächt en U. Jenni, *Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der österreichischen Nationalbibliothek, III. Holländische Schule*, I (Wien, 1975) afb. 289.

⁴⁴ LCI, V, 176-177; Timmers, *Christelijke symboliek*, nr. 340 en 356.

⁴⁵ Van Buijtenen en De Meijer, 'Heiligen', 31-33.

Opwekking van Lazarus. Miniatuur van de Meester van Vederwolken uit de Bijbel voor Evert van Soudenbalch, ca. 1460. Nationalbibliotheek, Wenen, Hs. 2772, fol. 51v.

Foto: Statief, Utrecht.

1488 in het *Leven ons Heeren* van Ludolphus van Saxen laat zien⁴⁶. Van het inderdaad aanwezige en aan Anna gewijde altaar staat vast, dat het niet in de buurt van de muurschildering maar aan de zuidzijde van de kerk was geplaatst⁴⁷.

De tweede interpretatiemogelijkheid, zoals ook door Defoer en Tjebbes voorgestaan, verdient de voorkeur⁴⁸. De opwekking van Lazarus baseert zich op de passage in het Johannesevangelie, waarin verhaald wordt hoe Lazarus op de vierde dag nadat hij was overleden door Christus weer tot leven werd gewekt. De poort op de muurschildering kan een verwijzing zijn naar de stad Bethanië, in de nabijheid waarvan Lazarus werd begraven⁴⁹. Met een poort in voorstel-

⁴⁶ M. J. Schretlen, *Dutch and flemish woodcuts of the fifteenth century* (London, 1925) afb. 46A. Zie ook de ontmoeting bij de Gouden Poort in het getijdenboek voor Catharina van Cleef uit ca. 1440 te New York (Pierpont Morgan Library, Hs. 917). J. Plummer, ed., *The Hours of Catherine of Cleves (HCC)* (London, 1966) nr. 4.

⁴⁷ GAU, Broederschappen, nr. 14. Het altaar was in gebruik bij de even voor 1500 opgerichte Annbroederschap.

⁴⁸ Defoer en Tjebbes, 'De muurschilderingen', 191-192.

⁴⁹ De stad wordt vaak op de achtergrond van de voorstelling afgebeeld. Zie onder meer het middenpaneel van een vijftiende-eeuwse triptiek te Sherborne (St. John's Hospital). H. Guratzsch, *Die Auferweckung des Lazarus in der niederländischen Kunst von 1400 bis 1700. Ikonologie und Ikonographie*, II (Kortrijk, 1980) nr. 71 en afb. VI.

lingen van de opwekking van Lazarus kan soms ook de entree van de begraafplaats zijn bedoeld⁵⁰. De miniatuur met de opwekking van Lazarus in de bijbel voor Evert van Soudenbalch te Wenen (Nationalbibliotheek) doet echter het eerste vermoeden⁵¹. Daarin maakt de poort namelijk deel uit van de stad en is geen duidelijke begraafplaats weergegeven. Bovendien bevindt zich in en vlak voor de poort eveneens een aantal vrouwen. De meest linkse daarvan heeft haar handen voor de buik op een manier die overeenkomst vertoont met die van de linker vrouw op de muurschildering.

Het aanvankelijk door Defoer naar voren gebrachte argument tegen de interpretatie van de muurschildering als een opwekking van Lazarus wordt door hemzelf impliciet weer genuanceerd door op te merken dat 'bij die voorstelling (. . .) meestal aan de rand van de voorstelling een groep mannen te zien is die de neus dichtknijpt om aan te geven dat de overledene reeds riekt'⁵². Het motief van de dichtgeknepen neus kan dus ook heel goed oorspronkelijk rechts op de muurschildering zichtbaar zijn geweest of, zoals de Weense miniatuur laat zien, in het midden.

Van Lazarus werden in de Domkerk te Utrecht relieken bewaard⁵³.

De vroegste muurschildering: St. Christophorus op de torenwand

Zijn de hiervoor ter sprake gebrachte muurschilderingen benaderd vanuit een enigszins beperkte invalshoek, met name die van de identificatie, voor wat betreft de twee hiernavolgende muurschilderingen is voor een kunsthistorisch wat bredere invalshoek gekozen. Naast de iconografie komen ook de stijl en de datering aan de orde.

De aanwezigheid van Christophorus op de oostwand van de toren is in 1879 komen vast te staan tijdens de werkzaamheden voor de bouw van het nieuwe orgel⁵⁴. De muurschildering is door de houten ombouw gedeeltelijk beschadigd en gedeeltelijk ook aan het gezicht onttrokken. De tijdens de laatste restauratie ingebrachte galerij en inbouw hebben de situatie wat het laatste betreft niet verbeterd.

Christophorus is gekleed in een groenachtig onderkleed met daar overheen een in brede plooiën vallend, blauwkleurig gewaad. Het bovenlichaam is flauw naar rechts gebogen. Met beide handen steunt de heilige op een lange stok. Aan de top daarvan zijn enige blaadjes zichtbaar. Het hoofd van Christophorus is vrijwel geheel verdwenen. Slechts het haar en een deel van de nimbus (binnen de houten ombouw van het orgel) zijn nog zichtbaar. Ook de onderbenen ontbreken. Op de rechterschouder van de heilige zit het Christuskind. Het draagt een lang, wit gewaad dat aan de hals is afgebiesd. De rechterhand is in een zege-

⁵⁰ Op het uit de vijftiende eeuw daterende paneel van Pierre Coustain te Parijs (Louvre) maakt de poort vrijwel deel uit van de stadsmuur. Idem, nr. 66 en afb. 29.

⁵¹ Wenen, Nationalbibliotheek, Hs. 2772, fol. 51v.

⁵² Defoer, 'De muurschilderingen', XIX.

⁵³ *Historie*, 105.

⁵⁴ In de notulen van de op 18 november 1879 gehouden vergadering van kerkvoogden de volgende post: 'Dezelfde kerkmeester brengt ter tafel een mondeling hem gedaan verzoek van het Rijk eenige muurschilderingen te ontblooten en doen afteekenen, welke in de Buurkerk ontdekt zijn tegen den torenmuur, waarvoor het nieuwe orgel zal komen te staan, waarna dezer weder voor rekening alsvoren zullen worden bedekt. Dit verzoek wordt door de vergadering toegestaan'. GAU, Kerkvoogdij Nederlands Hervormde Gemeente, nr. 98.

Christophorus. Muurschildering (438 x 293 cm) op de oostwand van de toren van de Buurkerk te Utrecht uit ca. 1430. Opname uit 1985 na de restauratie en verbouwing van deze kerk.

Foto: Kunsthist. Inst. R.U. Utrecht.

nend gebaar opgeheven. In de linkerhand houdt het Christuskind een wereldbol met een kruis. Links op de voorstelling is een landschap weergegeven. Op de achtergrond is een kerkachtig gebouwtje zichtbaar. Rechts voor het gebouwtje is een oude man met een lang gewaad en een lantaarn in de rechterhand weergegeven. Van de onderkant van de muurschildering is alleen het linkerdeelte op de vijfhoekige muurpijler overgebleven. In het midden van de muurpijler is een helmteken aangebracht in de vorm van een vogel. De hals en de vleugels rusten op een gevlochten bandversiering. Op het wapenschild eronder ontbreken de heraldische gegevens. Aan beide kanten is een stichter in geknielde houding afgebeeld: rechts een man en links een vrouw. De man heeft de blik gevestigd op Christophorus. De vrouw kijkt in tegenovergestelde richting.

St. Christophorus is een van de meest vereerde en afgebeelde heiligen⁵⁵. Het zien van zijn beeltenis voorkwam die dag een onverwachte dood⁵⁶. Een dergelijke dood werd gevreesd vanwege het feit dat men dan stierf zonder te hebben gebiecht. Men vindt een voorstelling van Christophorus vaak bij de in- en uitgangen van de kerken⁵⁷. De angst voor een onverwachte dood zal eveneens ten grondslag hebben gelegen aan de verering van hem als epilepsieheilige⁵⁸. Christophorus op de muurschildering is voorgesteld als drager van het Christuskind. Deze sinds de dertiende eeuw gebruikelijke voorstellingswijze is gebaseerd op een twaalfde-eeuwse aanpassing van de in de achtste eeuw al bekende Passio van de heilige⁵⁹. De *Legenda Aurea* geeft daarvan een populaire redactie⁶⁰.

De muurschildering biedt geen letterlijke weergave van een bepaald gedeelte van de legende. Een tekening van W. van der Lugt uit 1885 laat zien hoe de schildering er uitzag voor de bouw van het orgel⁶¹. Duidelijk wordt, dat zich rechts van Christophorus de andere rivieroever bevond. De bottende stok in de handen van de heilige is een verwijzing naar het godsbewijs in de legende. Nadat Christophorus het Christuskind over de rivier had gebracht, moest hij volgens de legende zijn stok in de grond planten. De volgende morgen bleken er bladeren en vruchten aan te zitten ten bewijze dat het kind daadwerkelijk Christus was. De wereldbol met het kruis behoort tot de vaste iconografie van het Christuskind in Christophorusvoorstellingen. De globe is zowel het symbool voor de wereld als het attribuut van Hem die deze geschapen heeft. De zegenende rechterhand legt daarnaast een relatie naar Christus als Salvator Mundi⁶².

Het gedeelte van de legende, waarin St. Christophorus het Christuskind over de rivier draagt, maakt geen melding van een kluizenaar. Daar deze met een lantaarn wordt weergegeven, lijkt hij vooral te zijn gebruikt om aan te geven

⁵⁵ LCI, V, 496-508; Timmers, *Christelijke symboliek*, nr. 689. Voor een overzicht van de verspreiding van de Christophorusverering over Europa zie H. F. Rosenfeld, *Der H. Christophorus, seine Verehrung und seine Legende; eine Untersuchung zur Kultgeographie und Legendenbildung des Mittelalters* (Helsingfors, 1937).

⁵⁶ Vgl. het tweeregelige rijmpje onder een houtsnede uit 1423 met een afbeelding van de heilige: 'Christophori faciem die quacumque tueris/illa nempe die morte mala non monieris'. Rosenfeld, *Der H. Christophorus*, 422. G. W. van Heukelum, *Van sunte Christoffels beelden* (Utrecht, 1865) afb. 1.

⁵⁷ Het komt voor, dat in één kerk meerdere muurschilderingen met Christophorus waren aangebracht. In de Buurkerk is een tweede Christophorus te vinden in de binnenste noordbeuk, drie traveeën van de voormalige noordelijke ingang verwijderd. In de Walburgskerk te Zutphen is de heilige eveneens tweemaal afgebeeld, terwijl in de Maartenskerk te Zaltbommel zelfs drie muurschilderingen met Christophorus zijn te bewonderen.

⁵⁸ H. H. Beek, *Wanzin in de middeleeuwen. Beeld van de gestoorde en bemoeienis met de zieke* (Hoofddorp, 1974) 200.

⁵⁹ In deze vroege Passio gaat het om een reus, Reprobis, die op een wonderbaarlijke wijze de doop ontvangt. Door middel van die doop draagt hij als het ware Christus met zich mee. Vandaar zijn nieuwe naam: Christophorus. In zijn verdere leven houdt hij zich vooral met de zending bezig. Uiteindelijk wordt hij gevangen genomen, gemarteld en gedood. Zie verder G. Benker, *Christophorus. Patron der Schiffer, Fuhrleute und Kraftfahrer. Legende, Verehrung, Symbol* (München, 1975) 15-20.

⁶⁰ De Voragine, *Die Legenda*, 498-503. Van Heukelum geeft een middelnederlandse versie. Van Heukelum, *Van sunte Christoffels*, 53-59.

⁶¹ GAU, T.A. Ja.5.28.

⁶² De dubbele betekenis van de wereldbol is eerder al aanwezig in Majestas Domini- en Creator Mundi-voorstellingen. LCI, I, 423-424. G. Schiller, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, III (Gütersloh, 1971) 176.

Kluizenaar met lantaarn. Detail van de Christophorusmuurschildering uit ca. 1430 in de Buurkerk te Utrecht.

Foto: KHI, Utrecht.

De profeet Ozeo. Miniatuur van de Meester van Zweder van Culemborg uit ca. 1430. Fitzwilliam Museum, Cambridge, Hs. 289, fol. 441.

Foto: Statief, Utrecht.

dat de overtocht zich bij nacht voltrok. De kluizenaar is als zodanig herkenbaar aan zijn lange kleeid, zijn baard, zijn stok en aan zijn rozenkrans⁶³. Het stenen kerkje kan als de bid- en mogelijk ook de woonplaats van de kluizenaar worden gezien.

Uit de aanwezigheid van de stichters blijkt, dat de muurschildering als memorievoorstelling heeft gediend. Christophorus moet hier dus, naast behoeder tegen een onverwachte dood, vooral ook als voorspreker worden gezien. De heraldische gegevens van het wapen zijn verdwenen, zodat de identiteit van het stichterspaar jammer genoeg niet kan worden vastgesteld. Merkwaardig blijft overigens de houding van de vrouw, die is afgebeeld met de rug naar de man en Christophorus toe.

De door Hoogewerff en Defoer genoemde dateringen lopen nogal uiteen. Hoogewerff is van mening, dat de muurschildering circa 1500 is gemaakt. Argumenten daarvoor worden door hem niet genoemd⁶⁴. Defoer geeft als datering circa 1406-1425⁶⁵. Hij konstateert verwantschap in boomtype met het vierluikige altaarstuk uit circa 1410-1430, waarvan delen te Antwerpen (Museum Mayer

⁶³ O. Schmidt e.a., ed., *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, IV (Stuttgart, 1958) 1020-1031.

⁶⁴ Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche schilderkunst*, I, 364.

⁶⁵ Defoer, 'De muurschilderingen', XVI.

Gewaad van Christophorus. Detail van de muurschildering uit ca. 1430 van deze heilige in de Buurkerk te Utrecht.
Foto: KHI, Utrecht.

Opstanding van Christus. Miniatuur van de Meester van Zweder van Culemborg uit het missaal voor Zweder van Culemborg, ca. 1425. Bisschoppelijk Seminarie, Brixen, Hs. C 20, fol. 169.

Foto: Statief, Utrecht.

van den Bergh) en Baltimore (Walters Art Gallery) worden bewaard, en meent dat zowel de hoofdbedekking van de vrouw als de plooi van het gewaad verwijzen naar het eerste kwart van de eeuw⁶⁶. De bomen op het altaarstuk vertonen zeker enige overeenkomst met die op de muurschildering. Echter het type is, zoals bijvoorbeeld de Ozea-miniatuur van de Meester van Zweder van Culemborg in de Bijbel te Cambridge (Fitzwilliam Museum) laat zien, ook in de vroege dertiger jaren te Utrecht voorhanden⁶⁷.

De plooi van het gewaad van Christophorus is eveneens terug te vinden in miniaturen van de Meester van Zweder van Culemborg. Met name kan hier gewezen worden op de Opstandingsminiatuur in het missaal van Zweder van Culemborg uit circa 1425 te Brixen (Bisschoppelijk Seminarie), waar het gewaad van Christus dezelfde ronde vouwval vertoont⁶⁸. Voor de weergave van het gewaad van de kluizenaar biedt de reeds genoemde Ozea-miniatuur goede vergelijkingspunten. De nieuwe datering kan op circa 1430 worden gesteld, waarmee de muurschildering tevens de vroegste in de Buurkerk is. Zij lijkt te zijn gemaakt door een meester die verbonden was aan het atelier van de Meester van Zweder van Culemborg.

⁶⁶ Voor afbeeldingen van het altaarstuk zie A. Châtelet, *Early dutch painting in the northern Netherlands in the fifteenth century* (Amsterdam, 1981) afb. 8-13.

⁶⁷ Cambridge (Fitzwilliam Museum), Hs. 289. fol. 441. A. W. Byvanck, *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux* (Paris, 1937) afb. 84. De meester is genoemd naar Zweder van Culemborg, die korte tijd bisschop van Utrecht was, voor wie hij, of zijn atelier, het missaal te Brixen (Bisschoppelijk Seminarie) verlucht heeft.

⁶⁸ Brixen (Bisschoppelijk Seminarium), Hs. C 20, fol. 169. Idem. afb. 102.

De muurschildering met Christophorus op de torenwand is niet de enige die in verband kan worden gebracht met werk van de Meester van Zweder van Culemborg. De wijze waarop het interieur op de muurschildering met Ewoud de Witte is weergegeven, doet namelijk vermoeden, dat de verantwoordelijke meester direkt of indirekt gebruik heeft gemaakt van miniaturen van de Meester van Zweder van Culemborg. De absis met kruisribgewelf en druipers in de miniatuur met de presentatie in de Tempel uit het getijdenboek voor Reinoud IV van Gelre te New York (Pierpont Morgan Library) bieden in dat opzicht uitstekend vergelijkingsmateriaal⁶⁹. De rondboogvensters, de smalle zuiltjes met de kenmerkende druppelkapitelen en de sterk wijkende muurvlakken op de muurschildering zijn onder meer terug te vinden in de Pinksterminiatuur in het missaal te Brixen⁷⁰.

De muurschildering met Ewoud de Witte moet, mede op grond van de bouwhistorische gegevens, in of kort na 1448 zijn geschilderd. Uit die periode dateert geen werk meer van de Meester van Zweder van Culemborg. Met de muurschildering lijkt dan ook tegelijkertijd het bewijs geleverd, dat diens werk, mogelijk via copieën of werktekeningen, ter beschikking bleef staan van in Utrecht werkzame schilders.

De Boom van Jesse

De monumentale voorstelling van de Boom van Jesse op de zuidwand van de toren is in 1840 ontdekt⁷¹. De muurschildering heeft in het verleden al diverse malen de aandacht van, voornamelijk in de stijl geïnteresseerde kunsthistorici getrokken⁷².

Centraal weergegeven is de op een bed liggende Jesse. Uit zijn zijde groeit een boom, waarin Maria met het Christuskind is afgebeeld. Aan de zijanten zijn in rondboognissen twaalf koningen voorgesteld. Linksonder is David en rechtsonder een stichterspaar weergegeven. De muurschildering is enigszins versleten. Op verscheidene plaatsen is de rode ondergrond te zien. Een smal ge-

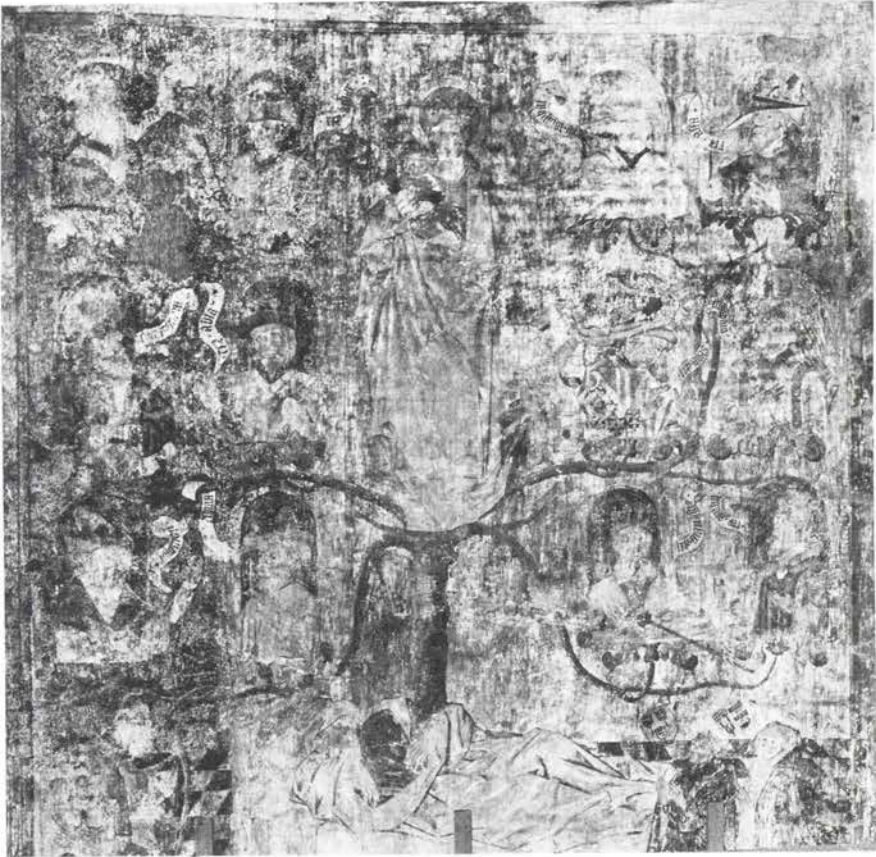
⁶⁹ New York (Pierpont Morgan Library), Hs. 87 fol. 353v; U. Finke, 'Utrecht-Zentrum nordniederländischer Buchmalerei', *Oud-Holland*, LXXVIII (1963) afb. 8.

⁷⁰ Brixen (Bisschoppelijk Seminarium), Hs. C. 20, fol. 173v; Byvanck, *La Miniature*, afb. 103.

⁷¹ In de notulen van de op 10 januari gehouden vergadering van kerkvoogden de volgende post: 'De voorzitter deelt mede: dat op den Zuidelijke muur van den toren der Buurkerk eene fresco schildering is ontdekt, voorstellende een stamboom van het geslacht van den Messias uit Jesse, volgens het evangelium van Mattheus: en dat zelve is gezuiverd van de witkalk waarmede dezelve was overdekt. Wordt goed gevonden om in afwachting van nadere beschikking, aan de minnaars van oudheden de gelegenheid te verleen om daarvan eene aftekening te maken'. GAU, Kerkvoogdij Nederlands Hervormde Gemeente, nr. 95.

⁷² Literatuur over de Boom van Jesse: L. J. F. Janssen, 'De Boom van Jesse; eene muurschilderij uit de XVe eeuw', *Utrecht voorheen en thans*, tweede serie, III (1864) 141-159; J. van Liefland, *Utrechts oudheid* (Utrecht, 1857) 63; G. van Kalcken, *Peintures ecclésiastiques du moyen-âge; Herpen, Zaltbommel, Breda, Utrecht, Miracle d'Amsterdam*, troisième livraison (Haarlem, 1909-10) planches I-VI (begeleidende tekst in apart katern); F. Winkler, 'Unbeachtete holländische Maler des XV. Jahrhunderts', *Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen*, XLIV (1923) 63; Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche schilderkunst*, I, 360-364; K. G. Boon, 'Een Utrechts schilder uit de 15de eeuw: de Meester van de Boom van Jesse in de Buurkerk', *Oud-Holland*, LXXXVI (1961) 51-60; D. Carter, 'The Providence crucifixion; its place and meaning for dutch fifteenth century painting', *Bulletin of Rhode-island school of design*, XLVIII (1962) 8-9 en De-foer, 'De muurschilderingen', XVI-XVIII.

Afbeeldingen, GAU, T.A. Ja.5.18 (aquarel van D. van Lokhorst, 1849), Ja.5.20 (aquarel van W. P. Hoevenaer, circa 1850) en Ja.5.21 (litho van G. Craeyvanger, 1857).

Boom van Jesse. Muurschildering (467 x 452 cm) uit ca. 1455-60 op de zuidwand van de toren van de Buurkerk te Utrecht. Opname tijdens de restauratie en verbouwing van deze kerk in 1984.

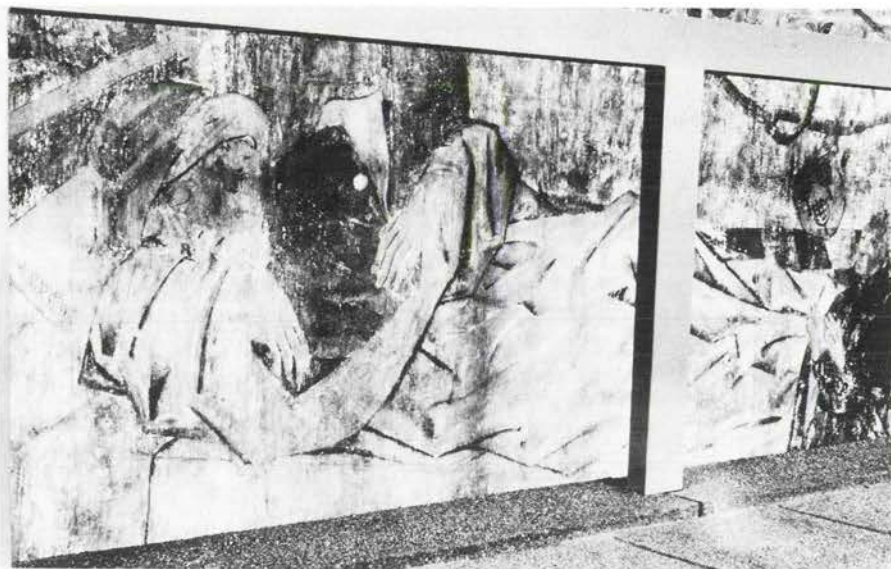
Foto: Statief, Utrecht.

deelte links, met vijf onder elkaar geplaatste koningen, is sterker beschadigd dan de rest. Om de onderkant van de muurschildering niet helemaal door de nieuw ingebrachte galerij verloren te laten gaan, is daarin een goot uitgespaard. De inscriptie, die geheel rechtsonder was aangebracht, is echter afgenomen. De inscriptie luidt: 'int iaer ons here MCCCC(X)L(op)sinte matheus dach/sterf ghertrut flores otte (sin) wijf bit vór de siel'⁷³.

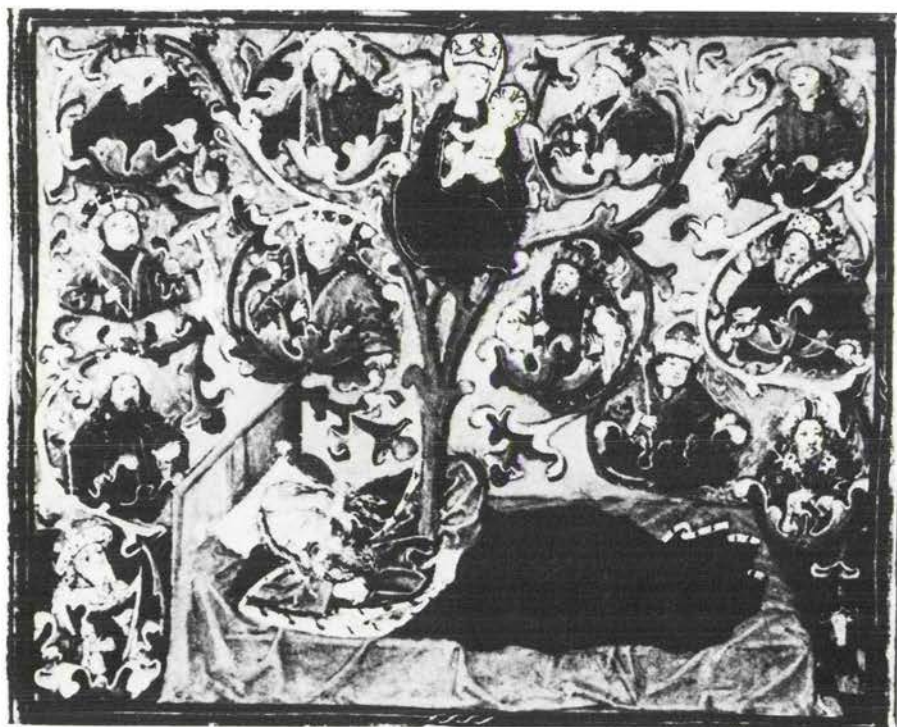
De profetie uit Jesaja 11 : 11, 'egredietur virga de radice Jesse et flos de radice ejus ascendet', werd al door vroeg-christelijke exegeten allegorisch geïnterpreteerd en in verband gebracht met de geboorte van Christus. De 'virga' die ontspruit aan de 'radix' van Jesse vatte men op als (de virgo) Maria en de 'flos' als Christus. In de middeleeuwse kunst komt het thema van de Boom van Jesse vanaf de elfde eeuw in geheel Europa voor⁷⁴. Er zijn daarbij twee hoofdvormen

⁷³ De inscriptie bevindt zich momenteel in het atelier van E. J. Tjebbes. Het ligt in de bedoeling deze over te brengen op een drager en een plaats te geven naast de muurschildering.

⁷⁴ *LCI*, IV, 549-558; Schiller, *Ikongrafie*, I (Gütersloh, 1966) 26-33. Zie verder ook A. Watson, *The early iconography of the tree of Jesse* (London, 1934) en R. Lichtenberg, 'De genealogie van Christus in de beeldende kunst der middeleeuwen, voornamelijk van het westen', *Oudheidkundig Jaarboek*, derde serie, IX (1929) 2-54.

De liggende Jesse. Detail van de muurschildering van de Boom van Jesse uit ca. 1455-60 in de Buurkerk te Utrecht. Opname na restauratie en verbouwing in 1985. Foto: KHI, Utrecht.

Boom van Jesse. Miniatuur van de Meester van Gijsbrecht van Brederode uit de Bijbel van Evert van Soudenbalch, ca. 1460. Nationalbibliothek, Wenen, Hs. 2772, fol. 11v.

Foto: Statief, Utrecht.

te onderscheiden. Bij de eerste en tevens de oudste vorm heeft de boom de functie van een attribuut dat verwijst naar de menselijke afstamming van Christus. In een aantal gevallen geldt de voorstelling meer specifiek als een prefiguratie van Maria's maagdelijke moederschap. Na circa 1200 wordt van deze vorm nauwelijks meer gebruik gemaakt.

De tweede vorm ontstaat in de eerste helft van de twaalfde eeuw. Het grote verschil met de eerste is, dat hier de boom ook werkelijk in Jesse wortelt. De voorstellingen variëren van zeer eenvoudig tot zeer complex. In het eerste geval wordt nauwgezet de tekst uit Jesaja gevolgd en zijn slechts Jesse, Maria en Christus afgebeeld. In het tweede geval krijgen daarnaast ook koningen, profeten en scènes die betrekking hebben op het leven en lijden van Christus een plaats in de voorstelling. Van deze laatste vorm wordt in de late middeleeuwen veelvuldig gebruik gemaakt. De muurschildering in de Buurkerk kan als een van de vele varianten worden beschouwd.

De man op het bed is Jesse of Isaï, de vader van David en niet te verwarren met de profeet Jesaja. Dat hij als oude man is voorgesteld, is verklaarbaar uit het feit, dat hij David pas op hoge leeftijd verwekte⁷⁵. Jesse is slapend afgebeeld naar analogie van Adam, die sliep, terwijl God uit een van zijn ribben Eva creëerde⁷⁶. De manier waarop de liggende Jesse is weergegeven, laat zich bijzonder goed vergelijken met die in de Boom van Jesse-miniatur van de Meester van Gijsbrecht van Brederode in de bijbel voor Evert van Soudenbalch uit ca. 1460 te Wenen (Nationalbibliotheek)⁷⁷. Speciaal het bed en de houding van de armen van Jesse vertonen een zeer sterke overeenkomst. De om de boomstam geslagen linkerarm van Jesse is bijzonder en komt nog voor in de Boom van Jesse-miniatur van de Meester Evert van Soudenbalch in het getijdenboek voor Jan van Amerongen uit circa 1460 te Brussel (Koninklijke Bibliotheek) en in de Boom van Jesse-miniatur van de Meester van Catharina van Cleef in het twintig jaar vroegere getijdenboek voor Catharina van Cleef te New York (Pierpont Morgan Library)⁷⁸. Het motief van het op de bovenarm rustende hoofd is minder bijzonder en kent ook een langere traditie.

In voorstellingen van de Boom van Jesse krijgt na circa 1300 de afbeelding van Maria met Christuskind de voorkeur boven afbeeldingen van Maria en/of volwassen Christus. Sterk daarmee te maken heeft de in de late middeleeuwen belangrijke rol van Maria in de volksdevotie. In de eerste plaats was zij uiteraard Theotokos, moeder van God. Daarnaast werd zij echter meer en meer be-

⁷⁵ 1 Samuel 12 : 14.

⁷⁶ Meestal is Jesse, zoals op de muurschildering in de Buurkerk, daarbij liggende afgebeeld. Een uitzondering is de Boom van Jesse in de Stefanuskerk te Borne uit circa 1500 waar Jesse zittend is weergegeven. Z. G. M. Kolks en P. le Blanc, 'De oude St. Stephanuskerk te Borne', *Verslagen van de vereniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*, XC (1975) 3.

⁷⁷ Wenen (Nationalbibliotheek), Hs. 2772, fol. 11v. De Meester van Gijsbrecht van Brederode ontleent zijn naam aan de Utrechtse domproost en bisschop Gijsbrecht van Brederode voor wie hij het getijdenboek te Luik (Universiteitsbibliotheek) verluchtte.

⁷⁸ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 7619, fol. 18 en New York, Pierpont Morgan Library, Hs. 917. Respectievelijk L. M. J. Delaissé, 'Le livre d'heures de Mary Vronensteyn, chef d'oeuvre inconnu d'un atelier d'Utrecht, achevé en 1460', *Scriptorium*, III (1949) afb. 29 en HCC, nr. 143. De eerste meester is genoemd naar de Utrechtse domproost Evert van Soudenbalch in wiens opdracht hij en zijn atelier de tweedelige bijbel te Wenen (Nationalbibliotheek) verluchtte. De tweede meester is genoemd naar Catharina van Cleef, echtgenote van Aernout, hertog van Gelre, voor wie hij het in de tekst reeds vermelde prachtige getijdenboek te New York heeft verlucht.

Maria met Christuskind. Detail van de muurschildering van de Boom van Jesse uit ca. 1455-60 op de zuidwand van de toren van de Buurkerk te Utrecht. Opname 1985. Foto: KHI, Utrecht.

Maria met Christuskind en engelen. Miniatuur van de Meester van Gijsbrecht van Brederode uit het getijdenboek voor Yolande de Lalaing, ca. 1460-65. Bodleian Library, Oxford, Hs. Douce 93, fol. 84. Foto: Statief, Utrecht.

Maria met Christuskind en engelen. Gravure van de Meester van de Berlijnse Passie, ca. 1450-55. Foto: Statief, Utrecht.

schouwd als de moeder van alle levenden⁷⁹. In die zin gold ze als de nieuwe Eva, die de verbroken relatie tussen God en de mens weer had hersteld⁸⁰. De ten voeten uit afgebeelde Maria op de muurschildering roept reminiscenties op met voorstellingen van Maria als Mater Immaculata. Als zodanig, in stralenmandorla en staande op de maansikkel, komt ze ook voor op de Bomen van Jesse in de Janskathedraal te 's-Hertogenbosch uit circa 1430 en de Stefanuskerk te Borne uit circa 1500. In de Buurkerk ontbreken de belangrijkste elementen van deze iconografie, hoewel de beide korte zijtakken aan de bovenkant van de boom een maansikkel lijken te suggereren.

Merkwaardig is de naar links gerichte houding van het Christuskind. Deze houding is a-functioneel en lijkt in eerste instantie geïnspireerd op voorstellingen van de aanbidding der Koningen, waarin het Christuskind de aangeboden geschenken in ontvangst neemt. Op een miniatuur van de Meester van Gijsbrecht van Brederode in het getijdenboek voor Yolande de Lalaing uit circa 1460-1465 te Oxford (Bodleian Library) is Yolande afgebeeld aan de voeten van een troonende Maria met Christuskind⁸¹. Het Christuskind heeft beide armpjes

⁷⁹ In de beeldende kunst komt dit onder meer tot uiting in het vooral in de vijftiende eeuw populaire thema van de Schützmantelmadonna. Schiller, *Ikongrafie*, IV, 2 (Gütersloh, 1980) 196-198.

⁸⁰ J. A. Phillips, *Eve. The history of an idea* (San Francisco, 1984) 131-145 en E. Guldán, *Eva und Maria. Eine Antithese als Bildmotiv* (Graz/Köln, 1966) 74-75. In het getijdenboek voor Catharina van Cleef komt een miniatuur voor, waarin Eva en Maria tezamen zijn afgebeeld. In de tekst staat te lezen: Eva schepster van zonde, Maria schepster van verdienste. HCC, nr. 89.

⁸¹ Oxford (Bodleian Library), Hs. Douce 93, fol. 84. A. W. Byvanck, *La Miniature*, afb. 209.

gestrekt op een wijze die grote overeenkomst vertoont met die op de muurschildering. De Meester van Gijsbrecht van Brederode staat niet bekend als een bijzonder origineel meester en er blijkt dan ook een gravure te bestaan die sterk op de miniatuur lijkt en naar mijn idee zelfs als haar voorbeeld kan hebben gediend. Het betreft de Maria met vier engelen van de Meester van de Berlijnse Passie⁸².

In de miniatuur in de bijbel voor Evert van Soudenbalch is de grijpende houding door de Meester van Gijsbrecht van Brederode op iets natuurlijker wijze geïncorporeerd door het Christuskind naar rechts te verplaatsen. De houding valt tenslotte ook te herkennen in een Maria met Christuskind van de Utrechtse beeldhouwer Adriaen van Wesel⁸³. Het naakte Christuskind is hier frontaal weergegeven en jammer genoeg ontbreken voor een belangrijk deel de beide armpjes. Desalniettemin frappeert de overeenkomst met de muurschildering in de wijze waarop de handen van Maria op het lichaam van haar Zoon zijn afgebeeld. Van Adriaen van Wesel is bekend dat hij in opdracht van de kerkmeesters in 1487 een aantal beelden voor de Buurkerk heeft gemaakt⁸⁴. Het is verleidelijk om in zijn Maria met Christuskind een vrije copie naar de Mariafiguur in de muurschildering te zien.

De koningen zijn als zodanig, met uitzondering van David, herkenbaar aan hun scepter en de in de hoofddeksels verwerkte gouden kroontjes. David heeft als attribuut een harp in de handen die verwijst naar de door hem gecomponeerde psalmen. De koningen maken deel uit van het voorgeslacht van Christus en verwijzen meer specifiek naar diens koninklijke afkomst. Het geslachtsregister in Mattheus 1 : 1-18 vermeldt drie series van ieder veertien geslachten. De tweede serie bestaat uit koningen die tot aan de Babylonische ballingschap over het volk Israël hebben geregeerd.

In de twaalfde eeuw worden zelden meer dan vier van de veertien koningen afgebeeld. Later varieert het aantal hoofdzakelijk tussen twaalf of dertien⁸⁵. Wordt de lijst uit Mattheus gevolgd, dat zijn zonder al te veel problemen de volgende koningen op de muurschildering identificeerbaar: David, Salomo ('Salomon'), Rehabeam ('Roboam'), Abia, Asa ('Assa'), Josafat ('Josaphat'), Joram, Joatham ('Joacham'), Achaz ('Achas'), Manassa ('Manasses') en Amon. Voor de beschadigde spreukbanden blijven dan drie namen over. Met

⁸² M. Lehrs, *Late gothic engravings of Germany and the Netherlands* (New York, 1969) afb. 254. De uit Duitsland afkomstige Meester van de Berlijnse Passie, de vader ook van Israhel van Meckenem, is als goudsmid werkzaam geweest in Den Bosch. Van 1457 tot 1461 heeft hij in Bocholt gewoond en daarna in Bonn. M. Geisberg, 'Die Beziehungen zwischen den Niederlanden, dem Niederrhein und Westfalen in den Graphik des fünfzehnten Jahrhunderts', *Westfälische Forschungen*, II (1939) 135. In het getijdenboek voor Gijsbrecht van Brederode uit circa 1460 heeft de Meester van Gijsbrecht van Brederode ook al naar een gravure gewerkt, ditmaal een van de Meester E. S., *Middeleeuwse kunst der noordelijke Nederlanden*, Tent. cat. Rijksmuseum (Amsterdam, 1958) 127.

⁸³ Verzameling Baron de Decker. *Adriaen van Wesel. Een Utrechtse beeldhouwer uit de late middeleeuwen*, Tent. cat. Rijksmuseum (Amsterdam, 1980) nr. 21 en afb. 119.

⁸⁴ In de kerkmeesterrekeningen van de Buurkerk de volgende posten: 'geg. ariæen van wesel van 3 beelden te maken van elck beelt 6 ryns gul. f. 48 gul.' en 'geg. wouter van oucoep van stoppen opten toern ende van die 3 beelden te setten op dat hoeft van den tafel op dat hoech outair'. Van Rappard, 'De rekeningen', 198.

⁸⁵ Twaalf koningen op de muurschilderingen te Den Bosh en Borne en in de bijbel voor Evert van Soudenbalch. Dertien koningen in de getijdenboeken voor Catharina van Cleef en Jan van Amerongen.

Boom van Jesse. Muurschildering in de r.k.-kerk te Ootmarsum, ca. 1873-75. Kopie naar de boom van Jesse in de Buurkerk.
Foto: Rijksd. v. Monumentenzorg, Zeist, 1970.

'[.]echias' zal ongetwijfeld Ezechias zijn bedoeld. De koning van de andere spreukband moet dan Hizkia (ook wel Ozias of Uzia) of Josias zijn. In de negentiende-eeuwse kopie van de Boom van Jesse in de Buurkerk die zich bevindt in de Rooms-Katholieke kerk te Ootmarsum, zijn voor de beschadigde spreukbanden respectievelijk Echias en Josias ingevuld⁸⁶.

⁸⁶ Foto-archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nr. 133.930.

Maria met vrouwen en Johannes de Evangelist. Detail van een paneel met de Calvarieberg (67,5 x 59,7 cm) van een Utrechts meester, ca. 1455-65. Museum of the Rhode Island School of Design, Providence, USA.

Foto: Statief, Utrecht.

De nissen waarin de koningen zijn weergegeven, en die de suggestie van een muur wekken waar de boom als het ware tegenop klimt, kunnen uniek worden genoemd⁸⁷. De meester van de muurschildering kan voor het gebruik van die nissen misschien op een idee zijn gebracht door bepaalde vijftiende-eeuwse to-

⁸⁷ Boon spreekt abusievelijk over 'profetenfiguren' en noemt de nissen 'zeker niet toevallig'. Boon, 'Een Utrechts schilder', 53. Op een slechts fragmentarisch bewaard gebleven muurschildering op de oostelijke afsluiting van de noordbeuk in de Maartenskerk te Zaltbommel zijn apostelen tegen een bakstenen muur weergegeven.

neelpraktijken. Sommige bijbelscènes werden namelijk als een 'tableau vivant' of 'toog' aanschouwelijk gemaakt⁸⁸. Om een Boom van Jesse op een dergelijke wijze te visualiseren was de bouw van een houten stelling noodzakelijk. Daarin konden dan vensters worden aangebracht, waarachter de koningen zich aan het publiek vertoonden. Het houten schot was vervolgens eenvoudig met echt of geschilderd loof aan het gezicht te onttrekken⁸⁹.

Getuige de inscriptie is de muurschildering gewijd aan de nagedachtenis van Ghertrut, de vrouw van Flores Otten. Het echtpaar is in een typische devotiehouding afgebeeld. De omissie na 'otte' laat in het midden of Otten of Ottenszoon is bedoeld. In de kerkmeesterrekeningen over 1435/6 komt tweemaal een Flore(n)s Ottens voor⁹⁰. Verder wordt in het Raads Dagelijks Boek over het jaar 1452 tweemaal een Florens Ottens genoemd⁹¹. Dat de afgebeelde man de echtgenoot van Ghertrut was, blijkt uit de aanwezigheid van zijn wapen in dat van haar. Beide wapens zijn nog niet verder genealogisch geïdentificeerd.

De muurschildering is in het verleden in stilistisch verband gebracht met Utrechtse schilderijen uit het derde kwart van de vijftiende eeuw, in het bijzonder met de Kruisigingstriptiek te Utrecht (Centraal Museum) en de Calvarieberg te Providence (Museum of the Rhode Island School of Design). Winkler zag dezelfde hand in de muurschildering in de Kruisigingstriptiek, voor Boon was de meester van de muurschildering identiek aan die van de Kruisigingstriptiek en de Calvarieberg en Carter gaf de muurschildering en de panelen een plaats binnen het brede oeuvre van de 'Soudenbalch-group'⁹².

De laatste, zorgvuldig uitgevoerde restauratie van de muurschildering maakt het mogelijk enkele stilistische aspecten nader te beschouwen.

Tot nu toe is voorbijgegaan aan de sterke overeenkomst in gezichtstype tussen de Maria van de Boom van Jesse en enkele vrouwen linksonder op de Calvarieberg, met name de vrouw die met gevouwen handen is weergegeven. Kenmerkend voor dit gezichtstype zijn de enigszins geloken ogen, de kleine mond met licht afhangende mondhoeken en het achter de oren weggekamde haar. Bij de koningen op de muurschildering is daarvan, met uitzondering van de ogen, weinig meer terug te vinden. Het gebruikte type is hier veel grover van opvatting, zeker als het in driekwart profiel is afgebeeld. Wanneer de ogen van de figuren op de muurschildering gesloten of bijna gesloten zijn, zoals bij Jesse, Manasse of Josafat, dan vallen juist de wat bolle oogleden op. Overeenkomst daarmee vertonen de oogleden van Maria, van de vrouw links van haar en van

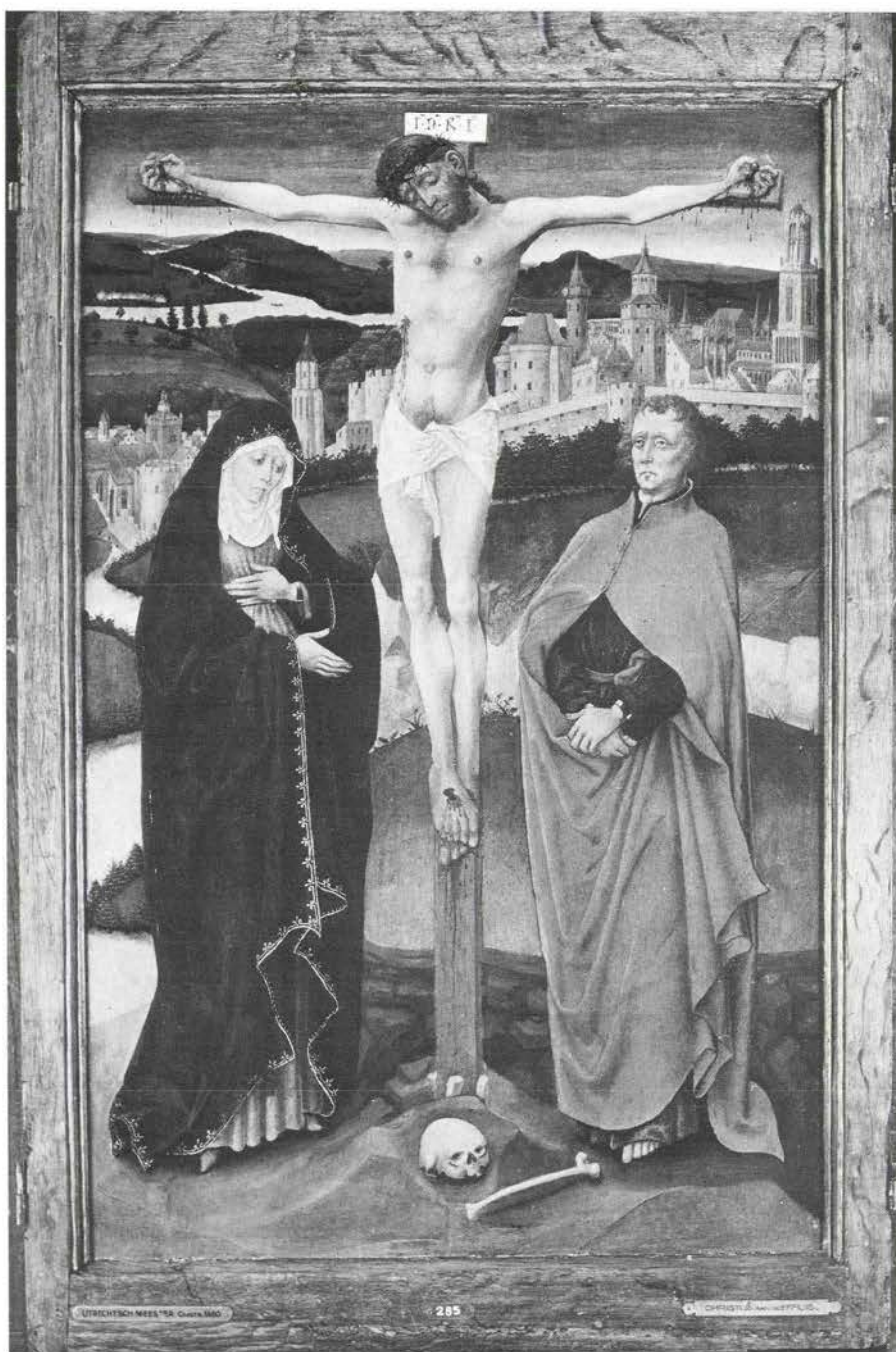
⁸⁸ H. J. E. Endepols, *Het decoratief en de opvoering van het middelnederlandsche drama volgens de middelnederlandsche toneelstukken* (Amsterdam, 1903) 128-136; M. Herrmann, *Forschungen zur deutschen Theatergeschichte des Mittelalters und der Renaissance* (Berlin, 1914) 364-411.

⁸⁹ De beschrijving wordt gegeven door Lichtenberg, overigens zonder daarbij een relatie te leggen met de Boom van Jesse in de Buurkerk. Lichtenberg, 'De genealogie', 43. Het is niet duidelijk waarop Lichtenberg deze beschrijving heeft gebaseerd. In de diverse handboeken is geen gedetailleerde informatie te vinden, evenmin in het door hem geciteerde L. van Puyvelde, *Schilderkunst en toneelvertooningen op het einde der middeleeuwen* (Gent, 1912).

⁹⁰ 'Opten palmavont, flores otten zoen 43 wit' en 'opten paeschavont, florens otten zoen 3 gld. 16 wit'. Van Rappard, 'De rekeningen', 48.

⁹¹ GAU, Stad, I, Raadsdagelijks Boek, fol. 65v en 66v.

⁹² Noot 72. Zie verder ook: K. Hazelzet, *Een schilderij centraal. Het Utrechtse kruisigingstriptiek en de aanblik van de hostie* (Utrecht, z.j.).

Kruisiging. Middenpaneel (73 x 48 cm) van een drieluik met de kruisiging, Gregoriusmis en Christophorus. Utrechts meester, ca. 1460. Centraal Museum, Utrecht (bruikleen Rijksmuseum, Amsterdam). Foto: Rijksmuseum, Amsterdam.

Christus in de Calvarieberg en, in iets mindere mate, die van Maria in de Kruisiging.

Interessant is verder de kenmerkende wijze waarop de handen in de muurschildering zijn voorgesteld. De vingers zijn smal en buitengewoon lang, terwijl, wanneer ze gebogen zijn, consequent slechts één vingerkootje is geschilderd. Als gevolg daarvan ontstaat een onnatuurlijke knik, zoals bijvoorbeeld goed te zien is bij de vingers van Jesse, Anas en Ezechias. Zowel op de Kruisiging als op de Calvarieberg komt dit type hand voor. Wanneer de linkerhand van Maria op het middenpaneel van de Kruisigingstriptiek in spiegelbeeld wordt voorgesteld, dan is die vrijwel identiek aan de rechterhand van koning Joatham⁹³.

Van de twee genoemde panelen biedt het Amerikaanse zonder twijfel de meeste stilistische aanknopingspunten met de muurschildering. Beziat men de Calvarieberg en de Boom van Jesse in hun totaliteit, dan zijn deze aanknopingspunten echter te weinig evident om beide werken met zekerheid aan eenzelfde meester toe te schrijven. De panelen dateren alle twee uit circa 1455-1465. Er is alle reden om aan te nemen, dat ook de muurschildering in die periode is gemaakt. Voor een iets nauwkeuriger datering kunnen de overeenkomst tussen de Jesse van de muurschildering en die van de miniatuur uit de Weense bijbel en de overeenkomst tussen de Maria met Christuskind van de muurschildering en die van de gravure van de Meester van de Berlijnse Passie van belang zijn. Het lijkt gerechtvaardigd om in de miniatuur een (gedeeltelijke) navolging te zien van de muurschildering. De gravure lijkt vóór 1460 in Utrecht en meer specifiek in het atelier van de Meester van Evert van Soudenbalch bekend te zijn geweest. Het is zeker niet uitgesloten, dat zij de meester van de muurschildering als voorbeeld gediend heeft en daarnaast door de Meester van Gijsbrecht van Brederode is gebruikt. Het bovenstaande in aanmerking genomen valt de muurschildering te dateren op circa 1455 of 1460, terwijl de verantwoordelijke meester verbonden lijkt te zijn geweest aan het atelier van de Meester van Evert van Soudenbalch⁹⁴.

⁹³ Idem, afb. 13. Hier is - per ongeluk? - de situatie in spiegelbeeld weergegeven.

⁹⁴ Van de door Swillens genoemde schilders hebben er twee gewerkt in de periode 1455-1460. Het zijn Hillebrant die Maelre en Willem Tins. P. T. A. Swillens, 'Schilders en beeldhouwers in oud-Utrecht', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1925, 57. Boon suggereert, in navolging van Swillens, dat Hillebrant identiek is aan Hillebrant van Rewyck, die in 1470 deken van het zadelaarsgilde was. Boon, 'Een Utrechts schilder', 59. In 1985 wordt deze suggestie door Boon als feit gepresenteerd zonder daarbij overigens verdere argumenten te geven. Idem, 'De Meester van het Amsterdamse Kabinet of de Meester van het Hausbuch en zijn verhouding tot de kunst van de Bourgondische Nederlanden', in: *'s-Levens felheid; de Meester van het Amsterdamse Kabinet of de Hausbuch-meester ca. 1470-1500*, Tent. cat. Rijksmuseum (Amsterdam, 1985) 18.

Heiligen tussen Pierementen II: Da Capo

M. P. van Buijtenen en A. K. de Meijer O.S.A.

Sinds de van nature wat ingetogen heiligen in de Buurkerk het moeten stellen met de daar kwartiermakende pierementen, blijken zij opeens de neiging te vertonen om zich niet te laten overstemmen. Zij lieten zich niet onbetuigd.

In 1984 zette Defoer de door restaurateur Tjebbes ten dele weer tot leven gewekte heiligen naar kunsthistorische criteria op hun nummer. Enkelen lieten zich niet in het gelid voegen. De 'proeve van reconstructie en identificatie' uit voorafgaand *Jaarboek* beoogde vervolgens deze lacunes op te vullen. Hulp daarbij werd gezocht in hagiografische gegevens, d.w.z. de levensberichten van de heiligen - of wat er voor moet doorgaan - en in terugkoppeling naar ruimere cultuur-historische achtergronden. Dit voorjaar tenslotte werd door Scholten de gehele Buurkerkbeschildering - opnieuw vooral kunsthistorisch - breedvoerig aan beschouwingen onderworpen in een goed gedocumenteerde Utrechtse doctoraalscriptie. Het hier voorafgaand artikel vormt een beperkt onderdeel daarvan. De vraag daardoor aan de orde is of met dit laatste onderzoek de definitieve oplossingen gegeven zijn? In muziektermen gesteld: zijn wij aan de 'co-da' of slechts aan een 'da capo' toe?

Hoewel gedachtenwisselingen van deze aard bij redacties en lezers doorgaans minder welkom zijn, ligt de zaak gunstiger wanneer blijkt, dat verschillen in methodiek ter discussie staan. Dit komt o.i. het duidelijkst naar voren bij de stellingname wederzijds inzake de voorstelling van St. Michaël en de hem verzeggende bisschopsfiguur.

In de samenvattende conclusies, waarin onze suggestie, dat hier de aartsengel St. Michaël en St. Magnus zouden zijn verbeeld, stelt de auteur, dat wij *bij voorbaat* van een nauwe *iconografische relatie* tussen beiden zouden zijn uitgegaan; dat onder de door Torriggio gesignaleerde afbeeldingen deze combinatie ontbreekt, en het zegel van 1270 evenmin een *iconografische relatie* legt tussen het tweetal; dat het *onmogelijk* is in de gouden ringen de persoonlijke attributen te zien van St. Magnus; dat St. Magnus in het Utrechtse bisdom een vrij onbekende heilige is; dat de bisschop in kwestie *achter* St. Michaël is weergegeven, hetgeen er zelfs op zou duiden, dat deze door de zielenwegende engel alleen maar de hemel wordt binnengesluisd.

Niemand zal ons van kwade trouw beschuldigen wanneer wij op grond van dit exposé Scholten onder de ongelovige Thomassen rangschikken: hij moet eerst een 'iconografische relatie' gezien hebben, wil hij overtuigd worden. Maar er is meer tussen hemel en aarde dan iconografische voorstellingen. Te wijzen valt op de uitzonderlijk diepgaande en frequente relatie tussen beiden, vermeld in de levensbeschrijving van St. Magnus. In het bijzonder niet te verwaarlozen is verder de nog steeds ongebroken koppeling sinds eeuwen van dit tweetal, or-

thodox in de kerk van Rome en - later wat verbasterd overigens - in Harlingens St. Michaëlkerk en Magnus, de aanvoerder der Friezen. Gelet op de aarzelende keuze bij de door ons voorgestelde identificatie, komt tot uiting, dat wij zeker niet *bij voorbaat* van iets zijn uitgegaan, laat staan van een *iconografische relatie*. De levensbeschrijving tegen de achtergrond van de eeuwenoude traditie, zo in Rome als in Friesland, bieden zeker enig houvast. Gegeven dan de over de gehele linie schaarse overlevering, zowel iconografisch als cultisch - St. Magnus kwalificeert hij als een vrij onbekende heilige - wekt men een ernstig misverstand door uit het ontbreken van een gecombineerde voorstelling van dit tweetal een soort 'argumentum e silentio' te destilleren.

De iconografie is nooit het alleenzigmakend uitgangspunt voor een steekhoudende bewijsvoering. Zij behoort in nauw verband met de hagiografische gegevens beschouwd te worden. Heel schoorvoetend beginnen in Nederland de mediaevisten, geleerd door de onderzoeksresultaten elders, het voor hen wat 'unheimisch' heiligenreservaat te verkennen. Dan blijkt, dat een soms ogenschijnlijk was los in de lucht hangende mededeling bijzonder verrassende relaties en beïnvloeding kan blootleggen. Dit betreft intussen meestal wat buitennissige heiligen, welke men veelal tevergeefs in de overgeleverde Utrechtse kalenders zal aantreffen. De reden daarvan is gelegen in het feit, dat zij reeds in een - voor onze regionen - zeer vroeg stadium door hier opererende buitenlandse abdijen zijn geïmporteerd. Wij brengen enkele voorbeelden uit vroeger onderzoek¹ van onze kant vluchtig in herinnering.

Een 15e-eeuws Latijns klokopschrift voert de inwoners van het Friese Dronrijp op als 'stamelende' vereerders van hun patroonheilige, de in het bisdom Utrecht overigens geheel onbekende St. Salvius ('qui te collaudant quasi balbi'). Om het zoeken wat gecompliceerder te maken bood Frankrijk drie heiligen van die naam, welke stammen uit een zeer mistig verleden. Als een hemelgeschenk verschijnt dan een passage in een - let wel - 17e-eeuws testament van een notabele uit Dronrijp, die verduidelijkt, dat het om de verering gaat van St. Salvius van Montreuil. Diens levensbeschrijving levert vervolgens de verklaring voor de wat vreemd aandoende stamelende of stotterende parochianen van Dronrijp. Deze Salvius werd bij spraakgebreken aangeroepen, omdat hij tijdens een ambtsreis als bisschop op wonderbare wijze een doofstom kind genezen heet te hebben. De iconografie van St. Salvius laat ons dan wel geheel in de steek, maar enig inzicht in diens cultus en kennis over deze uitheemse heilige is dusdoende wel verkregen, ondanks het feit, dat de kalenders in dit opzicht zwijgen als het graf. Zelfs kon een stippellijn van het hoge noorden uit naar de aloude en beroemde abdij van St. Riquier aan de Franse Kanaalkust op de kaart worden uitgezet.

Soortgelijke conclusie was mogelijk voor de in Frieslands zuidwesthoek als kerkpatroon verschijnende St. Chrysanthus. Deze moet van de abdij Prüm of haar dochter Münstereifel uit zijn geïmporteerd.

Misleitend is het daarom wanneer de opponent in het geval van St. Magnus

¹ M. P. van Buijtenen, *Langs de heiligenweg. Perspectief van enige vroeg-middeleeuwse verbanden met Noord-Nederland*. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, N.R. XCIV (Amsterdam, 1977).

aanvoert, dat deze in onze streken vrij onbekend zou zijn en in de kalenders moet hebben geschitterd door afwezigheid. Allereerst heeft Utrechts bisschop met hem al zeer vroeg kennis gemaakt wanneer hij op gezette tijden in de seenderkerk van Anlo in Drente, toegewijd aan St. Magnus, zijn periodieke rechtspraak placht te houden. Maar in Utrecht kende men hem in een latere periode eveneens als patroon van het Friese Hoornsterzwaag. Gezwegen dan nog van de verering rond Harlingen in Wonseradeel. Dat de Italiaanse heilige hier in feite onbekend zou zijn geweest en niet in de kalenders zou hebben gefigureerd, valt drastisch te weerleggen. Diens feestdag, 19 augustus, wordt herhaaldelijk - zo nodig willen wij nog wel eens turven - als dateringsgegeven in de oorkonden vermeld. Men onderschatte dit laatste vooral als criterium niet. Een sprekend voorbeeld daarvan levert St. Odulphus. Deze arriveerde in de 9e eeuw uit het bisdom Luik en groeide uit tot hulp van de in Utrecht dan fungerende bisschop Fredericus. Naar alle waarschijnlijkheid was hij choorbisschop d.w.z. bisschop voor de buitengebieden van Utrechts diocees. Als heilige vereerd heeft hij gedurende de latere middeleeuwse periode zijn principaal, Fredericus, geheel overvleugeld. St. Odulphusdag, 12 juni, als dateringsgegeven vormt schering en inslag. Verder zijn in het Utrechtse bisdom onderscheidene kerken hem gewijd. Tot voor kort is raadselachtig gebleven waarom bisschop Fredericus, die de marteldood zou zijn gestorven wegens zijn openlijk verzet tegen het incestueuze huwelijk van de keizer, weliswaar met een enkele vermelding van zijn feestdag, 18 juli, als heilige wordt genoemd, terwijl zijn cultus - geen dateringsgegeven, geen kerkpatronaat - ver onder de maat genoemd moet worden. Deze onvoorstelbare anomalie: een Utrechtse bisschop, aan wie als enige na St. Bonifatius de martelaarspalm ten deel zou zijn gevallen, vraagt uiteraard om opheldering. Zij wordt geleverd door een al eerder in Groot-Brittannië bekend kroniekenverhaal, dat in de 13e eeuw weer opgeld deed. Fredericus moet in zijn ambtsperiode een zware misstap hebben begaan. Dit wangedrag is tijdens de Paaswake door een engel in Staveren aan Odulphus kenbaar gemaakt met de opdracht dit Fredericus onder ogen te brengen. In één nacht - waar anders twee tot drie dagen mee gemoeid waren - werd Odulphus, begeleid door de engel, van Staveren naar Utrecht gevaren om Fredericus tot inkeer te brengen. Zo geschiedt en deze verlaat voor tien jaar zijn zetel om boetvaardigheid te doen. Dit verhaal eenmaal gegeven, valt achteraf te constateren, dat er ditmaal ook een iconografische aanduiding voorhanden is. Het eerdere stadszegel van Staveren, een simpel leeg schip, wordt in de 14e eeuw vervangen door een, waarop de engel met St. Odulphus aan boord worden afgebeeld. Wanneer de zaken zich in werkelijkheid zo mogen hebben voorgedaan, dan volgt daaruit tevens, dat het martelaarsverhaal van Fredericus ('Passio Friderici') een 13e-eeuws maakwerk is, dat de zwarte bladzijde van de 9e eeuw moest doen vergeten. Afdoend resultaat lijkt het niet te hebben opgeleverd, want ook het fraaie zilveren reliekschrijn van Fredericus door Elyas Scerpswert in 1362 vervaardigd blijft een wat vereenzaamd cultusteken, dat van Staverens stadszegel concurrentie ondervindt. Tenslotte: wanneer als argument tegen de St. Michaël-St. Magnus hypothese - een strikt bewijs is onzerzijds niet geleverd - wordt aangevoerd, dat beiden niet precies naast elkaar worden voorgesteld, doch St. Magnus *achter* de aartsengel, dan ligt de verklaring voor de hand. In hiërarchische zin niet alleen, maar ook in de St. Magnus-vita steekt de strijdvaardige aartsengel met hoofd

Zegel van Stavoren. *SIGILLVM BVRGENSIVM DE STAVRIA*. 1369.
Stadsarchief Hamburg.

Foto: idem.

en schouders boven zijn zeer timide beschermeling uit, zodat ook hier het adagium 'accessorium sequitur principale' (bijzaak na hoofdzak) van kracht blijft.

Ware nu - de weinig tot geen steekhoudende argumenten in de oppositie ten spijt - de auteur met een verrassende vondst gekomen, op grond van nog niet gepubliceerde Buurkerkarchivalia, van een altaar bijvoorbeeld of van een vicarie van St. Michaël en bisschop zus of zo in de Buurkerk, dan zou er volop reden zijn de voorgestelde combinatie St. Michaël-St. Magnus voorgoed af te schrijven. Men moet zich terdege bewust blijven, dat zulks altijd nog mogelijk is - er rest nog onuitgegeven materiaal - terwijl wij, verre van een voldoende bewijs te leveren, moesten volstaan met een 'proeve' van identificatie. Wij stellen daarbij vast, dat intussen is afgezwakt, niet afgedankt echter, ons argument met betrekking tot de drie gouden ringen van de bisschop. De auteur is erin geslaagd aan te tonen, dat deze meer voorkomen onder anderen bij St. Maarten en St. Nicolaas. Dit is een verrijking van het iconografisch materiaal waar wij hem dankbaar voor kunnen zijn. Intussen permitteert zulks twee zaken daarom

nog niet. Toegegeven, dat drie gouden ringen bij onderscheiden bisschoppen en kerkvaders voorkomen, zodat er geen 'disjunctief' criterium aan kan worden ontleend, dan mag nog niet zonder meer geconcludeerd worden: dat het *onmogelijk* is om in de gouden ringen de persoonlijke attributen van St. Magnus te zien. Nog minder geoorloofd is, hetgeen de schrijver doet, uit de goudberingde bisschoppengroep een willekeurige te nemen en aan St. Michaël te koppelen. Recht overeind staat nog altijd het gegeven uit de St. Magnus-vita, dat het goud er een zo opmerkelijke rol in speelt. Zou de ringen-redenering bij de poging tot identificatie in de richting van St. Magnus ongeoorloofd zijn, dan realiseren men zich, dat naar analogie daarvan in tientallen gevallen attributen als herkenningstekens ten onrechte wegvallen. Hoeveel heiligen worden niet afgebeeld met onder andere het zwaard als instrument van hun marteling? Het zwaard is derhalve niet op zich specifiek voor een of andere heilige, maar in combinatie met een tweede of derde attribuut kan het afdoende bewijs opleveren. Dit laatste zullen wij - tot eigen schande overigens - hierna in het geval van St. Ewoud voor ogen demonstreren.

Derhalve: de combinatie van de goudberingde bisschop in gezelschap van de aartsengel Michaël blijft, tot er zwaarder geschut tegen mocht worden aangevoerd, voorlopig gesteld zoals door ons aangegeven. Het geeft o.i. tenminste geen pas - zoals hier geschiedt - om zonder nadere aanduiding dan dat ook St. Nicolaas soms met gouden ringen verschijnt deze aan St. Michaël als gezelschap te dringen. Geen enkele aanwijzing, dat elders ooit deze combinatie is vertoond, laat staan, dat een iconografische afbeelding ter tafel komt, hetgeen bij Scholten een zo zwaarwegend argument vormt tegen de St. Michaël-St. Magnuscombinatie. Zijn op zich al verwonderlijke vermelding, dat de Domkerk relikwie bewaarde van St. Nicolaas en van de aartsengel Michaël - een geest heeft immers geen lichaam - berust wat dit laatste betreft niet alleen op onwaarheid, maar is tevens een verkeerde interpretatie van het citaat waarnaar hij verwijst. In Van Heussens *Historie*, blz. 111, staat: 'Op St. Michiels dag zullen de Reliquien ten toon staan en alle kaarsen branden', hetgeen alleen maar wil zeggen dat op diens feestdag alle in de Domkerk aanwezige relikwie den volke getoond zullen worden. Met wat voor een verlegenheidsbod wij voorts te maken hebben blijkt wel daaruit, dat St. Maarten, die toch evenzeer met gouden ringen afgebeeld is bevonden, niet eens als mogelijke kandidaat voor een koppeling met de aartsengel wordt genoemd. Des te meer bevreemdend is het als wij moeten constateren, dat de grote verering van St. Nicolaas voor de keuze doorslaggevend moet zijn geweest. Men zou toch menen, dat in Utrecht zulks a fortiori voor St. Maarten opgaat.

Tot nader contra-bewijs blijve dus onze proeve gehandhaafd. Midderlerwyl vleien wij ons met de wetenschap, die overigens geen bewijswaarde inhoudt, dat de nestor van de Nederlandse iconografen Timmers 'vooral de identificatie van St. Magnus bijzonder knap vond'.

Tenslotte: zou het alleen puur toeval zijn, dat Scholten deze schildering op 1453 dateert, het jaar waarin precies de altaarvernieuwing in de SS. Michele en Magno te Rome plaatsvond?

Het valt niet te verwonderen, dat bij eerste confrontatie met een niet nader aangeduide priester-martelaar Defoer verstek moest laten gaan. Terwijl Ewoud

(Ewald) in de middeleeuwen hier duidelijk voet aan de grond had, is het gebruik van diens naam na de Reformatie tot oostwaarts buiten onze grenzen teruggedrongen. In het aartsbisdom Keulen, maar sterk ook in het aangrenzende bisdom Munster in Westfalen wist hij zich te handhaven. Zo formulerend ziet men een moeilijkheid verschijnen: wij noemen Ewoud (Ewald), terwijl er twee gebroeders-priester onder die naam bekend zijn, te weten de 'witte' (blonde) en de 'zwarte' (donkere). Voor een onzer was niettemin een van de twee een zeer oude bekende, welke - bij wijze van spreken - diens jeugd verblijd had. Onder de verschillende groepen van import-Rotterdamers van rond de eeuwwisseling bevonden zich naast Brabanders een stevig aantal Westfalen. Zij ontplooiden hun activiteiten in het bijzonder in jeneverstokerij, klokkenmakerij en bakkerij. Ewald Behle met twee nogal voor die tijd luxe aandoende bakkerswinkels behoorde tot hen. Wij haalden er tegen het einde van de eerste wereldoorlog in 1918 gist voor het zelf te bakken brood en krentenbollen tenslotte na afloop van de distributie. De naam bleef intrigeren tot bij een veel later uitgevoerde analyse² van de middeleeuwse heiligenkalender van Munster het feest van de twee Ewalden (Duorum Ewaldorum op 3 oktober) opdoemde. Die tot op zekere hoogte gemakkelijke herkenning van de Ewoud in de Buurkerk nu heeft ons in de val gelokt. Toen Timmers iconografische handleiding hen beiden alleen maar zijdelings vermeldde, werd niet kwaads vermoedend korthedshalve de *Katholieke Encyclopaedie* opgeslagen. Met een stelligheid, ogenschijnlijk geen ruimte voor twijfel latend, worden in het lemma Ewalden de attributen: zwaard, boek soms met lam, toebehorend aan Ewoud 'de witte' verwisseld met knots, boek en kelk van de 'zwarte'. Uiteraard was het noodzakelijk geweest om de toch onder handbereik liggende *Bibliotheca Sanctorum* of een ander ter controle te raadplegen. Nu werd nodeloos in eigen goal gescoord door enkel op routine te spelen. Te groot geloof aan onze kant, te weinig aanleg tot ongelovige Thomas, die eerst (iconografisch) wenst te zien alvorens een mening te onderschrijven. Maar verder illustratie tevens, dat in het Ewaldengeval zwaard plus boek tegenover knots annex boek voldoende houvast bieden. Zo verwijst - tot het tegendeel zal worden aangetoond - de bisschop met drie gouden ringen in combinatie met de aartsengel Michaël eerder naar St. Magnus van Trani dan naar de ook wel een enkele maal zo uitgebeelde St. Nicolaas of St. Maarten. Wij corrigeren hiermee onze identificatie van zwarte in *Ewoud de Witte*.

Van minder belang komen ons de reserves voor, welke met betrekking tot de vier (grote) maarschalken naar voren zijn gebracht. De suggestie wordt gewekt, dat ons betoog zou zijn uitgegaan van een *groepswijze* voorhanden zijnde of bestaand hebbende afbeelding van dit kwartet. Soms komen deze wel voor. De bedoeling van de uiteenzetting was in eerste instantie te laten zien hoe via de in de Buurkerk gehouden questen van deze vier, waarvan er drie bovendien anderszins nog worden signaleerd, het door Vroom zo voortreffelijk ontlede mechanisme van de Domfinanciering in de praktijk placht te verlopen. Onno-

² M. P. van Buijtenen, W. J. Buma en K. Heeroma, 'Middeleeuwse Friese huwelijkstoespraken in Bazel', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, I (1959), waar de Munsterse kalender wordt behandeld op p. 297-317.

Zilveren borstbeeld van St. Fredericus, bisschop van Utrecht in de 9e eeuw, in 1362 vervaardigd door de goudsmid Elyas Scerpswert. Rijksmuseum Amsterdam.

Foto: idem

dig is het, dat de maarschalkstitel daarbij wordt opgevoerd, zoals met de St. Antoniusvoorstelling in de Buurkerk het geval is. Men kende de vier maarschalken toch wel. Indirect wordt dit o.i. bevestigd vanwege het toekennen van dit praedicaat in de Buurkerk, zowel aan de overigens wat obscure St. Jeroen als aan de hier wat uit de koers geraakte St. Fiacre. Zij dankten hun rangsverhoging juist aan de taxatie tegenover de 'big four' door de stem des volks hier ter plaatse.

Met betrekking tenslotte tot de vraag of in de fragmentschildering van de drie vrouwen in de poort de opwekking van Lazarus dan wel de ontmoeting van Joachim en Anna in de Gouden Poort terug te vinden moet zijn, lijkt een dwingende keuze niet wel mogelijk. Daar stijlkritische argumenten hier het meeste gewicht in de schaal leggen, komt o.i. de kunsthistorici bij de beoordeling een groter gezag toe. Deze beoordeling ging en gaat duidelijk uit in de richting van Lazarus' opwekking. Niettemin zal het hunnerzijds op prijs zijn gesteld - omdat beslissen op voornamelijk gebarentaal zijn bezwaren heeft - dat een tweede mogelijkheid ter overweging niet geheel zonder grond werd aangedragen.

Bij het beëindigen van de beschouwingen over de legpuzzle, welke sommige heiligen van de schilderijen in Utrechts Buurkerk bieden, zal één ding duidelijk zijn geworden: het laatste woord erover is nog niet gezegd. Er is geen 'coda' voorlopig te componeren, maar gebleken is, dat het 'da capo' niet geheel ongewijzigd kan worden ingezet. Deze ingeslopen dissonant moge de heiligenhymne voortaan niet meer storen zoals in de toekomst misschien de overgebleven onzekere notaties kunnen worden aangevuld. Zo blijven heiligen tussen pierementen intrigeren.

Het zwakke geslacht in Utrecht

Enkele momentopnamen van mannen en vrouwen uit de late middeleeuwen

G. M. de Meyer en E. W. F. van den Elzen

De alledaagse details van het doen en laten, de grote lijnen van het denken en voelen van de doorsnee burger uit de late middeleeuwen zijn aspecten die in toenemende mate de belangstelling genieten binnen maar ook buiten de medievistiek. Het succes van een enkele jaren geleden verschenen studie over het dagelijkse leven in het Pyrenees bergdorp Montailou getuigt van die belangstelling.

Deze interesse voor de kleine luiden uit de late middeleeuwen wordt echter slechts mondjesmaat met feiten gevoed. Wie over de doodgewone middeleeuwer wil vertellen of lezen is niet verwend met een grote hoeveelheid betrouwbare en relevante gegevens. De meeste historische bronnen zijn bijzonder zwijgzaam als het gaat over de vraag: Wat waren het nu voor mensen, die verre voorvaders uit de XVe eeuw?

Waar chroniqueurs bijwijlen groepen boeren of burgers ten tonele voeren dienen deze mensen doorgaans slechts als de coulisse waartegen belangrijker geachte personages doende zijn geschiedenis te maken. Het eigenlijke bestaan van de massa speelt zich af op een achtergrond gelegen buiten de dieptescherpte van de kronieken.

Niet dat het ons totaal aan gegevens ontbreekt: er zijn ambtelijke bescheiden die vanaf de veertiende eeuw in groten getale in de steden bewaard zijn gebleven. Zij brengen ons al een stuk dichterbij de burger: voorschriften en verboden uit keuren geven ons een idee over voorkeuren en gewoonten van de middeleeuwer. Verantwoordingen van ontvangsten of uitgaven in rekeningen gunnen een soms indiscrete blik op het leven van een of meer onzer voorvaders. Maar wie over het dagelijks leven van de late middeleeuwer wijzer wil worden moet wel de kunst beheersen van het lezen tussen de regels door van deze bescheiden. Ook deze geschriften immers tonen ons de burger slechts gezien door de bril van zijn overheid; medeburgers weliswaar, maar toch schrijvend vanuit een bepaalde en beperkte relatie ten opzichte van hun onderdanen.

Het was voor ons daarom een bijzondere ervaring een historische bron onder ogen te krijgen, waarin gewone Utrechtse modalen niet alleen de hoofdpersonen zijn maar waar ze bovendien ook nog zelf aan het woord komen, en wel over hun eigen daden: informatie uit de eerste hand over episoden uit het leven van een aantal Stichtse middeleeuwers.

Het betreft een verzameling notulen van gerechtelijke getuigenverhoren ter gelegenheid van vechtpartijen. Zij berusten in het Utrechtse gemeentearchief. Deze verzameling die circa veertig jaren vanaf 1477 bestrijkt, ter plaatse bekend onder de naam 'Vechtkeuren', levert de stof voor het drietal voorvallen dat we

willen navertellen¹. Ze vormen maar een kleine greep uit de rijke hoeveelheid voorhanden gegevens. Ze zijn bedoeld om een indruk te geven van de informatieve waarde van de Utrechtse vechtkeuren. Alle drie de verhalen behandelen het thema 'mannen en vrouwen in conflictsituaties'.

Men schrijft het jaar 1487 en de plaats van handeling is 'Op de Veluwe', een Utrechtse herberg die gedreven wordt door waardin Gijsken van Amersfoort². De sfeer in bovengenoemde herberg is allerm minst puriteins. Gijsken zelf staat in een document uit 1489 als een lichte vrouw vermeld³, maar een vechtkeur, reeds uit het jaar 1485, verhaalt hoe zij een onwelkome cliënt bij zijn benen van haar bed trekt⁴. Nog een andere vechtkeur, daterend uit het jaar waarin ons verhaal speelt, verraaft dat Gijsken een dienstmeisje heeft dat haar kost evenmin met alleen biertappen en vaatwassen verdient⁵.

En nu dan het verhaal.

In de gelagkamer is ruzie ontstaan. Een van de gasten, Katrijken van Schiedam, is ingegaan op de avances van een militair, 'mijn jonckhere van Puflic', en heeft zich bereid verklaard voor de komende nacht het bed met hem te delen. In de herberg zit ook Gijsbert Roetairtssoen, Katrijken's vaste vriend, die voor die nacht eveneens amoureuze plannen met haar had en dus allerm minst gelukkig is met deze situatie. Gijsbert steekt zijn ongenoegen niet onder stoelen of banken. Integendeel hij meent zijn ontstemming kracht te moeten bijzetten door het dreigend trekken van zijn mes. Als eerste, zoals Katrijken voor het gerecht zal verklaren. Ook de jonker trekt zijn mes maar tot een steekpartij komt het niet. Een derde aanwezige, Albert de barbier, tracht tussenbeide te komen. Hij loopt, waarschijnlijk per ongeluk, een messteek op van de jonker en staakt zijn poging. Daarop grijpt de waardin zelf in, scheidt de tegenstanders en werkt Gijsbert de deur uit. Gijsbert durft niet meer naar binnen, maar blijft buiten op straat staan schelden. Hij daagt de jonker uit en ondersteunt zijn wrokkige monoloog door stenen naar de herberg te werpen. Een klein uur lang bewaart de jonker zijn geduld. Dan is zijn ergernis zo hoog opgelopen dat hij een bekeuring riskeert om een eind aan de situatie te maken. Hij gaat naar zijn logement om zijn werpspeer, zijn javelijn op te halen. Hij weet dat hij zich hiermee strafbaar maakt want in Utrecht is het zoals trouwens in vrijwel alle Nederlandse steden verboden om, behalve bij een in- en uitreis, met bepaalde wapens op straat te verschijnen. Hij had bij zijn aankomst in de stad zijn javelijn dan ook netjes op zijn hotelkamer gedeponneerd. Dan loopt hij terug naar de herberg, het wapen ostentatief in de hand en gaat weer naar binnen. De demonstratie met de javelijn heeft Gijsbert echter niet afgeschrikt. Hij blijft met stenen gooien naar de jonker, verwijt hem unfair handelen en daagt hem nogmaals uit. De jonker, niet van plan om zijn liefdesnacht te beleven met een achtergrondlawaaï van steenworpen en scheldwoorden, pakt zijn javelijn en gaat naar buiten, richting Gijsbert. En daarmee eindigt deze geschiedenis, althans de directe berichtgeving. Er is geen berechting overgeleverd van een eventueel gevolg van

¹ GAU, Stad, I, nr. 234, Registers van getuigenverhoren voor keurmeesters van den raad wegens 'vechtkeuren', 1477-1528. Het origineel is niet gepagineerd. Hierom hebben wij de paginering aangehouden van de transcriptie die de volgorde van het origineel volgt.

² 1487, eerste seizoen, bundel II, katern 13, p. 14.

³ GAU, Stad, I, nr. 13, Der stat daghelix boec (resoluties van de raad) 1489, fol. 53r.

⁴ 1486, derde seizoen, bundel II, katern 10b, p. 11.

⁵ 1485, vierde seizoen, bundel II, katern 7, p. 4.

deze scheldpartij, zodat we aannemen dat Gijsbert er vandoor is gegaan toen het menens dreigde te worden.

Het volgende tafereeltje kan zo gegrepen zijn uit een schilderij van Breughel⁶. Matthijs de Cassenair (dat is een collectant, uitgerust met een relikwie) ontmoet op straat Hanneke Proest, een glazemakersweduwe, slaat zijn arm om haar heen en wil haar een kus geven. Hanneke lijkt daar in principe geen bezwaar tegen te hebben maar vindt iets meer terughoudendheid in het openbaar wel gepast. Ze ontnemt een bedelvrouw die daar op de stoep zit haar kruk en weert daarmee Matthijs schertsenderwijs af. Matthijs op zijn beurt eigent zich de andere kruk van de bedelvrouw toe. Er ontspint zich een schijngevecht tot vermaak van de omstanders. 'Ende sij hadden elk een kruck in die hant ende tobbeden so ende all in genoechten', aldus een getuige. Dolle pret totdat de kruk van de vrolijke weduwe per ongeluk Matthijs tegen zijn tanden raakt. Daarmee is zijn speelse bui abrupt verdwenen. Hanneke krijgt een klap op haar wang die een getuige 'hoerde clappen' en Matthijs informeert of zij nu in ernst wil vechten. Resultaat van deze uit de hand gelopen stoeipartij: Matthijs blijft zitten met een boete van vier pond in geld plus 10.000 bakstenen voor de stadsmuur. Wij hebben er het relaas van deze gebeurtenis aan overgehouden. De derde episode schildert een miniatuur jaloeziedrama tussen Katrijn en Stijn, respectievelijk de vrouw en de vriendin van Claes de wever. Beiden hebben zij een kind van hem. Het verhaal begint als Claes, zoals de laatste tijd te doen gebruikelijk, het gezelschap van Stijn heeft gezocht tot kennelijk ongenoegen van de reguliere echtgenote. Haar kind op de arm en vergezeld van haar zwager tijgt zij naar haar rivale om verhaal.

We zullen de gebeurtenis weergeven door middel van een zo getrouw mogelijke vertaling van de tekst van de getuigenverklaringen. Daarin is een schat aan secondaire informatie vervat die bij een hervertelling verloren zou kunnen gaan⁷. Hier volgt het verslag:

Katrijn, de vrouw van Claes de wever, ontkende schuld tegenover Stijn Willemsdochter maar verklaarde dat zij in Stijns huis haar man was komen zoeken. Stijn zei dat hij er niet was waarop Katrijn zei: Als ik mijn man hier mag zoeken, dan zal ik hem vinden. Daarop trok Stijn Katrijn het huis in, rukte haar haar kind uit de armen en begon op Katrijn en op haar kind in te slaan. Verder verklaarde Katrijn dat haar man een relatie had met Stijn en dat daaruit een kind was geboren.

Stijn gaf toe Katrijn en Bastiaan, de broer van Katrijns man, geslagen te hebben maar dat ging om terugslaan nadat Bastiaan haar in haar eigen huis eerst geslagen had. Bovendien had Katrijn haar in de duim gebeten.

Geertken van Kampen getuigde dat Katrijn haar man opzocht in Stijns huis. Stijn zei dat hij daar niet was en nadat Katrijn het huis binnen was gegaan was er zo'n tumult ontstaan dat de getuige vanwege het lawaai daarop was af gekomen. De vrouwen bleken handgemeen te zijn en op elkaar in te slaan maar deze getuige heeft niet kunnen zien wie als eerste aangegrepen had.

Na afloop zag de getuige Katrijns man uit Stijns huis komen. Ook verklaarde hij dat Claes zich geregeld bij Stijn ophield.

⁶ 1485, vierde seizoen, bundel II, katern 7, p. 8.

⁷ 1486, eerste seizoen, bundel II, katern 10a, p. 17.

Peter Peterszoon getuigde dat Katrijn haar man was gaan zoeken bij Stijn; hij had immers een kind bij haar. Stijn loochende zijn aanwezigheid en Katrijn zei: Als ik hem mocht zoeken dan zou ik hem hier vinden. Toen trok Stijn Katrijn naar binnen onder de woorden: zoek hem dan maar en meteen toen ze in huis waren sloeg Stijn op Katrijn in en Katrijn verdedigde zich.

Jan Dirk Dirkszoon getuigde dat Katrijn haar man zocht zoals reeds eerder verteld, en toen Stijn Katrijn in het huis kreeg ging het er op los en zo sloegen zij elkaar. Bastiaan, de broer van Klaas, was meegekomen met Katrijn maar hij (de getuige) heeft Bastiaan niets anders zien doen dan Katrijns kind, waarvan zijn broer de vader is, opnemen en beschutten.

Tot zover de getuigenverklaringen.

Het beeld dat zij gezamenlijk oproepen is de rechters voldoende duidelijk. Het incident komt Stijn op een boete van 10.000 stenen en 4 pond in geld te staan. Bovenstaande drie tafereeltjes schilderen haarscherp een aantal aspecten van man-vrouwverhoudingen van een half millennium geleden. We willen niet stellen dat ze kenmerkend zijn, maar als uitzonderingen mogen ze, afgaande op het beschikbare corpus van de vechtkeuren evenmin worden gezien. Het blijkt dat een vaste relatie, evenmin als een huwelijk, een reden tot seksuele eenkennigheid hoeft te zijn. Moge die situatie niet altijd door de partner in dank worden afgenomen, het is geen aanleiding tot sociale stigmatisering.

Verder, wat te denken van het feit dat in ons eerste verhaal niet de op afwisseling beluste dame door haar partner ter verantwoording wordt geroepen maar wel de jonker die in de komende nacht voor de afwisseling zal gaan zorgen. Is Katrijnen dan zo'n helleveeg? Als we haar nogmaals, in een latere vechtkeur tegenkomen wekt ze helemaal niet die indruk. Bij die gelegenheid verklaart ze sportief dat een opgelopen schram aan een ongelukje te wijten is: een kennis die op straat een arm om haar heen sloeg had een mes wat onhandig in zijn achterzak. Vandaar!

Tegen deze achtergrond staat het karakter van Gijsbert duidelijk getekend. Hij durft zijn vriendin niet aanspreken, laat zich door de waardin met mes en al buiten zetten en blijft daar ten gehore van iedereen die voorbijkomt zichzelf belachelijk maken om zijn frustratie maar te kunnen luchten. Tenminste zolang hij van oordeel is dat zulks zonder risico kan.

Of hier lijfelijk dan wel financieel risico het zwaarst heeft gewogen valt moeilijk na te gaan. Gijsbert had al een strafblad waarop een aantal malen de standaardboete van vier pond en 10.000 stenen prijkte omdat hij reeds meerdere keren zijn claims op Katrijnen met geweld kracht had pogen bij te zetten⁸. Anderzijds was hij waarschijnlijk niet zo jong meer. Vijf jaar tevoren had een zoontje van hem, Gijsken, al eens een boete opgelopen omdat het van bovenaf de hoofden had staan bewateren van enkele Utrechtse die in een bierkelder zaten te drinken⁹. In 1487 beweerde Gijsbert Roetaards dat Katrijn van Schiedam zijn vrouw was¹⁰. De officiële mevrouw Roetaards, de moeder van de ongemanierte Gijsken, was blijkbaar overleden. Was Gijsbert een weduwnaar van middelbare leeftijd die nu probeert aan zijn tweede jeugd te beginnen? En dat

⁸ 1486, vierde seizoen, bundel II, katern 11, p. 9 en 18 (40.000 stenen en 16 pond).

⁹ 1482, vierde seizoen, bundel I, katern 27, p. 28.

¹⁰ 1486, vierde seizoen, bundel II, katern 11, p. 9.

door middel van de vluchtige gunsten van een dienstbode - want dat is Katrijn - die haar vrije tijd in een kroeg pleegt door te brengen¹¹.

Als volgende conclusie valt uit deze voorbeelden op te maken dat het uiting geven aan erotische emoties een zaak was die door de ander helemaal niet als een affront behoefde te worden opgevat. Toegegeven, de bevolking die wij in de vechtkeuren leren kennen is waarschijnlijk niet dat deel van de Utrechtse burgers dat uitmunt door zelfbeheersing, maar de droog zakelijke toon waarop deze toenaderingspogingen als bijzaak worden vermeld, doen niet vermoeden dat zij op enigerlei wijze als stuitend werden ervaren. Integendeel, Hanneke met de krukken wekt de indruk dat zij in haar hart best gecharmeerd is door de mannelijke belangstelling. Evenmin rancuneus was de reactie van Katrijken van Schiedam op een gelijksoortige begroeting.

Het derde verhaal moge ons dan misschien niet *de* late middeleeuwer doen kennen, een aantal middeleeuwers staat daarin onbarmhartig uitgetekend. Het meest duidelijk nog diegene aan wie de minste woorden worden verspild: Claes de wever, die wegstuift als zijn vrouw en zijn vriendin om hem handtastelijk worden, laat staan dat hij tussenbeide zou komen zoals bij een vechtpartij normaal is, en die achteraf stiekem verdwijnt uit het huis waar het handgemeen zich heeft afgespeeld. Claes is kennelijk bang voor zijn vrouw en ook zijn vriendin acht hij een betere vechtersbaas dan hijzelf is. Men kan zich afvragen waarom Claes zijn geluk nou precies bij dit soort partners placht te zoeken. Maar ook Claes' broer komt uit het verslag naar voren als een held op sokken. Waar de vrouwen elkaar in de haren zitten komt hij al evenmin tussenbeide; hij beperkt zich tot het oprapen en vasthouden van het kind, daarmee tevens zichzelf beschermend. Schilderen deze paar regels inmiddels ook het portret van een derde vrouw, de in het verhaal niet ten tonele gevoerde moeder van de bedeesde broers? Voer voor psychologen.

Stijn? De hele buurt weet dat Claes zich in haar gezelschap pleegt te bevinden. Toch ontkent ze tegenover de al dan niet wettige echtgenote en, kennelijk vaardiger met haar handen dan met haar tong, laat ze het op een vechtpartij aankomen, nog wel met twee tegenstanders tegelijk. Mogelijk wist Stijn ook dat ze van Bastiaan weinig te vrezen had.

Een handjevol momentopnamen toonde ons een incidentele middeleeuwer in zijn dagelijkse doen. In zijn daden is hij wat impulsief, wat onbeheerst naar onze maatstaven, maar hij is alleszins herkenbaar in zijn motieven.

Wat al deze miniatuurtjes over man-vrouw relaties overigens wel met elkaar gemeen hebben is dat in geen daarvan de vrouw zichzelf ten opzichte van de man een tweederangs schepsel voelt, laat staan zich als zodanig gedraagt. Noch bij vechtpartijen, noch bij het regelen van haar intieme relaties komt zij voor het voetlicht als weerloos en willoos persoontje. Het tegendeel is eerder waar. En, zoals gezegd, in bovenstaande regels zijn geen uitzonderlijke gevallen geschilderd.

Uitzonderlijk is misschien wel mevrouw Aryaen Koenen die we uit de twee volgende episoden zullen leren kennen. De eerste daarvan speelt zich af in de schuit tussen Jutfaas en Utrecht¹². We vallen binnen halverwege een woorden-

¹¹ 1486, tweede seizoen, bundel II, katern 12, p. 20.

¹² 1484, tweede seizoen, bundel II, katern 3, p. 2.

wisseling tussen Aryaen en Jan van Dam, die zojuist Aryaen voor hoer heeft uitgemaakt. Aryaen repliceert dat Jan beter naar zijn eigen dochter kan kijken. Jan heeft geen weerwoord en wil Aryaen met een knuppel te lijf. 'Doe toech Aryaen eens anders mess uut en soude weder gesteken hebben haddet niet gekert geworden'. (Toen trok Aryaen het mes van iemand anders en zou teruggestoken hebben als haar dat niet verhinderd was).

Diezelfde Aryaen probeert enige tijd later van een bakker méér brood mee te nemen dan zij had betaald¹³. Willem de bakker zet de achtervolging in en grijpt haar bij haar keurs om zijn brood terug te krijgen. Aryaen heeft plotseling een tinnen schotel in de hand en slaat daarmee op de bakker in. Die probeert zijn klant bij de tabberd te pakken en op de grond te gooien. Aryaen speelt het ook ditmaal weer klaar om zich het mes van een voorbijganger toe te eigenen 'eerst den doll (dolk) ende na 't jonc (eetmes) en soude gesteken hebben hadde sij gekunt'.

Behalve de man-vrouw relatie waarop wij in deze bijdrage de klemtoon leggen, informeert dit handvol getuigenverhoren op meer punten over de mentaliteit van de middeleeuwen.

De betrokkenheid van het publiek wanneer er twee vechten is zo'n mentaliteits-aspekt. Het weerspiegelt zich in de ruzie van de jaloerse Gijsbert Roetaertssoen met jonker van Pufflic. Iemand uit het publiek, Albert de barbier, probeert escalatie van een tot dan toe amuseante voorstelling te voorkomen. Het kost hem een messteek.

Ook Aryaen Koenen, uitgescholden voor hoer, zien wij het mes trekken terwijl publiek toekijkt. Een getuige beweert dat Aryaen met dit mes zou gestoken hebben zo omstanders haar dit niet verhinderd hadden: 'haddet niet gekert geworden'. Ook bij de tweede vechtpartij van deze Aryaen Koenen wordt een steekpartij vermoedelijk door het publiek voorkomen.

Het tussenbeide komen van omstanders ook, of juist als de messen al getrokken zijn lijkt een normaal verschijnsel te zijn. Vele vechtpartijen opgetekend door de keurmeesters, eindigen voortijdig doordat men tussenbeide kwam of zoals de getuigen laconiek opmerken: 'doe wart vorgevallen', 'doe vielen dair tusschen' of 'doe wartet gekeert'. Uiterst zelden blijkt een vechtpartij door tussenkomst van omstanders te escaleren tot een handgemeen op groter schaal. Dat een stadsbestuur alles gelegen was aan het handhaven van orde en rust is al elders en al eerder betoogd. Dat ook de individuele burger zich op dit punt verantwoordelijk achtte leren ons de vechtkeuren als nieuw gegeven.

Maar ook materiële omstandigheden laten zich tussen de regels van de getuigenverklaringen lezen. Eén voorbeeld slechts, ontleend aan het laatste snapshot: 'Item Peter van Muerse tugede dat Aryaen broet nam van Willems veynster. . .'. Eén zin, en we zien héél het winkeltje van Willem de bakker voor ons: het glasloze onderraam met een verbrede vensterbank, waarschijnlijk een neergeklapt luik en daarop de broden. De bakker is binnenshuis bezig, anders had Aryaen waarschijnlijk haar kans niet gewaagd, maar de voordeur heeft open gestaan. Niet alleen blijkt een open voordeur volgens indirecte informatie uit de vechtkeuren een normale situatie te zijn, het verklaart ook waarom Willem de bakker zijn haastige klant zo snel bij de kraag had.

¹³ Ibidem.

De lezer heeft kennis gemaakt met een handvol voorbeelden, uit een beperkt aantal jaren. Uit die voorbeelden is slechts een aspect belicht: de man-vrouw verhouding die wij bezig zijn nader uit te werken. Maar de rijkdom van deze bron aan gegevens op en tussen de regels over het doen en denken van sommigen onzer voorouders is te groot om ongesignaleerd te blijven voor eenieder die zich in de middeleeuwse familie Doorsnee verdiept.

Het zijn verhalende bronnen die Huizinga er toe brachten over het leven in de late middeleeuwen te schrijven dat het 'zoo verdroeg den geur van bloed en rozen dooreen'¹⁴. Deze uitspraak moge juist zijn voor de adel. Voor de stedeling blijkt zij nuancering te behoeven. Ook waar deze beroemde auteur de stedeling zelf bekijkt doet hij dit al te zeer door de vertekenende bril van verhalende bronnen. Uit de door ons opgevoerde episoden die in sfeer niet afwijken van de honderden niet aangehaalde getuigenverhoren, blijkt nergens dat 'het middeleeuwsche stadsleven zich beweegt' tussen polen van 'hevige wreedheid (en) innige vertederling'¹⁵. Integendeel, meestal komen we zeer herkenbare mensen tegen die zeer herkenbare dingen doen.

Het belang van ambtelijke bronnen in het algemeen en getuigenverhoren in het bijzonder bestaat ondermeer in de realistische kijk die zij geven op 'gedragingen en handelingen' van de middeleeuwer. Het zijn twee woorden gebruikt door Hugenholtz in zijn inaugurale rede *Het overstemd geluid*¹⁶. Hij wijst in deze rede op het ontbreken van juist deze kennis en vraagt begrip voor de problemen waarvoor 'de historicus zich gesteld ziet zodra hij iets anders wil bestuderen dan de ideeën en gedragingen van de bovenste maatschappelijke lagen'¹⁷. De verzamelbundel *Gewone mensen in de middeleeuwen*, opgedragen aan Hugenholtz naar aanleiding van zijn emeritaat, toont aan dat nog steeds met deze problemen geworsteld wordt¹⁸. Informatie over de gewone mensen uit de middeleeuwen, ook uit de late middeleeuwen, blijft schaars.

Immers, wij citeren weer Hugenholtz: 'Die gewone man heeft - zo hij er behoefte aan heeft - geen of uiterst weinig kansen zich te uiten; wij horen wel over hem, niet van hem'. Getuigenverhoren behoren tot de zeldzame uitzonderingen op deze regel.

Veertig jaar vechterijen zijn in de Utrechtse vechtheuren bewaard gebleven. Een paleografische werkgroep is op het ogenblik doende een transcriptie te maken van deze moeilijk leesbare, tijdens de verhoren snel neergeschreven teksten. Een tijdrovend monnikenwerk dat materiaal levert voor een substantiële vergroting van ons inzicht in de mentaliteit en de materiële omstandighe-

¹⁴ J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* in: idem, *Verzamelde werken*, III (Haarlem, 1949) 28.

¹⁵ Idem, 6. Niet slechts de burger maar ook de stadsbestuurders waren wars van wreedheid. Dit bespraken wij in: 'De schaduw van Huizinga. Kanttekeningen bij de 'wreedheid' der middeleeuwse rechters', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, LIII (1985) 347-356.

¹⁶ F. W. N. Hugenholtz, *Het overstemd geluid. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de vaderlandse en algemene geschiedenis van de middeleeuwen* (Haarlem, 1959) 9.

¹⁷ Idem, 8; J. L. Flandrin, *Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale (VIe-XIe siècle)* (Parijs, 1983) 6-7.

¹⁸ *Gewone mensen in de middeleeuwen*, R. E. V. Stuip en C. Vellekoop, eds. Utrechtse bijdragen tot de medievistiek, VI (Utrecht, 1986).

den van de late middeleeuwer¹⁹. De grote hoeveelheid informatie immers, die op maar ook tussen de regels van al die getuigenverhoren te vinden is, verheft de scenes tot boven het anecdotische. Zij stelt ons in staat om ongegeneerd te kijken naar de vijftiende-eeuwer in al zijn menselijke kleinheid maar ook in zijn herkenbaarheid.

¹⁹ Het ware te wensen dat deze 'Vechtkeuren' zo uitgegeven werden dat hun informatie gemakkelijk bereikbaar werd. Met de huidige stand van de automatisering zou dit technisch geen problemen meer hoeven op te leveren. Het werk van een paleografische werkgroep van de Gemeentelijke archiefdienst te Utrecht die zich hiermee bezighoudt, zou dan als de eerste onmisbare fase van dit project kunnen dienen.

Nieuw beeldmateriaal over Hendrick Barck, balijer van het Utrechtse Catharijneconvent*

Paul Dirkse

Op de tentoonstelling 'Ketters en papen onder Filips II' (welke najaar 1986 in het Catharijneconvent te zien is geweest) werd ook een kleine afdeling gewijd aan het wel en wee van dit Utrechtse monument zelf. Vanuit het Catharijneconvent werden vanouds de johannieters in de Noordelijke Nederlanden centraal bestuurd. Deze hoofdvestiging of 'balije' ressorteerde onder de 'natie' Duitsland, een van de acht naar taal onderverdeelde 'groot-prioraten' van de johannieter orde. Het oppergezag over de orde berustte bij de grootmeester, na 1529 gevestigd te Malta. De 'balijer' van Utrecht had echter allereerst te maken met de grootprior van Duitsland te Heitersheim; zijn gebied besloeg het huidige Nederland minus Noord-Brabant, Limburg en Groningen. Aan het hoofd van de 'balije' Utrecht stond tussen 1561 en 1602 Hendrick Barck. In de bestaande literatuur heet hij 'Berck', maar zelf ondertekent hij met 'Barck' wat ook op zijn portretpenning staat, reden genoeg om deze schrijfwijze te prefereren. Met betrekking tot deze Barck nu konden op de Utrechtse expositie twee voorwerpen worden getoond die na recent onderzoek door de samensteller van dit artikel voor het eerst met zijn persoon in verband konden worden gebracht. Allereerst was er een geschilderd portret dat sinds de opening van het Catharijneconvent in de opstelling hing als 'portret van een onbekende johannieter, Utrechtse School, ca. 1540'¹. Identificatie als Barck bleek mogelijk met behulp van een portretpenning uit 1562. De keerzijde toont de wapens Barck en Bentinck, en deze werden samen met de initialen H.B. en het jaartal 1572 onlangs ook op een doos, bestemd voor palla's of corporales, in het Catharijneconvent aangetroffen². De corporale is een linnen doek, waarop tijdens de mis hostie, kelk en ciborie worden gezet, tegenwoordig een doek van 50 x 50 cm, maar in de middeleeuwen groter om met de punten omgeslagen de kelk van boven af te kunnen dekken zodat er geen ongerechtigheden in konden vallen. In de late middeleeuwen ontwikkelt zich het gebruik van de palla, een vierkant stuk karton (ca. 15 x 15 cm) van onder met linnen afgewerkt, van boven eventueel met zijde, ter afdekking van de kelk aan de bovenzijde te gebruiken. Zowel de cor-

* Met dank aan het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dat deze publikatie financieel mogelijk maakte.

¹ RMCC s. 34, olieverf op paneel, 44 x 39,5 cm; overgedragen door de Dienst Verspreide Rijkscollecties te Den Haag op 9-9-1977 (aldaar geïnventariseerd onder nr. NK 1788, 'manier van C. Antheunissen').

² ABM t. 2080, wijnrood fluweel met gesneden en getrokken pool (granaatappelmotief) met ornamentering in borduurwerk en geappliqueerde wapenschilden, 21 x 21 cm; gezien het inventarisnummer is de doos waarschijnlijk rond 1925 binnengekomen ofschoon de mogelijkheid open blijft dat het hier om eerder verworven maar ongeïnventariseerd gebleven bezit gaat.

porale als de palla mochten niet door leken worden gereinigd vanwege hun (eventuele) contact met de geconsacreerde hostie en wijn. Voor het opbergen ervan had de priester behoefte aan een speciale doos.

Het geschilderde portret kwam in 1977 naar Utrecht als bruikleen van het Rijk; vóór 1975 hing het in de Nederlandse ambassade te Parijs als werk in de trant van de Amsterdamse schilder Cornelis Anthonisz. De palla- of corporaledoos heeft een laag textielnummer binnen de collectie van het Aartsbisshoppelijk Museum en moet ca. 1925 zijn binnengekomen. Een wonderlijke speling van het lot heeft beide voorwerpen dus teruggebracht naar het Catharijneconvent voor welk gebouw Hendrick Barck van grote betekenis is geweest.

Voorafgaande aan een nadere beschouwing van het thans geïdentificeerde portret zal in kort bestek worden aangegeven wat over Barcks jeugd bekend is. Veel nadruk krijgt uiteindelijk zijn verkiezing tot balijer in 1561 en het rumoer dat daarbij ontstaat. In het kader van de behandeling van Barcks palladoos uit 1572 zal wat aandacht besteed worden aan de eerste twintig jaren van zijn balijerschap die tevens een bijzonder woelige periode binnen onze vaderlandse geschiedenis vormen. Onder balijer Bernard van Duven (1512/13-1551) had in 1529 een gedwongen verhuizing plaatsgevonden vanuit de eeuwenoude vestiging op het Catharijneveld naar een half-voltooid klooster van de karmelieten aan de Lange Nieuwstraat (het oude Catharijneconvent stond op de plaats waar Karel V zijn 'Vreeburg' wilde bouwen) maar de afbouw van deze nieuwe behuizing vlotte niet. Van Duvens opvolger, Wouter van Bijler (1551-1560) wist de kerk uiteindelijk te voltooien en onder Barcks leiding kwamen convent en gasthuis gereed in de periode 1561-1580³. Ook in breder verband dan dat van het Catharijneconvent moet Barck een figuur van betekenis zijn geweest getuige de omstandigheid dat hij met verschillende personen van historisch belang in contact heeft gestaan. In dit bestek ligt het niet in de bedoeling een uitgebreide biografische schets van Barck te geven maar wel wordt stil gestaan bij datgene wat over hem staat opgetekend in het verslag van de 'enquêtemissie' die in 1561 door Brussel werd ingesteld inzake de 'kwestie Barck'. Die was ontstaan toen deze vrijwel direct na de dood van balijer Willem van Heteren (1560-1561) tot opvolger was gekozen. Kennelijk hadden de johannieters van het Catharijneconvent zo inmenging van Brussel willen voorkomen.

De politiek van Filips II in de Nederlanden was er net zoals die van zijn vader Karel V op gericht meer invloed te krijgen op belangrijke kerkelijke benoemingen; middelen daartoe waren de uitoefening van het recht op voordracht van kandidaten vooraf, en het al dan niet verlenen van het 'placet' achteraf. Die politiek stuitte in de Nederlanden echter op veel verzet; verworven privileges werden nu door bedreigde corporaties met hand en tand verdedigd⁴. De Utrechtse johannieters steunden daarbij op een pauselijk 'indult', een vrijstelling van een kerkelijke verplichting, uit 1472 dat hun het recht verleende hun

³ Over de 16de-eeuwse geschiedenis van het Catharijneconvent zie: P. Q. Brondgeest, *Bijdragen tot de geschiedenis van het gasthuis, het klooster en de Balije van St. Catharina der Johannieter-riders en van het Driekoningengasthuis te Utrecht* (Hilversum, 1901); *Het Catharijneconvent Monument met Toekomst*, bundel n.a.v. de gelijknamige tentoonstelling georganiseerd door het Aartsbisshoppelijk Museum, Centraal Museum, Gemeentelijke Archiefdienst en Dienst Openbare Werken te Utrecht (Utrecht, 1975).

⁴ P. Gorissen, 'De invoering van het benoemingsrecht in de Nederlandse abdijen onder Karel V', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, IX (1955) 190-237; X (1956) 25-57.

Het onlangs geïdentificeerde portret uit ca. 1561 van Hendrick Barck, balijer van het Utrechtse Catharijneconvent. School Jan van Scorel, olieverf of paneel (44 x 39,5 cm). Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht.

Foto: idem.

Zilveren portretpenning (diam. 58 mm) van Hendrick Barck in 1562 vervaardigd door Steven van Herwijck. Koninklijke Bibliotheek, Brussel. Foto: idem.

Keerzijde van de portretpenning met het wapen van Barck. Heraldisch rechts is een kruis afgebeeld, het wapen van de johannieter orde; links de wapens van Barck, een roos, en van Bentinck, een ankerkruis.

eigen balijers te kiezen; voor de zekerheid had men in 1561 dit recht terstond uitgeoefend om zo Brussel voor een fait accompli te stellen. Door het verslag van de commissie, gepubliceerd door Hensen⁵, zijn we uitstekend geïnformeerd hoe over Barck binnen en buiten het convent gedacht werd. Het geheel speelt in de jaren dat hij zich heeft laten schilderen. Een belangrijke kwestie voor de commissie was of Barck al 29 à 30 was (zoals zijn confraters dachten) of pas 24 à 25 (zoals de procureur-generaal van het Utrechtse Hof aan Brussel doorgaf). Het grafschrift⁶ van Barck vermeldt dat hij op 12 oktober 1602 op 68-jarige leeftijd overleed en toen 49 jaar lid van de orde was. Dus werd hij tussen 13 oktober 1533 en 13 oktober 1534 geboren, zodat hij op 15 augustus 1561, de datum van de 'electie', 26 of 27 was. Het protocol stond niet toe de 'beklaagde' zelf naar zijn leeftijd te vragen! Volgens Van Sasse van Ysselt⁷ werd Hendrick Barck in 1534 te Zutphen geboren als zoon van Arndt Barck en Anna Bentinck; van vaderszijde stamde hij uit een Zutphens regeringsgeslacht, van moederszijde uit een riddermatige Gelders-Overijsselse familie. Uit de verslagen blijkt dat Barck in Deventer in de late veertiger jaren heeft school gegaan. De prior van het convent Jacob Wijnen kende hem al 'gaende ter scholen tot Deventer, oudt wesende 13 of 14 jaren'⁸ en Johan van Deventer, secretaris van de balije, herinnert zich Barck 'gaende van Deventer ter schoole, sittende in tertio ofte quarto naar zijn onthoudt'. In 1552 of 1553 moet Barck tot de Utrechtse johannieters zijn toegetreden en twee jaar later tot priester gewijd. Barck vervulde binnen het convent achtereenvolgens de functies van 'pitancie-

⁵ A. H. L. Hensen, 'Hendrick Berck, de laatste Baliër der Sint Jansheren te Utrecht', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXXV (1909) 1-77.

⁶ E. van Engelen, 'Graf en Wapen der Kerken van Uytrecht', I, 475, manuscript Gemeente-archief Utrecht, Bibl. nr. IX D XIX.

⁷ L. A. M. van Sasse van Ysselt, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Johannieter orde en haar Commanderie in Montfoort* (Montfoort, 1976) 77.

⁸ Hensen, 'Hendrick Berck', 18.

⁹ Idem, 48.

meester' (ca. 1556-58)¹⁰, 'kelderwaerder' (ca. 1558-60) en 'keuckemeester' (1560-61). De functie van kelderweerder (of 'econoom') was voor iemand van ca. 24 al een zeer verantwoordelijke; in de Haarlemse commanderij had deze het convents zegel onder beheer¹¹. Dat de balijer Wouter van Bijler grote verwachtingen had van de jeugdige Barck blijkt uit verschillende passages in het rapport. Zo zegt Alexander de Coninck, oud-burgemeester van Utrecht, bij Van Bijler aan tafel vaak te hebben geconverseerd met Barck. Dat is opvallend omdat de balijer buiten het convent in een apart huis woonde¹². De gescheiden huishouding van balijer en conventualen hield verband met de dubbelfunctie van de eerste: enerzijds was hij commandeur van het Catharijneconvent als afzonderlijke vestiging, anderzijds hoofd van de balije Utrecht als bestuurlijk geheel. Dat Barck als conventueel al geregeld bij de balijer at, was dus ongewoon. Van Bijler zag in Barck echter 'een toecomende man [...] daer van in toecomende tijden gedient soude mogen werden'¹³. Voor de gezondheid van deze 'coming man' was Van Bijler bezorgd, zoals blijkt uit de verklaring van meester Balthasar van Bliënburch, doctor in de medicijnen te Utrecht. Deze heeft op verzoek van de balijer gedurende drie maanden Barck behandeld voor een milt-aandoening waarbij hem door Van Bijler gevraagd was 'dat hij alle diligentie ende neersticheyt soude willen doen aenden persoon van den voorseyden heer Henrick om hem te helpen ende met Goots hulpe te cureren, daerbij seggende dat hij inden voorsyde heer Henrick voorsien hadde om in toecomende tijden te mogen werden het hoofd vanden voorseyde convente'¹⁴. Toch werd Barck toen Van Bijler op 3 maart 1560 overleed voor de opvolging nog te jong en onervaren geacht. Benoemd werd Willem van Heteren, die anderhalf jaar later overleed. Wat er op 15 augustus 1561 in het convent gebeurde laat zich met behulp van het verslag van uur tot uur nagaan. Ons interesseert natuurlijk vooral de rol van Barck binnen dit geheel.

15 augustus 1561

Vanaf twee uur in de ochtend ontstaat er rumoer binnen het convent wegens

¹⁰ Idem, 33; de 'pitancie-meester' had als taak het leven der conventualen wat te veraangename door vanuit een speciaal fonds geregeld aan de sobere maaltijden iets lekkers toe te voegen. Volgens S. Muller Fz. ('De Johannieters in Nederland', *Onze Eeuw*, XVIII (1918) 28-52 en 129-173, m.n. 156) wist de pitancie-meester 'een blijden lach te tooveren op hunne uitgevaste kaken door hen te verrassen met vijgen, rozijnen, krakelingen of noten'.

¹¹ Van Sasse van Ysselt, *Bijdragen Johannieter orde*, 45.

¹² Brondgeest, *Bijdragen gasthuis*, 21-22; Muller 'Johannieters in Nederland', 43; de misvatting dat de balijerswoning zou hebben gestaan in de Hamburgerstraat komt voort uit de vondst in een huis aldaar van een in reliëf beeldhouwd fries uit de vijftiger jaren van de zestiende eeuw met daarop beide patroonheiligen (Johannes de Doper en Catharina) van de johannieters, thans in het Centraal Museum Utrecht (*Catalogus van het Historisch Museum der Stad* (Utrecht, 1928)). Het fries is ontstaan in de periode dat Wouter van Bijler balijer is (tussen 1551 en 1560). Thans kan worden vastgesteld dat deze moet hebben gewoond in een gedeelte van het huidige pand Nieuwegracht 67. Eind 1981 werd door de ROVU daar het fragment van een geschilderd wapen ontdekt dat vanuit het zeer naburige Rijksmuseum Het Catharijneconvent werd geïdentificeerd als dat van Van Bijler. In het *Maandblad Oud-Utrecht*, LV (1982) 64-65 publiceerde A. F. E. Kipp twee sleutelstukken uit het zelfde pand, versierd met twee wapens, waarvan één werd gedetermineerd als het johannieterkruis. Het andere wapen kan echter eveneens door mij worden thuisgebracht, namelijk als dat van de moeder van balijer Wouter van Bijler.

¹³ Hensen, 'Hendrick Berck', 44.

¹⁴ Idem, 46.

de plotselinge ziekte van balijer Van Heteren. Prior Jacob Wijnen heeft vanaf half drie de conventualen verzameld in een ruimte die wordt aangeduid als de 'plaetse' of 'voorhoff', gelegen vóór de 'blauwe saele'. Na het overlijdensbericht om drie uur gaat men op voorstel van de prior in een 'camere' terstond beraadslagen over de opvolging. Daar blijken notaris Buyser en twee getuigen hen al te verwachten (!). Buyser vermaant de bekwaamste te kiezen en neemt hen de eed af. Niemand vraagt zich ondertussen af of niet de komst van de buitencommandeurs moet worden afgewacht; kennelijk vindt men snelheid van handelen geboden. Het gezelschap verlaat de kamer waarna men er één voor één, in hiërarchische volgorde, terugkeert om te stemmen. Na prior Wijnen volgt keukenmeester Barck. De derde is kelderweerder Gerrit Sas en op zijn voorstel stemmen de overige johannieters en bloc op Barck zoals vóór hen Wijnen en Sas al hadden gedaan. Vier uur in de ochtend is het Catharijneconvent zo een keukenmeester armer. Terstond stuurt Barck bodes naar Jan Wijelman (commandeur van Buren), Gerrit Sas (commandeur van Montfoort en naamgenoot van de kelderweerder) en Hendrick Ruysch (commandeur van Ingen). Daarna vertrekt de wagen van het convent¹⁵ om Aernt Heeren (commandeur van Waarder) en Henrick van der Hooch (commandeur van Harmelen) te gaan halen. Ondertussen is het half acht 's ochtends en ontvangt het convent vroeg doch niet onverwacht bezoek; het zijn Leo Gilkens en Gerrit van Renesse die namens het Hof van Utrecht het kiezen van een nieuwe balijer komen verbieden. Gilkens moet razend zijn geweest toen bleek dat de 'electie' al was geschied; nog maanden zal hij proberen deze keuze door Brussel te laten terugdraaien.

Rond negen uur ontvangen Sas en Wijelman het bericht; Sas springt op zijn paard en bereikt rond 12 uur het convent waar men zich juist aan de middagdis heeft gezet. De uitgestuurde wagen heeft de Waarder Aernt Heeren dan al opgehaald en bereikt nu te Harmelen Hendrick van der Hooch. Om drie uur is de wagen terug in het Catharijneconvent, juist als ook Wijelman vanuit Buren daar aankomt. Nu sluiten ook de aanwezige commandeurs zich bij de keuze van Barck aan; numeriek in de minderheid konden zij moeilijk anders, maar hun oordeel over Barck (die sommigen nauwelijks kenden) zal terughoudender zijn geweest.

Tussen de johannieters binnen en buiten het convent was nogal wat verschil. De commandeurs waren hoger in rang dan de meeste conventualen en gemiddeld ouder (41 tegenover 29 jaar). Onderling vormden zij echter geen coherente groep en de conventualen schrokken er dus niet voor terug de heren van buiten door de electie van Barck voor het blok te zetten.

De afwikkeling van de 'kwestie Barck'

Feit blijft dat allen die door de 'enquête-commissie', zijnde mr Persijn (president van de 'raide' des konings) en Nicolaas de Castro (kanunnik van het kapittel van Sint Marie) tussen 19 en 30 september 1561 aan de tand werden gevoeld, over Barck een positief oordeel uitspraken. Als men hun meningen kwantificeert blijkt de kwalificatie 'het meest bekwaam' het veelvuldigst (15 x) voor te

¹⁵ Idem, 22.

komen; termen die geregeld vallen zijn 'eerlijk, deugdzaam en rechtschapen' (10 x), 'verstandig en stipt' (7 x) en 'sober en niet dranklustig' (5 x). Drank was voor veel geestelijken immers een groot probleem. Jacob Cunretorf, vicaris en officiaal van de proost van Oudmunster, vertelt in dit verband over Barck dat hij eens met hem verkeerde in een gezelschap waar fors gedronken werd. Bij die gelegenheid had 'die voorseyde Barck hem seer manierlick gedraghen, houdende goede propoosten ende sonder dronckenscap, vóór anderen vuyten geselscappe scheydende twelck hy deposant acht een groote saeke, lofwaardig, bysonder voor eenen die enig regiment sall hebben'¹⁶. Dat kon Brussel waar men zojuist de Utrechtse kapitteldecken en wijbisschop Nicolaas van Nieuwland (oftewel 'dronken Klaasje') tot bisschop van Haarlem had aangesteld in zijn zak steken. Dezelfde Van Nieuwland (nog in Utrecht) wordt door de commissie over Barck ondervraagd. Hij kent deze niet persoonlijk maar heeft niets ongunstigs over hem gehoord. Van Nieuwlands latere vicaris-generaal te Haarlem, Hiëronymus Vairlenius, in 1561 nog pastoor van de Utrechtse St. Jacob, heeft Hendrick Barck wel van nabij meegemaakt. In de periode 1552-57 gaf Vairlenius namelijk in het Catharijneconvent lessen over de psalmen van David en de brieven van Paulus. Barck nu volgde die trouw¹⁷. In 1553 en 1558 verschenen van Vairlenius' hand verklaringen op de psalmen in druk, kennelijk vrucht van zijn verblijf binnen het Catharijneconvent. Barck kon de voor hem gunstige koekoeks-eenzang uit veler mond zelf niet horen maar was er de man niet naar lijdelijk af te wachten wat de commissie zou doen. Op 23 september 1561 liet hij officieel vastleggen dat de keuze tot balijer was bevestigd door zijn directe superieur Georg von Hohenheim, grootmeester te Heistersheim.

Op grond van de verslagen kon de commissie moeilijk anders dan een positief oordeel over Barck aan Brussel overbrengen. Procedureel achtte men de overhaaste keuze echter niet in de haak. Er zou zogenaamd een pauselijk indult bestaan waardoor de Utrechtse johannieters zelf hun balijer mochten kiezen, maar desgevraagd had prior Wijnen dit stuk niet kunnen overleggen. Zo'n indult rechtvaardigde echter allerm minst een keuze buiten de commandeurs om maar, alles afwegende, adviseerde de commissie, die het er vooral om te doen was de geschiktheid van de kandidaat vast te stellen én tegelijkertijd het prestige van de regering te Brussel hoog te houden, toch het koninklijk 'placet' te verlenen. Met het rapport ging echter nog een bezwaarschrift van procureur-generaal Gilkens mee¹⁸. Volgens deze stond het Catharijneconvent door wanbeheer er financieel zo slecht voor dat in Utrechtse achterstraatjes er liedjes over werden gezongen. Het gasthuis telde minder bedden dan waartoe de Utrechtse johannieters vanouds waren gehouden; met een blaag van 25 zonder ervaring aan het roer kon het alleen nog maar slechter gaan. De brief van Gilkens (hij stuurde er ook nog twee aan kanselier Viglius van Zwichem) sorteerte weinig effect. Wel gaf Margaretha van Parma aan Barck te kennen dat het placet alleen kon worden verleend als de capaciteit van het gasthuis zou worden verhoogd; bovendien zou voortaan de kandidatenlijst moeten worden voorge-

¹⁶ Idem, 55.

¹⁷ Idem, 44.

¹⁸ Idem, 59-69.

legd. Het eerste zegde Barck toe, het tweede wees hij categorisch van de hand¹⁹. Waarna het placet toch nog af kwam.

Een geschilderd portret van Hendrick Barck

Najaar 1562 liet Barck een portretpenning maken; bekend in één exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Steven van Herwijck vervaardigde deze in zilver gegoten penning (diam. 58 mm) na een verblijf in Londen waar hij dergelijke portretten ook al had gemaakt. In 1558 had hij te Utrecht balijer Wouter van Bijler geportretteerd in een bronzen penning waarvan zich een exemplaar in Brussel (Koninklijke Bibliotheek) en een in Utrecht (Centraal Museum) bevindt²⁰. Deze is groter (diam. 84 mm) maar voorts is er veel overeenkomst met die van Barck. Het randschrift op de beeldzijde van deze laatste luidt: 'D HENDRICUS.BARCK BALIVUS.TRA.'; de keerzijde toont op een verticaal gedeeld schild het wapen van de johannieter orde (rechts) en dat van Barck en Bentinck (links), met rondom het devies 'VIVE.UT.VIVAS.BARCK'. Dat betekent geenszins 'leef er maar op los' (wat weinig bij Barck zou passen), maar 'leef zó dat je eeuwig leeft'. Op de beeldzijde, midden onder, is de penning gesigneerd en gedateerd 'STE.H.F. 1562'. Tussen dit portret en dat van de johannieter in het Catharijneconvent, bestaat grote gelijkheid. Treffend is de overeenkomst wat betreft de (uitzonderlijk gevormde) neus, de opbouw van gezicht en de haardracht. Dat het schilderij een Utrechtse johannieter betreft blijkt indirect uit de stijl; deze is namelijk sterk beïnvloed door de Utrechter Jan van Scorel. Ofschoon deze na 1550 niet of nauwelijks meer schilderde bleef zijn stijl via zijn leerlingen in het Utrechtse nog enige jaren dominant. Op het portret blijkt die invloed duidelijk uit de weergave van de handen en het italianiserend landschap. Voor de oude toeschrijving aan de Amsterdammer Cornelis Anthonisz bestaat geen grond; het paneel is uitgesproken Utrechts van karakter en behoort tot een groep portretten van personen als halffiguur in een 'klassiek' landschap. In theorie zou het stuk gezien de datering ca. 1560 nog door Van Scorel († 1562) kunnen zijn geschilderd. Infrarood-reflectografisch onderzoek, uitgevoerd in 1985 door dr M. Faries, wees echter uit dat de schetsmatige ondertekening, zo typerend voor Van Scorel, hier ontbreekt. Wel bleek de johannieter aanvankelijk voor zich uit te hebben gekeken in plaats van naar de beschouwer. Met behulp van de modieuze baret, kan het schilderij nauwkeurig worden gedateerd. Johannieten hadden voorgeschreven ordekleiding maar in sommige details volgde men de lekenmode. Zo worden ook bij de johannieten de flappen aan de zijkant van de hoofdbedekking na 1550 kleiner om na 1560 (vrijwel) geheel te verdwijnen. De 'alpi-no' zonder flappen van de johannieter op het portret wijst op een ontstaan van-

¹⁹ Brondgeest, *Bijdragen gasthuis*, 101-105; het stuk, dat bekend staat als de 'Memorie in saecke van den elect' is als bijdrage VI integraal door Brondgeest opgenomen. Uit deze 'Memorie' blijkt dat het pauselijk indult waar men zich in 1561 bij de zelfstandige balijerkeuze op beriep wel degelijk bestond.

²⁰ Victor Tournier, 'Steven van Herwijck et les Bailles de l'Ordre de Malte à Utrecht', *Revue belge de numismatique et de sigillographie*, XCIII (1947) 59-60; over het leven en werk van Steven van Herwijck verschaft de entry in de catalogus *De Eeuw van de Beeldenstorm* (Rijksmuseum Amsterdam, 1986), opgesteld door mevrouw drs G. van der Meer, de meest recente samenvatting.

af ca. 1560. Voor het Utrechtse schilderij is een datering lang na 1560 gezien de Scoreliaanse stijl onaannemelijk; invloed van de afstandelijke hofstijl van Mor ontbreekt op dit nogal informele portret nog geheel. De johannieter toont een bordje met een tekst over de ijdelheid van het menselijk bestaan, ontleend aan Psalm 38 vers 7: 'Veruntamen universa vanitas, omnis homo vivens. Veruntamen in imagine pertransit homo' (Maer nochtans synt ydelheyt/alle levende menschen/Maer nochtans soo gaet een mensch voorbij ghelyc een beeldt/)²¹. Zo'n pose is nogal ongewoon; bij Barck kan er verband bestaan met de door hem gevolgde lessen over de psalmen van Hiëronymus Vairlenius. Op zich symboliseert de psalmttekst op het schilderij hetzelfde als een schedel, een bellenblazend kind of de dood met een zeis: de vergankelijkheid van al het aardse. Op het Utrechtse portret is de vanitas-gedachte ook nog verscholen aanwezig in het klassieke landschap, waarnaar Barck wijst: dat zelfs Romes grootheid moest vervallen, leert de ruïne achter het ronde gebouw rechts boven.

Het Catharijneconvent onder balijer Barck vóór de reformatie

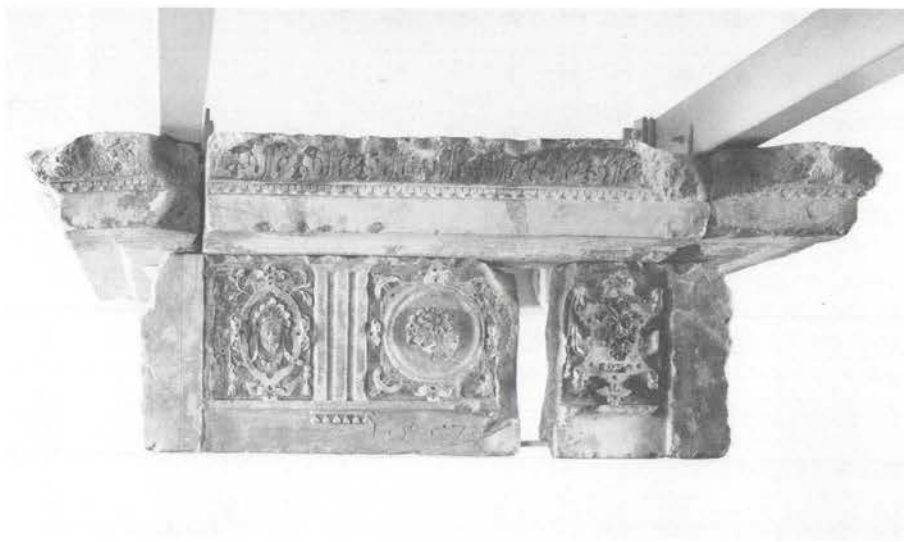
Wanneer men in vogelvlucht de periode van Barcks balijerschap (1561-1602) overziet, valt op welke enorme veranderingen er binnen de maatschappelijke orde van de Noordelijke Nederlanden dan plaatsvinden, met name op het punt van de godsdienst. Deze omslag moet voor de katholieke geestelijkheid het karakter van een catastrofe hebben gehad. Door het verbod op de openbare uitoefening van de roomse religie in 1581 veranderde een stad als Utrecht met zijn eeuwenoude clericale traditie totaal van karakter. Barck heeft dit proces van desintegratie geheel meegemaakt omdat hij, in tegenstelling tot veel andere hoge geestelijken, na de alteratie bleef. Hij maakte het de autoriteiten bij de verdediging van de rechten van de balije Utrecht zo lastig dat hem dat op gijzeling, hoge boete en tijdelijke verbanning kwam te staan. Dat hij nog enige manoeuvreerruimte had voor verzet, hield verband met de omstandigheid dat de johannieters in twee opzichten nogal verschilden van de meeste andere religieuze orden. Allereerst had de johannieterorde enigszins een lekenkarakter; de balijer had bijvoorbeeld eigen bezit en de nieuwe overheid was niet van zins niet-kerkelijk eigendom te naasten. Daarnaast was de orde, geleid door de grootmeester te Malta, supranationaal van karakter en in theorie exempt van de rechtsmacht van de Staten van Utrecht. Die kaart trachtte Barck ook uit te spelen; eerst na zijn overlijden lukte het de overheid de conventsgoederen geheel en al onder beheer te krijgen.

Binnen het Catharijneconvent ging in de decennia voor de alteratie alles, voor zover de slinkende inkomsten dat toestonden, op de oude voet door. De buitencommanderijen daarentegen werden vrijwel alle in de zeventiger jaren geplunderd en verwoest door losgeslagen krijgsvolk. In de zestiger en zeventiger jaren moet Barck nog gewerkt hebben aan de uitbreiding van convent, gasthuis en balijerswoning²². Volgens het visitatieverslag van 1594²³ is er onder Barck in

²¹ De vertaling is die van de te Leuven in 1548 bij B. van Grave uitgegeven bijbel die Barck ongetwijfeld gekend heeft.

²² Over de bouwactiviteiten van Hendrick Barck bevat het artikel van T. J. Hoekstra 'Het Catharijneconvent te Utrecht, aspecten van een onderzoek' nadere gegevens. Het werd gepubliceerd in *Het Catharijneconvent, Monument met Toekomst*, 39-49.

²³ E. Wiersum en A. le Cosquino de Bussy, ed., 'Visitatieverslagen van de johannieterkloosters in Nederland', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XLVIII (1927) 146-340.

Kalkstenen schouw uit 157(1?), waarschijnlijk afkomstig uit het balijershuis van Hendrick Barck aan de Nieuwe Gracht. Versierd met twee mascarons en daartussen een afbeelding van het afgehouwen hoofd van Johannes de Doper (de patroon van de johannieter orde) op een schotel. Cath. Conv., Utrecht.
Foto: Cath. Conv./Ruben de Heer.

het gasthuis een zaal met zeven bedden bijgekomen en bovendien nog een aparte ruimte waar de zieken zich kunnen warmen. Vanaf de zestiger jaren moet er gebouwd (of verbouwd) zijn aan het nieuwe balijershuis, in principe het huidige pand Nieuwegracht 61; in het eetvertrek van het huidige Ariënsconvict (de vroegere keuken van de pastorie) is een balkstuk zichtbaar met daarop het wapen van Barck. Enige fragmenten uit de oorspronkelijke betimmering zijn bewaard in het Centraal Museum. Vier balksleutels en een deurkalf binnen deze collectie blijken versierd met het embleem van de johannieter orde en de wapens van Barck en Bentinck; het deurkalf draagt het jaartal 1567²⁴. Tijdens de restauratie van het Catharijneconvent (1974-77) werd door de stadsarcheoloog in de grond naast het koor van de Catharijnekkerk een flink restant van een beeldhouwde schouw met de datum 157(1?) aangetroffen. De patroonheilige van de johannieters, Johannes de Doper, is er op afgebeeld in de vorm van een 'Joannes in disco' (het afgehouwen hoofd van de heilige, liggend op een schotel). Dit grote fragment is hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit het vlakbij gelegen balijershuis, waaraan dus tot in de zeventiger jaren moet zijn gewerkt; thans is het opgesteld in de afdeling van het Catharijneconvent over de geschiedenis van het monument.

Deze bouwactiviteiten vonden plaats in een Utrecht waarin het gaandeweg onrustiger werd. In 1566 ging de beeldenstorm de stad niet voorbij maar het stadsbestuur dat loyaal-koningsgezind was, wist de situatie door tactisch optreden en kleine concessies snel onder controle te krijgen. Eind 1566 maakte men zich zorgen toen de 'beeldenstormer' Brederode troepen samentrok in zijn versterkte vrijstad Vianen en vervolgens het Stichtse platteland onveilig begon te maken. De komst binnen Utrecht op 28 februari 1567 van Charles de Brimeu,

²⁴ Centraal Museum Utrecht, *Catalogus van het Historisch Museum*, 83, nr. 435.

graaf van Megen en stadhouder van Gelderland²⁵, met tien vendels, werd in de Domstad met vreugde begroet. Tijdens zijn verblijf logeerde de graaf in het Catharijneconvent²⁶ en daaruit kan worden afgeleid dat de johannieters ook onder balijer Barck er verblijven op na hielden waar hoge gasten op stand konden worden gehuisvest. Het jaar daarop haalde het loyale Utrecht Alva feestelijk binnen. Dat echter diegenen die, om erger te voorkomen, de beeldenstormers concessies hadden gedaan, nu wegens majesteitsschennis werden vervolgd, trof Utrecht als een slag. Barck had vanwege de aanstaande komst van Alva uit voorzorg de paus zelf ingeschakeld. Pius V richtte namelijk op 15 mei 1568 een speciaal schrijven tot Alva met het verzoek de balije Utrecht te ontzien²⁷.

Enkele jaren later werd Barck met de realiteit van de opstand geconfronteerd toen in 1572 de commandeur van de Haarlemse jansheren met zijn coadjutor om onderdak in het Catharijneconvent verzocht. Reden was vooral het aanstaande beleg van Haarlem door de Spanjaarden. Met nog drie andere onder Haarlem ressorterende johannieters logeerden zij daar tot in 1573. Voor de genoten gastvrijheid schonk de Haarlemse commandeur aan Hendrick Barck (en diens broer Aert) 'een Ruynpaert dat den Commenduer tot Utrecht gelden mochte hondert vijff twintich guld'²⁸. Aert Barck woonde bij zijn broer in en dreef vanuit het balijershuis een lucratieve paardenhandel die leverde aan beide strijdende partijen²⁹. Met Haarlem bleef ook na 1573 contact; na de dood van commandeur Van Hogesteyn genoten de Haarlemse jansheren begin 1575 voor de verkiezing van zijn opvolger wederom gastvrijheid in het Catharijneconvent dat voor uit Haarlem gevluchte johannieters gemakkelijker te bereiken was. Barck blijkt in deze jaren van toenemende desintegratie van het oude bestel in contact te staan met een hoge geestelijke werkzaam in zijn geboortestreek. Dankzij Van Heussen weten we dat de tweede bisschop van Deventer Aegidius de Monte in 1576 een pastei stuurde aan Barck³⁰. In een begeleidend schrijven klaagde de bisschop over de roerige tijden en nodigde hij de balijer uit voor een bezoek.

Uit rekeningen uit 1572-80 welke door de rentmeester van de balije aan Barck ter tekening werden voorgelegd treft men posten aan die informatie verschaffen over de balijer. Zij werden door S. Muller Fz. voor een publikatie³¹ ge-

²⁵ A. van Hulzen, 'De Graaf van Megen, een regeringsgetrouwe edelman en zijn rol in Utrecht (1567)', *Maandblad Oud-Utrecht*, LIX (1986) 71-73.

²⁶ H. Brugmans, ed., 'Utrechtsche kroniek over 1566-1576', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XXV (1904) 54.

²⁷ De brief van Pius V aan Alva werd gepubliceerd in het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXII (1895) 399-400.

²⁸ F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, II (Haarlem, 1877) 343.

²⁹ Van Sasse van Ysselt, *Bijdragen Johannieterorde*, 77, noot 9; de schrijver haalt Buchelius aan die Arndt Barck laakt om zijn 'onwaardig bedrijf' en hem bovendien een lekkerbek noemt, verzet op hapjes uit de conventskeuken. Meer gegevens over de betrekkingen tussen de gebroeders Barck bevatten de stukken 113, 116 en 117 uit het archief van de balije van Utrecht der johannieter-orde, aanwezig in het Rijksarchief te Utrecht. De inventaris van dit archief door G. C. M. van Dijk werd onlangs geheel herzien door E. T. Suir: *Inventaris van het archief van de Balije van Utrecht der Johannieterorde, 1251-1851* (Utrecht, 1985²).

³⁰ Artikel over Henricus Berck in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III (Leiden, 1914) k. 91-92 (A. H. L. Hensen).

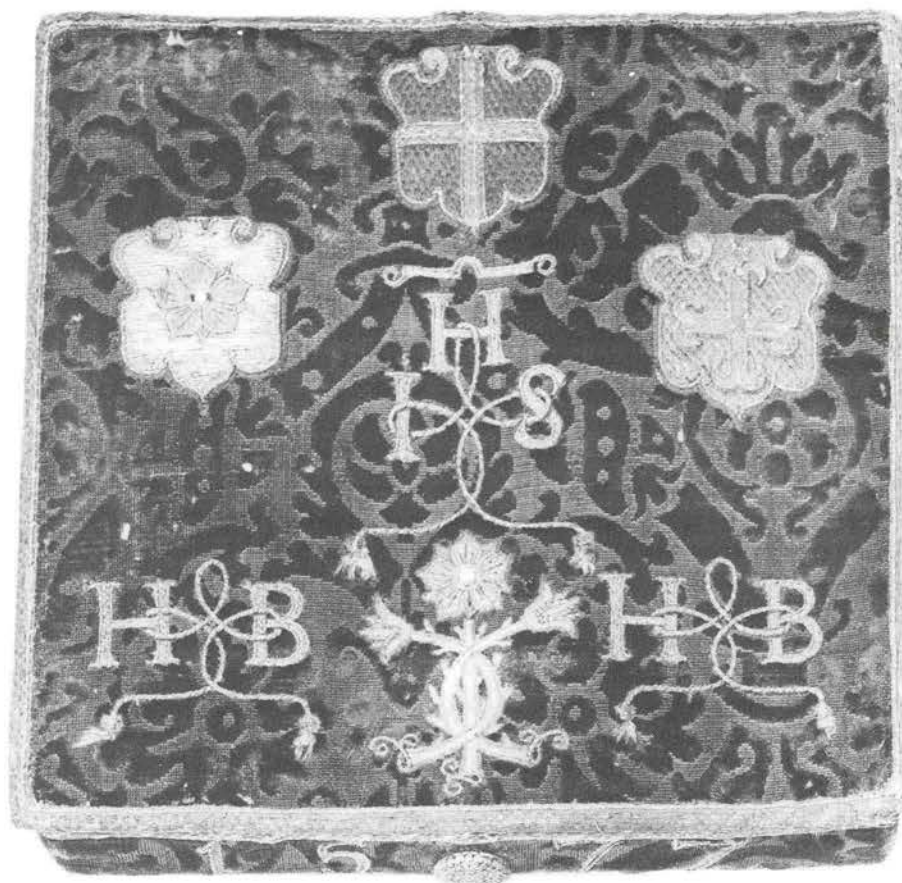
³¹ S. Muller, 'Johannieters in Nederland'; Muller trof deze rekeningen aan in het archief van de Oud-Bisschoppelijke Cleresie van waaruit zij werden overgedragen aan de Balije van Utrecht van de johannieters, gevestigd aan de Nieuwegracht te Utrecht.

bruikt; in recente literatuur over het Catharijneconvent werd dit artikel vrijwel over het hoofd gezien. Wat Muller uit de rekeningen meedeelt, doet uitzien naar een integrale publikatie ervan. Er blijkt uit dat Barck nogal wat personeel in dienst had: een chirurgijn, secretaris, rentmeester, procurator, kamerbediende, bottelier, keukenmoeder, twee meiden, een tuinman en nog een knecht. Voor gemeenschappelijk gebruik van balije en convent is er dan nog een wagen met twee paarden, onder beheer van een stalknecht. Gemeenschappelijk is ook het bier dat periodiek binnen het convent wordt gebrouwen; de balijer ontvangt daarvan om niet een deel voor zijn eigen kelder. Uit de rekeningen kan worden afgelezen wat de balijer zoal deed. Hij voert processen over eigendomsrechten, koopt een veulen, visiteert de commanderij van Harmelen en woont een maaltijd bij van de H. Kruisbroederschap waarvan hij kennelijk lid is. Op Witte Donderdag wast de balijer in navolging van Christus de voeten van twaalf oude mannen die daarna in het convent een karig (het is nu eenmaal vasten) maal krijgen voorgezet. Binnen het convent zelf blijken veel taken gedelegeerd aan de prior die bijvoorbeeld de kerk beheert en de vaste mis voor de conventualen opdraagt. In de loop van 1580 verbiedt de overheid echter het houden van de eredienst. Getuige het verslag van de visitatie van 1594³², uitgevoerd vanuit de eigen orde namens de grootprior te Heitersheim, worden in de kerk dan al geruime tijd geen missen meer opgedragen. Dat gebeurt nog wel in het balijershuis waar ook voor de conventualen geregeld 'officium' wordt gehouden. Ongetwijfeld heeft zich in een goed afsluitbare kast of kist ook de palla- of corporale-doos bevonden welke Barck vanaf 1572 bezat.

Een palla- of corporale-doos van Hendrick Barck

Vlak voor de alteratie heeft Barck nog een palla- of corporale-doos laten maken of ten geschenke gekregen. Onduidelijk is of dergelijke dozen met een formaat van ca. 20 x 20 cm, welke van de 16de tot in de 18de eeuw voorkwamen, gediend hebben voor palla's dan wel voor corporales of wel voor beide. Voor het opbergen ervan had de priester behoefte aan een speciale doos. Een doos voor palla's en corporales werd vaak versierd met de letters IHS, symbool voor Christus en daarom vaak toegepast in eucharistische context. Het IHS-symbool nu prijkt midden op het deksel en met direct eronder drie dooreen gestrengelde rozen (?), mogelijk wederom symbolisch verbonden met Barck. Dat dit exemplaar uit 1572 (het jaartal is aangebracht op de voorkant van het deksel) aan Barck heeft toebehoord kan worden afgeleid uit de initialen HB die twee keer op het deksel voorkomen in combinatie met de wapens. Op de ondergrond van wijnrood fluweel zijn in applicatie drie wapens aangebracht: die van Barck (een groene roos op een gouden veld), Bentinck (een zilveren ankerkruis op een blauw veld) en die van de johannieters (een zilveren kruis op een rood veld). Bij de aanvankelijke inventarisatie van de doos binnen het Aartsbisdomschappelijk Museum werd geconstateerd dat de wapens identiek zijn met die op enkele houten bouwfragmenten in het Centraal Museum. Deze laatste werden in de catalogus van 1904 ten onrechte geïdentificeerd als

³² 'Visitatieverslagen van de johannieterkloosters', 303.

Doos voor het bewaren van palla's of corporales uit 1572. Versierd met de initialen van Hendrick Barck, balijer van het Utrechtse Catharijneconvent, en met de wapens van Barck, Bentinck en van de johannieter orde. Utrechts (?) werk, wijnrood fluweel met applicaties (21 x 21 cm). Cath. Conv., Utrecht.

Foto: Cath. Conv./Ruben de Heer.

die van de families Van de Spieghel, Berchmaker en Bijlandt. In de uitgave van 1928³³ werd deze vergissing rechtgezet maar tot voor kort was zulks onopgemerkt gebleven, zowel binnen het Aartsbisschoppelijk Museum als daarna in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent. De precieze herkomst van de doos is onbekend. De doos kan echter heel goed via de Catharijnekerk afkomstig zijn uit de statie van de Catharijnesteeg, in de vroege 17de eeuw opgericht vlakbij de voormalige kloosterkerk der johannieters. De doos zal zich tot 1580 in de sacristie van de kloosterkerk en daarna in het balijershuis hebben bevonden. In het visitatieverslag van 1594³⁴ is in de paragraaf 'Von Kirchengewanth und Ornamenten' sprake van een twintigtal paramenten met daarbij behorende albes. De antependia voor de altaren heeft men elders opgeborgen. Het verslag

³³ *Catalogus Historisch Museum*, 83, nr. 435; zie ook: S. Muller Fz., *Catalogus van het Museum van Oudheden* (Utrecht, 1904) nr. 1064 en 1078, 166 en 168.

³⁴ 'Visitatieverslagen van de johannieterkloosters', 304-305.

is niet zo gedetailleerd dat kleine onderdelen (stola's, manipels, vela etc.) apart worden genoemd en zo is het niet meer dan logisch dat dozen voor palla's en corporales onvermeld blijven. Overigens blijkt bij dezelfde visitatie (uitgevoerd vanuit de eigen orde) uit de opsomming van het liturgisch gerei dat men in 1594 aanzienlijk meer kostbaarheden opgeeft te bezitten dan bij een eerdere inventarisatie uit 1578, uitgevoerd op last van de landsheer Matthias van Oostenrijk. De band tussen convent en balijer bood natuurlijk mogelijkheden om voorwerpen in diens particuliere huis onder te laten duiken. De doos uit 1572 was echter van een andere orde dan liturgisch vaatwerk, dat te gelde gemaakt kon worden, of dan de paramenten, die vanwege de kostbare stof konden worden versneden. Gedateerde specimina van 16de-eeuws borduurwerk uit de Nederlanden zijn uiterst zeldzaam; de doos uit 1572 zal in de toekomst dan ook om meer dan één reden een plaats krijgen in de vaste opstelling van het Catharijneconvent.

Lievendaal, 'eene eenvoudige, nette, met ligte verw beschilderde villa, in het donkere loof verscholen'

Korine Hazelzet

voor Dick

Een van de mooist gelegen 19de-eeuwse huizen in Utrecht is Lievendaal, Lepelenburg 2¹. De witte villa ligt hoog op de wal bij het voormalige bolwerk Lepelenburg, omringd door oude bomen. 's Zomers gaat het huis grotendeels schuil achter groen en zullen veel voorbijgangers het niet opmerken. Ook vanuit het huis gezien komt de ideale ligging dan minder goed tot haar recht. Pas als de bladeren zijn gevallen, biedt de 'koepelkamer' in het torenachtige hoekelement aan drie zijden vrij uitzicht over de omringende plantsoenen en het water van de stadsbuitengracht dat in een wijde bocht Lepelenburg omsingelt (afb. 1). Wie was er zo gelukkig dat hij op dit ideale plekje, helemaal buiten en toch dicht bij het centrum van de stad, een riant huis mocht bouwen, heb ik mij afgevraagd. Want zoveel wist ik al wel, toen mijn nieuwsgierigheid naar de bouwgeschiedenis van dit huis werd gewekt; het moest gebouwd zijn tijdens of na de uitvoering van het plan-Zocher en in dat plan waren de wallen en bolwerken aan deze zijde van de stad bestemd tot 'publieke wandelingen', openbare plant-

1. Het huis Lievendaal op een foto uit 1974. GAU, T.A. Lepelenburg 2 (1974). Foto: idem.

¹ Voor dit onderzoek heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de gegevens die mevrouw J. G. Ripha-gen, verbonden aan de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, in 1975 over Lievendaal heeft verzameld.

soenen, en niet voor particuliere bewoning. De vraag werd daarom hoe nu precies de bouw van Lievendaal tot stand is gekomen. Het onderzoek leverde interessante en aardige gegevens op. Eerst echter wat geschiedenis van de plek.

Van uithoek tot lustoord

Lepelenburg is een van de vijf aarden bolwerken die in de jaren 1577-1579, het begin van de Tachtigjarige Oorlog, werden toegevoegd aan de stadsversterkingen². Kort tevoren, in 1562, was hier binnen de muren het pesthuis Leeuwenberch gesticht. Zo dun bevolkt was dit deel van Utrecht toen nog, dat de lijders aan de gevreesde ziekte hier geherbergd konden worden zonder dat voor omwonenden gevaar van besmetting bestond.

Op de bolwerken zelf mocht vanzelfsprekend niet gebouwd worden. In tijden van oorlog moesten de verdedigers van de stad immers een vrij schootsveld hebben. Al na een generatie echter, waarin van echte oorlogsdreiging geen sprake was geweest, nam het stadsbestuur het niet zo nauw meer met het in staat van paraatheid houden van de verdedigingswerken. Eerst mondjesmaat, maar later steeds vaker, gingen de bestuurders in op verzoeken van burgers hier grond te mogen huren voor de vestiging van een bedrijf. Zo brachten de ongebruikte bolwerken, waarvan de aanleg al immense bedragen had gekost en die bovendien in onderhoud erg duur waren, tenminste nog wat op³. De huurovereenkomst bepaalde wel dat de huurder in tijden van oorlogsgevaar op de eerste aanmaning moest vertrekken, zonder vergoeding van zijn af te breken opstallen.

Vooraf bij molenaars waren de bolwerken in trek. Op de kunstmatige hoogten vingen de molens de meeste wind. Een van de weinige gebouwen op de bolwerken, die A. van Vianen op zijn plattegrond uit 1598 tekende, is een molen (afb. 2). Lepelenburg, op de kaart van Van Vianen nog onbebouwd, werd in 1619 aan Jan Foeijt 'vergund'. In een contract uit 1637 is sprake van een bedrijf waar lonten werden gesponnen, maar het meest opvallende aan dit contract is dat Foeijt het bolwerk niet gewoon in huur, maar in erfpacht kreeg⁴. Het stadsbestuur zou er later spijt van krijgen dat het delen van Lepelenburg in erfpacht had gegeven.

Op het direct aangrenzende terrein binnen de muren was in het middeleeuwse huis Lepelenburg van het kapittel van Oudmunster inmiddels meester Frederik Brunt komen wonen⁵. Deze rijke en katholiek gebleven vrijgezel stelde bij testament f 5.500 beschikbaar voor de bouw van zestien vrijwoningen op zijn erf, de nog bestaande, in 1621 gebouwde Bruntenhof. Lepelenburg zelf is in 1800 afgebroken.

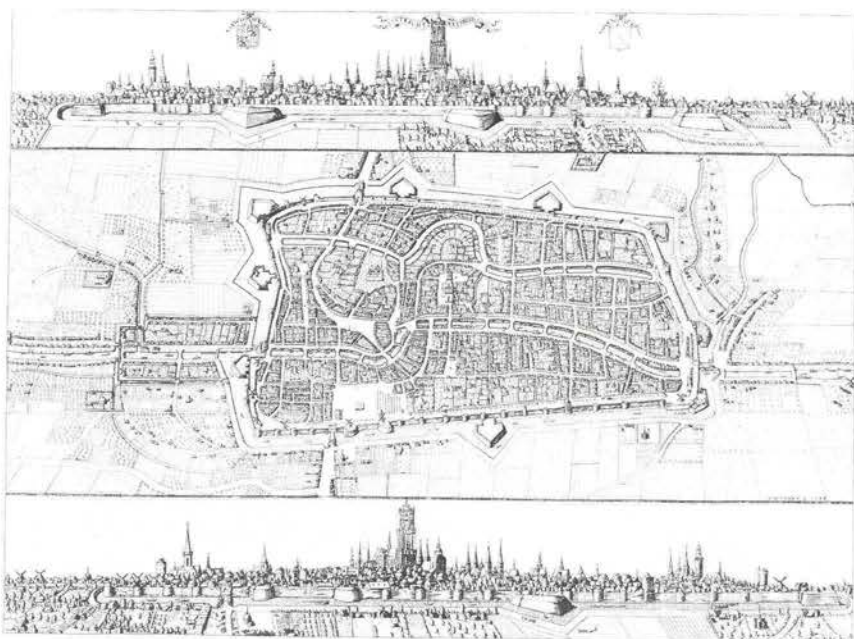
Een pesthuis, een fabriek van lonten en armenwoningen, het gebied rond Lepelenburg was tot deze tijd, rond 1620, eerder een verbanningsoord voor in de stad ongewenste elementen dan een lustoord. Dat zou echter snel veranderen.

² L. C. van der Vlerk e.a., *Utrecht ommuurd* (Vianen, 1983) 93.

³ Voor de financiering van de bolwerken werden onder meer voor 24.000 pond aan los- en lijfrenten verkocht, extra belastingen geheven, huizen en landerijen verkocht en bovendien werden enkele in 1577 aan de geestelijkheid onttrokken bezittingen te gelde gemaakt. Zie E. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad* (Maarssen, 1978) 240-241.

⁴ *Utrecht voorheen en thans*, 2de serie, I (1844) 225-226.

⁵ Z. van Doorn, 'Lepelenburg en het Bruntenhof', *De Stichtsche Heraut*, VI, afl. 4 (1959) 466-481.

2. A. van Vianen, plattegrond van Utrecht. Kopergravure (48,8 x 36,3 cm) uit 1598. GAU, T.A. Ab 57 (A).
Foto: idem.

3. J. de Beijer, Lepelenburg. Ingekleurde pentekening (15,9 x 20 cm) uit 1744. GAU, T.A.
Foto: idem.

4. J. van Hiltrop, gezicht op het huis Bellevue. Gewassen tekening in O.I. inkt (27,2 x 15,4 cm) uit 1781. GAU, T.A. Da 4.70. Foto: idem.

Leeuwenberch huisvestte in 1636 voor het laatst pestlijders en het bolwerk, buiten de muren, was inmiddels een aangenaam tuingebied geworden. Een rapport over de toestand van de bolwerken uit 1633 beschrijft Lepelenburg als 'beplant van voren tot achteren over 't pleyn met alderley schoone boom- en aardvruchten'⁶. Aan het eind van de eeuw waren er ook verscheidene tuinhuisjes bijgekomen. Het ging hier zoals overal langs de stadswallen, die langzamerhand een groene gordel rond Utrecht werden. Steeds meer burgers huurden er een stukje grond om een tuintje aan te leggen, waarop soms een eenvoudige tuinhuisje, een theekoepel of zelfs een woonhuis werd neergezet. Door al die bebouwing bij de muren waren de verdedigingswerken al rond 1670 uit militair oogpunt volstrekt onbruikbaar geworden⁷. Als groene zone nam het gebied echter alleen nog maar verder toe in gebruikswaarde. Op 18de-eeuwse tekeningen zien we overal langs de singel tuinen, soms schitterend aangelegd met groentunnels, prieeltjes en geschoren hagen, waar burgers aangenaam verpozen (afb. 3). Ook villa's verrezen er, op de beste plekken. In 1768 koos Everardus Dudock Lepelenburg uit voor de bouw van zijn riant villa Bellevue (afb. 4)⁸. De naam was ontleend aan zijn koffieplantage Oude Bellevue in Suriname, maar ook voor Dudocks Utrechtse vestiging was deze benaming alleszins gerechtvaardigd, want het huis bood een grandioos uitzicht op de Maliebaan. Halverwege de vorige eeuw tenslotte werd het oude bolwerk de geliefde woonplaats van Gerrit Reede, die de bouw van Lieveendaal zou worden.

Ontruiming

Zoals gezegd was Lepelenburg al in de loop van de 17de eeuw van militair verdedigingswerk veranderd in een tuingebied van burgers, en was het later gaan-

⁶ Geciteerd in *Utrecht voorheen en thans*, 2de serie, I (1844) 226-227.

⁷ 'De Utrechtse en hun rampen', *Ach Lieve Tijd* 13 (Zwolle, 1985) 309.

⁸ *Utrechtsche Volksalmanak voor het jaar 1846*, 111. Aanvullende gegevens in het voorwoord.

deweg bebouwd met tuinhuisjes, theekoepels en enkele woonhuizen. Toen de gemeente in 1861 het bolwerk ging ontruimen, werden er elf tuinen met koepels of huizen geteld, waaronder de woning van Gerrit Reede, een uit Amerongen afkomstige rentenier (afb. 5)⁹. Die ontruiming was nodig voor de uitvoering van het plan-Zocher, waaraan op dat moment al ruim dertig jaar werd gewerkt. De afbraak van de oude stadspoorten en -muren, waarin het plan voorzag, was al achter de rug. Ook hier bij Lepelenburg waren de muren al geslecht en was het water aan de stadszijde van het bolwerk gedempt. Bellevue was al in het jaar dat het plan van start ging, in 1829, gesloopt, althans datgene wat er overgebleven was van het al jaren leegstaande pand dat door de straatjeugd 'ijverig met steenen werd bestookt'¹⁰. Een groot deel van de oude wallen en bolwerken was, eveneens in het kader van het plan-Zocher, in plantsoenen omgetoverd. Lepelenburg lag in het laatste tracé dat aan de beurt kwam en ook hier zouden na de ontruiming plantsoenen worden aangelegd.

Ook Gerrit Reede moest dus vertrekken. Het ging hem aan het hart zijn geliefde plek te moeten verlaten, maar hij kon geen enkel recht doen gelden, want evenals de andere bewoners en gebruikers van Lepelenburg was hij slechts huurder. Hij kon dan ook niet verhinderen dat zijn fraaie en bovendien nog maar een tiental jaren oude huis werd gesloopt¹¹. Reede besloot echter te proberen toestemming te krijgen voor de bouw van een nieuw huis in het aan te

5. Het bolwerk Lepelenburg kort voor de afbraak van het huis van Gerrit Reede. D. van Lokhorst, gewassen tekening in sepia (28,2 x 17 cm) uit 1861. GAU, T.A. G 1.1.73. Foto: idem.

⁹ Gerrit Reede werd in 1806 te Amerongen geboren uit Engelbert Reede en Neeltje van Meurs. Of er verwantschap bestaat met de adellijke familie Van Reede van Amerongen is niet duidelijk. Veelzeggend is dat jonkheer Godard van Reede, heer van Amerongen, in 1675 eigenaar werd van de ruïne van het kasteeltje Lievendaal onder Amerongen. S. Muller Fz., 'De Lievendalers', *De Gids*, LXVIII (1904) dl. II, 221.

¹⁰ H. J. Broers, *Utrecht, Historische wandelingen* (vernieuwde uitgave C. W. Wagenaar) (Utrecht, 1909) 252.

¹¹ In het bevolkingsregister wordt het perceel in 1850 nog als plantsoen vermeld. Het rapport-Six (zie p. 105 en noot 29) noemt een contract met G. Reede over de plaatsing van een hek van 8 april 1851. Het huis zal omstreeks die tijd zijn gebouwd.

leggen plantsoen. Zijn kansen waren niet erg groot. De architecten N. J. Kamperdijk en S. A. van Lunteren hadden ook al een verzoek ingediend om op het vernieuwde Lepelenburg te mogen bouwen en hun verzoek was afgewezen. Het gemeentebestuur was zelfs niet ingegaan op een bod van maar liefst f 30.000 op de grond, gedaan door een aantal aanzienlijke heren dat hier een sociëteit had willen vestigen¹². Toch ontving Reede in augustus 1862 het verheugende bericht dat de raad had besloten 'aan den heer G. Reede een gedeelte stadsgrond [...] in erfpacht af te staan met vergunning om een gebouw daarop te plaatsen¹³. Hieraan was wel het een en ander voorafgegaan, jarenlange discussies in de raad, briefwisselingen en onderhandse besprekingen. De hier volgende reconstructie van de gang van zaken, die uiteindelijk Reede zijn bouwvergunning opleverde, geeft een aardig beeld van de politieke en sociale implicaties die de uitvoering van het plan-Zocher met zich meebracht. Bovendien hebben de discussies over Lievendaal een aantal interessante exercities in 19de-eeuwse architectuurkritiek opgeleverd.

Een smeekbede

We blijven nog even bij de slotfase en de goede afloop van deze geschiedenis alvorens terug te gaan naar de voorgeschiedenis. Op 15 april 1862 stuurde Gerrit Reede een brief aan de gemeenteraad¹⁴. Hij was op 14 mei 1861 uit zijn huis op Lepelenburg getrokken en was dus al bijna een jaar lang 'met leedwezen verstoken [...] van een verblijf, waaraan hij zoozeer was gehecht', zoals hij in zijn brief zegt. Het is niet duidelijk of hij op dat moment nog aan de Nachtegaalstraat woonde, waarheen hij aanvankelijk was verhuisd, of al op Jansdam 4, op welk adres hij ook wordt vermeld voor hij in 1863 naar Lepelenburg terugkeerde¹⁵. Wel duidelijk wordt uit deze adreswijzigingen dat Reede zijn draai niet kon vinden en dat hij als een banneling terugverlangde naar zijn geliefde Lepelenburg. Hij liet de raad in zijn aandoenlijke brief dan ook weten 'Dat zijn gezondheid en keuze zich intusschen steeds aan dat gedeelte der stad verbinden, en dat hij daarom vurig zoude wenschen, de toestemming van den Raad te erlangen, om een gedeelte van den stadsgrond, tusschen de Schalkwijkerssteeg en de Bregittenstraat in langdurigen erfpacht te bekomen, ten einde aldaar eene villa te bouwen, voor hem ter bewoning geschikt'. Zijn brief komt over als een smeekbede om hem nu dit plezier te gunnen omdat hij indertijd over de ontruiming ook niet moeilijk had gedaan, maar vertrokken was 'eerbiedigende de beschikking van den Raad' en 'zonder daartegen bezwaren in te brengen'.

Reede was intussen wel zo zakelijk bij zijn verzoek tekeningen te voegen, een opstandtekening en een situatieschets. Hij benadrukte echter dat hij de raad absoluut niet wilde binden aan dit ontwerp en dat hij ook omtrent de omvang van het terrein geen eisen stelde, 'daar hij met een klein terrein tevreden is, en

¹² *Utrechtsche Volksalmanak voor het jaar 1864*, 136.

¹³ Gemeentearchief Utrecht (GAU), Stad, V, nr. 67x, Notulen van de raad der stad 1862 B, bijlage 308.

¹⁴ Idem, Bijlage 275 B.

¹⁵ GAU, Stad, V, nr. 22, Bevolkingsregister 1860-1880. Op 14 mei 1861 verhuist G. Reede naar Wijk I 223 bb (tussen Nachtegaalstraat 30 en 34); op een onbekende datum naar Wijk G 320 (Jansdam 4).

zich evenzeer een grooter zal laten welgevalen'. Hij liet alles aan de raad over en de voorwaarden konden later nog besproken worden. Reede wilde, het is duidelijk, hoe dan ook en koste wat kost gewoon ontzettend graag terug naar zijn geliefde plek.

De brief kwam de volgende dag op het bureau van G. W. Deketh, de kameraar van de gemeente, een functie die vergelijkbaar is met die van de huidige directeur van publieke werken. Deze schreef dezelfde dag nog een uitvoerig advies over de zaak aan Burgemeester en Wethouders¹⁶. Deketh, niet ongevoelig voor de toon van Reede's verzoekschrift, vond dat deze vroegere eigenaar op Lepelenburg, die 'uit deze zijne geliefkoosde woonplaats is verwijderd', wel enige aanspraak kon maken op toegevendheid. Nu wist de kameraar nog heel goed, schreef hij, dat B. en W. een eerder verzoek voor huizenbouw op die plek hadden afgewezen, het reeds genoemde plan Kamperdijk en Van Lunteren. Deze heren hadden echter, vond Deketh, 'bij de amotie van de opstallen van Lepelenburg geen nadeel [...] ondervonden' en Reede wel. Hoe dan ook, het leek de kameraar een goed idee in ieder geval 'het gevoelen' van Zocher over de zaak te horen. Hij zou contact met hem opnemen en adviseerde intussen voorwaardelijk tot inwilliging van Reede's verzoek.

Ook Zocher gaf zijn fiat, in een brief aan de kameraar van 5 juni 1862¹⁷. Deketh stuurde vervolgens alle bescheiden naar B. en W.¹⁸. Dit college kwam op 22 juli na 'naauwgezette overweging' tot het oordeel dat 'de Raad aan den Heer adressant [Reede dus] te kennen zal moeten geven dat zijn plan niet in gunstige overweging kan worden genomen'¹⁹. Een negatief oordeel dus, verbazingwekkend genoeg. Toch zou de raad op 21 augustus 1862 positief over het plan van Reede beslissen, zij het met een zeer kleine meerderheid van stemmen. Zover zijn we echter nog niet.

Terug naar 1859

Gerrit Reede heeft de bouwvergunning voor Lieveendaal op het nippertje gekregen, mede dankzij burgemeester N. P. J. Kien, die een einde wilde maken aan deze al zo lang slepende zaak. Want de zaak sleepte niet al sedert april 1862, toen Reede zijn verzoek indiende, maar al vanaf 1859. Om de gang van zaken te begrijpen moeten we terug naar dit jaar, waarin de bewoners van Lepelenburg van de komende veranderingen op de hoogte werden gesteld en hun werd aangekondigd dat per eind maart 1860 de huur zou worden opgezegd. Op dit onheilsbericht klommen de Lepelenburgers meteen in de pen en eind 1859 lagen verscheidene verzoekschriften al maanden op behandeling te wachten. De raad had de behandeling steeds voor zich uitgeschoven en ook toen hij op 29 december vergaderde, werd tot verder uitstel besloten²⁰.

Waarom al dat uitstel? Dat wordt ons duidelijk als we de discussie horen, die op 23 februari 1860 in de raad werd gevoerd²¹. Er was, zo blijkt, nog helemaal

¹⁶ GAU, Stad, V, nr. 67x, Notulen van de raad der stad 1862 B, bijlage 275 C.

¹⁷ Idem, Bijlage 275 E.

¹⁸ Idem, Bijlage 275 D.

¹⁹ Idem, Bijlage 275 A.

²⁰ GAU, Bibl., nr. U. 3400, Verslagen van de zittingen van de gemeenteraad 1859 (29 december), 210.

²¹ Idem, 1860 (23 februari), 10-11.

geen eenstemmigheid over de bestemming van Lepenburg, laat staan dat er definitieve plannen waren²². Zelfs over de vraag of Lepenburg wel zo nodig ontruimd moest worden, was men het niet eens. Zo toonde raadslid mr C. G. de Balbian van Doorn, die we nog vaker zullen tegenkomen als pleitbezorger van de (oud-)huurders van Lepenburg, zich een tegenstander van ontruiming en niet alleen vanwege het leed dat dit zou berokkenen aan een aantal 'stille burgers, die dáár nu een gelegenheid hebben tot uitspanning'. Het ging in deze raadsvergadering ook om een principiële stellingname voor of tegen bepaalde bouwstijlen en -vormen, in het bijzonder het neo-classicisme en de 'chinoiserie'.

Volgens raadslid mr W. R. Boer zou het een verbetering voor de stad zijn als op Lepenburg gebouwd zou worden in de 'nieuwewetsche en Europesche' (d.w.z. neo-classicistische) bouwstijl. De vrijheid die de burgers tot dan toe hadden gehad hier maar neer te zetten wat zij wilden, zo betoogde Boer, had ertoe geleid dat hier 'op eene in vele opzichten minder welstandige wijze gebouwd is; [en] dat dit geheele bolwerk aan velen de indruk van eene Chineesche bouwwijze zal geven'. Met de term Chinese bouwwijze doelde Boer op de koepeltjes en prieeltjes die het aanzicht van Lepenburg bepaalden. Dergelijke speelse, op Chinese en in het algemeen exotische architectuur geïnspireerde bouwseltjes waren in de 18de eeuw in de Nederlandse tuinarchitectuur geïntroduceerd en inmiddels in brede kringen populair geworden. Wie zo'n Chinese of Turkse tent, zoals de koepeltjes wel werden genoemd, wilde hebben, kon voorbeelden vinden in het *Magazijn van Tuin-sieraaden* van G. van Laar, een uitgave uit 1802, die vele herdrukken beleefde. En voor wie op de centjes moest letten, was er nog de uitgave met voorbeelden 'om op de minst kostbare wijze volgens Van Laar koepels te doen vervaardigen'²³. Raadslid Boer was dus tegen de 'chinoiserieën' en voor het neo-classicisme, waarmee hij lijnrecht stond tegenover Van Doorn. Deze prefereerde de koepeltjes boven het neo-classicisme met zijn internationale allure. Hier volgt een groot deel van zijn interessante betoog:

'Ook zou het kleine en poppige van den aanleg een voorwendsel zijn, om het oude bolwerk af te breken, want dat ontsiert onze wandelingen, dat schrikt den vreemde af en houdt hem terug om hier zijn verblijf te nemen. - Over den smaak valt niet te twisten, het begrip van schoonheid hangt van ieders bijzondere meening af en kan niet door algemeene regelen bepaald worden, maar, er zullen er ook wel zijn, voor welke die koepeltjes, steigertjes en tuinhuisjes, met de daarbij behoorende sieraden, eene eigene aantrekkelijkheid bezitten en die zich opdringen, dat zij, als gedenkteeken uit den goede tijd, toen ieder burger, naar eigen zin en lust zijne woning inrigtte en niet door lastige inmenging verplicht werd, om zich naar het oordeel van anderen daarbij te schikken, eerbied verdienen. Wat hiervan zijn moge Spr[eker] geloof ook niet, dat de vreemdelingen dáárom in zoo grooten getale zich in ons land vestigden, omdat zij daar alles mooi vonden, maar veeleer dat zij hier gekomen en gebleven zijn, omdat zij er eene gelukkige onafhankelijkheid en eene vrijheid in hunnen handelingen en inzichten genoten, die zij in eigen vaderland, en de schoonere streken buiten onze grenzen, zóó niet gekend hadden.

De eigenaardigheid van ons Volk, die behoefte om afgezonderd en op zich zelf, op eigen

²² Zocher had zeven varianten ontworpen, met en zonder huizen, waarover nog geen beslissing was genomen. A. Becker-Jordens en R. de Vries, *Wandelingen van Jan David Zocher in Utrecht (1829-1861)*, catalogus GAU, (Utrecht, 1973), cat. nr. 40, waar ten onrechte wordt gesteld dat gekozen was voor een der ontwerpen met huizenbouw.

²³ H. M. W. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats* (Alphen aan den Rijn, 1985) 309 en noot 129.

erf en hof te leven, die belette, dat hier, zooals in het buitenland de burgerhuizen tot woning voor velen ingerigt en in grootscheren stijl opgetrokken wierden en die dat kleine heeft te weeg gebragt, waarom wij dikwijls worden bespot, heeft ook hare goede zijde²⁴. Daardoor is bestendig geworden die tegenzin tegen het nieuwe en uitheemsche, dat verschil tusschen onze zeden en gewoonten en die van onze naburen, in één woord, dat bijzondere in onzen volksaard, waaruit wij alleen het wonder kunnen verklaren, dat onze zwakke staat, zoolang zijn zelfstandigheid heeft behouden en niet versmolten is in de magtige rijken, waardoor hij is omgeven en zoo menigmalen bedreigd en altoos benijd is. Spr[eker] hoort gaarne de schoonheid van deze stad prijzen, hij is bereid tot opofferingen om haar nog meer te verfraaijen, en hij voelt zich gestreeld, als hare bezoekers haar roemen als een lustoord, als een paradijs van weelde, maar, hij moet het uitspreken, meer waarde heeft voor hem de tevredenheid van een twaalfstal burgers, die de welvaart van Utrecht helpen schragen, dan de lof of de bewondering van duizend vreemdelingen, die niets in het belang van Utrecht zullen doen²⁵.

De diskwalificatie van het neo-classicisme als on-Nederlands was niet nieuw; de eigen Gouden Eeuw was al ontdekt en zou in de architectuur gestalte krijgen in de neo-renaissance, maar Van Doorn heeft met zijn gloedvolle betoog de loop van de gebeurtenissen niet kunnen keren²⁵. Tijdens deze vergadering moest in ieder geval besloten worden wat er op korte termijn met Lepelenburg moest gebeuren. De huurders, die immers dachten dat zij eind maart weg moesten, zouden nu - het was inmiddels al eind februari - toch eindelijk wel moeten weten waar zij aan toe waren. Zij pleegden ook al lang geen onderhoud meer aan hun opstallen, wat raadslid Boer deed opmerken: 'Blijft de toestand nog langer onbeslist, dan zal men weldra in plaats van niet fraaije koepels bouwvallen zien'. Er was echter nog geen bestemmingsplan. Om daarvoor tijd te krijgen hadden B. en W. voorgesteld de huuropzegging uit te stellen tot november met de mededeling dat het dan onherroepelijk zou zijn. Verscheidene raadsleden konden zich echter niet verenigen met dit armoedebod. Moesten de huurders van Lepelenburg nog langer in onzekerheid zitten omdat het college niet tot een besluit kon komen? En zou er in november wel een plan zijn? Toch zat er niets anders op dan de voordracht van B. en W. over te nemen, want er was nu eenmaal nog geen duidelijkheid over de bestemming van Lepelenburg. Aldus werd besloten, inclusief het 'onherroepelijk'. Dit laatste vooral als stok achter de deur voor de plannenmakers en beslissers.

Waarom is Reede nog niet vertrokken?

Op 29 november 1860, toen de gemeenteraad opnieuw over Lepelenburg vergaderde, waren alle bewoners en gebruikers van Lepelenburg vertrokken, op twee na, onder wie Gerrit Reede²⁶. Raadslid E. H. Kol vroeg waarom deze man nog niet was vertrokken. Met de andere huurders op Lepelenburg had men ook geen consideratie gehad, 'dan behoeft men het ook niet met dezen te doen'. De

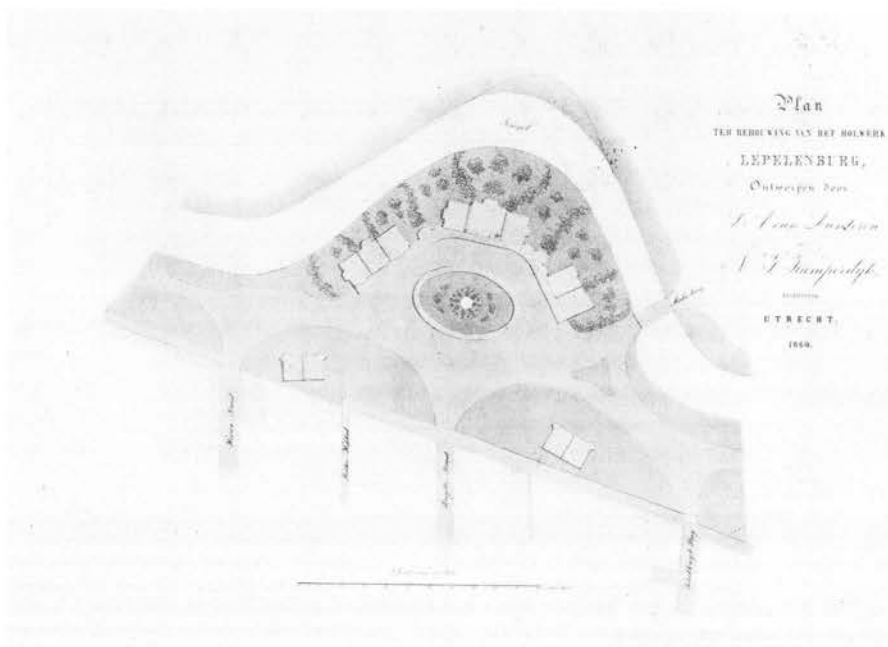
²⁴ Het samenbrengen van verschillende woningen binnen één ontwerp, om zo een monumentaal geheel te krijgen, was in deze tijd nu juist een veel gebruikte bouwvorm. Wittevrouwensingel 49-54 is een goed voorbeeld. Zie *De jongere bouwkunst in Utrecht* (Utrecht, 1985) 11.

²⁵ De nationalistische schrijver J. Alberdingk Thijm, voorvechter van de (katholieke) neo-gotiek, noemde in 1855 het neo-classicistische gebouw voor Kunsten en Wetenschappen een 'monster van pleisterarchitectuur'. R. Tieskens, 'Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (1839-1848)', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1980, 164.

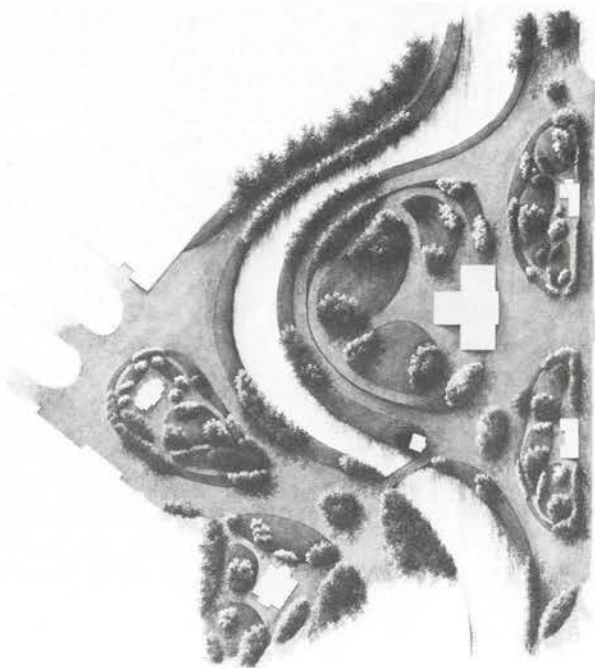
²⁶ GAU, Bibl., nr. U. 3400, Verslagen van de zittingen van de gemeenteraad 1860 (20 november), 108-110.

burgemeester merkte sussend op dat ook een oude dame nog niet weg was. Ze was een week daarvoor overreden en kon niet vervoerd worden. Men wilde het de mensen niet moeilijk maken. Kol verzekerde de vergadering dat ook hij het niemand moeilijk wilde maken, maar er gingen volgens hem geruchten dat Reede bepaalde toezeggingen zou hebben 'en die erlangen een schijn van waarheid, doordien zijn perceel nog niet ontruimd is'. Het bestaan van dergelijke toezeggingen werd door de burgemeester ontkend, maar we zullen zien dat de geruchten telkens terugkeerden en dat er van toezeggingen aan Reede wel eens iets waar geweest kan zijn.

Intussen bleven de vertrokken bewoners van Lepelenburg de raad achtervolgen met verzoekschriften, nu eens om schadeloostelling voor de afgebroken opstallen, dan om de beplanting te mogen meenemen of ter plekke te verkopen, dan weer om schadeloosstelling boven de afbraakwaarde van hun bouwsels. In de raad werd eindeloos vergaderd over deze kwesties, waardoor het er steeds niet van kwam inhoudelijk over de bestemming van Lepelenburg te praten. Reede bleef al die tijd gewoon zitten. Hij had geen belang bij een snelle beslissing omtrent de definitieve plannen voor Lepelenburg. Zo waren er meer. En niet om persoonlijke redenen, zoals Reede, maar uit zakelijke overwegingen. In deze vergadering van 29 november 1860 kwam een verzoek ter sprake van de architecten Kamperdijk en Van Lunteren, samen met de ingenieur H. A. R. Vosmaer. De drie vroegen de raad onomwonden de beslissing over de bestemming van Lepelenburg nog wat op te schorten. Zij waren namelijk bezig een maatschappij tot bebouwing van Lepelenburg op te richten. Of de raad zo vriendelijk wilde zijn met een beslissing te wachten tot de lening die ze voor hun maatschappij hadden uitgeschreven, volgetekend zou zijn. Dit verzoek ging met een positief advies naar B. en W.

6. S. A. van Lunteren en N. J. Kamperdijk, plan ter bebouwing van het holwerk Lepelenburg. Kleurenlitho (48 x 37 cm) uit 1860. GAU, T.A. G 1.1.56. Foto: idem.

7. Een van de 7 ontwerpen voor Lepelenburg van J. D. Zocher jr. Ingekleurde pentekening (43,8 x 48,5 cm) uit 1859-1860. GAU, T.A. G 1.1.55 (G). Foto: idem.

Lepelenburg groen

Op 7 maart 1861 werd alweer een uitvoerige discussie in de raad gehouden over Lepelenburg²⁷. En Reede was nog steeds niet vertrokken. Nu werd er eindelijk eens diepgaand over de bestemming van Lepelenburg gesproken. De raad moest ook wel, want het plan-Kamperdijk en Van Lunteren lag ter tafel, voorzien van een keurig gedrukte inleiding van ingenieur Vosmaer (afb. 6)²⁸. De meningen waren ook nu verdeeld, maar anders dan een jaar tevoren, toen de Chinese bouwwijze en het neo-classicisme in het geding waren, ging het nu om de keuze tussen huizenbouw en parkaanleg. Of een combinatie van beide, want dat waren de drie alternatieven, die ieder hun eigen aanhangers hadden. Aan het ene uiterste was een groep, met Zochers oorspronkelijke plan uit 1829 als uitgangspunt, die van Lepelenburg uitsluitend plantsoen wilde maken, dus zonder enige huizenbouw.

Aan het andere uiterste stond de groep, met de bouwgrage fabricagecommissie achter zich, die het hele gebied wilde bebouwen. Sommigen wilden hier zelfs echt een stadsuitbreiding, waarbij een stuk singel gedempt zou worden om een aansluiting met de Maliebaan te krijgen.

Daartussen stond een groep die op Lepelenburg enkele grote herenhuizen in een ruime groenaanleg wilde zien. Zocher had in 1859-'60 voor deze variant een aantal ontwerpen gemaakt (afb. 7).

²⁷ Idem, 1861 (7 maart), 23-28.

²⁸ *Plan ter bebouwing van het bolwerk Lepelenburg* (Utrecht, 1860), GAU, T.A. G 1.1.56.

Het plan-Kamperdijk en Van Lunteren was er een in deze laatste geest. Het voorzag in de bouw van acht huizen op Lepelenburg zelf en eventueel nog vier op het aangrenzende terrein. Raadslid dr Th. A. van Schermbeek, die later toch met huizenbouw op Lepelenburg zou instemmen (Reede's huis namelijk), hield in deze vergadering een welsprekend pleidooi voor een groen Lepelenburg. 'Wandelingen zijn niet alleen nodig voor de fysieke ontwikkeling' zo filosofeerde Van Schermbeek, 'zij kunnen nog iets hoogers opwekken door hare schoonheid, dat is het aesthetisch gevoel'. Huizenbouw zou de groene gordel verstoren. Hij zou Lepelenburg graag zien als een 'sierlijke wandeling, met opgaande boomen, afgewisseld met kreupelhout, gras en bloemperken', zoals in Parijs, Londen of Bremen. 'Als dan eenmaal', besloot Van Schermbeek zijn betoog, 'Lepelenburg het Rozenburg van Utrecht zal geworden zijn, en eene rustige veilige wandelplaats en retraite, eene petite provence zal opleveren, waarheen de moeders hare kinderen zenden; wanneer Lepelenburg als uitspanningsoord voor ieder burger zal openstaan; dan zal het offer door de vorige bewoners gebragt, inderdaad ten algemeene nutte zijn!'

Met dit staaltje van retoriek kreeg Van Schermbeek de raad mee. Met 17 stemmen tegen 6 werd besloten noch het plan-Kamperdijk en Van Lunteren te volgen (hoewel het 'waarlijk leed' deed dit plan af te wijzen, gezien de grote hoeveelheid tijd en moeite die zij erin hadden gestoken), noch ook Zochers alternatief met de vijf à zes villa's, maar Lepelenburg uitsluitend tot plantsoen te bestemmen. In overleg met Zocher zou daarvoor nog een nader plan gemaakt worden.

Toch toezeggingen aan Reede?

Zoals gezegd zou Van Schermbeek later met evenveel gemak weer een pleidooi houden voor toch een huis op Lepelenburg, Reede's Lieveendaal. Maar we blijven nog even in deze lange, interessante vergadering van 7 maart 1861, kort voordat Reede echt moest vertrekken. Zijn naam viel namelijk weer. Raadslid Van Doorn, de pleitbezorger van de (oud-)bewoners van Lepelenburg, liet zich die nogal onhandig ontvallen.

Wat was het geval? Er lag alweer een verzoek van de voormalige huurders, om schadeloosstelling boven de afbraakwaarde van hun opstallen. Waarom bleven die mensen aandringen; ze waren immers slechts huurders geweest en hadden dus geen enkel recht op schadeloosstelling, niet eens op die van de afbraakwaarde van hun opstallen, die hun desondanks was toegezegd? Strikt genomen, naar de letter van de wet, hadden ze dat ook niet, maar zo eenvoudig lag de zaak niet, zoals zal blijken.

Van Doorn pleitte ervoor de oud-bewoners van Lepelenburg, bij wijze van beloning voor de bereidvaardigheid waarmee ze hun goed ter beschikking van de gemeente hadden gesteld, een schadeloosstelling te geven van 50% boven de afbraakwaarde van hun bouwsels. Die 'stille burgers' waren bovendien in de waan geweest, aldus Van Doorn, dat zij, door zich inschikkelijk te tonen 'bij latere verkoop van den grond of bij nieuwe uitgifte ter bebouwing zich eene hogere geldelijke toelage of een deel van de beschikbare ruimte zouden verzekeren' en hij voegde daaraan toe: 'op dergelijke uitkomst schijnen zij door meer of minder bevoegden te zijn geweest'. Deze laatste opmerking wekte op-

perste verbazing in de raad en men wilde 'bepaaldelijk' opheldering over dergelijke mogelijke toezeggingen. Hierop zei Van Doorn dat hij niet had gesproken van toezeggingen aan Reede, 'hij heeft dien Heer noch genoemd, noch bedoeld'. Weer, en sterker rijst het vermoeden dat er iets van waarheid school in de geruchten over toezeggingen aan Reede. Waaruit zouden die kunnen bestaan en op grond waarvan zouden ze gedaan kunnen zijn?

Het rapport-Six

Het antwoord op die vragen vond ik in een handgeschreven rapport van jonkheer mr W. Six uit 1854²⁹. Toen al was de rechtspositie van de bewoners en gebruikers van Lepenburg onderzocht met het oog op de komende ontwikkelingen. Uit dit rapport blijkt dat het stadsbestuur op uiterst sluwe wijze de bewoners kort tevoren eeuwenoude rechten had ontnomen.

Six wees erop dat reeds in 1694 de grond in erfpacht was gegeven (in werkelijkheid was, zoals we zagen, zelfs in 1637 al het erfpacht gegeven, aan Jan Foeijt). Hierbij gold de conditie dat bij opzegging van de huur de pachter zijn bebouwing en beplanting mocht meenemen of er een vergoeding voor kon eisen. Maar in 1850, toen de erfpachtcontracten werden verlengd, waren zij door de gemeente gewijzigd in kale huurcontracten, waarmee het 'recht van opstal' was vervallen. De huurders waren zo dom geweest deze gewijzigde contracten te tekenen en *stricto jure* stond de gemeente dus volledig in haar recht als ze geen schadevergoeding gaf. In wezen echter, vond Six, waren de huurders 'opstallers' en hadden zij recht op hun bouwsels en beplanting of schadeloosstelling in geval van ontruiming. Mochten er verzoeken daartoe binnenkomen, dan zou daar 'billijkheidshalve' wel 'eenig' gehoor aan gegeven kunnen worden, zo luidde de aanbeveling van Six. Kortom, de gemeente stond dus strikt genomen in haar recht als ze de bewoners van Lepenburg geen vergoeding toekende, maar omdat zij dit recht op onfatsoenlijke manier had verkregen, zou zij verzoeken om schadevergoeding niet zonder meer mogen afwijzen.

De bewoners van Lepenburg moeten op de een of andere wijze kennis genomen hebben van de inhoud van dit rapport, ongetwijfeld via de 'meer of minder bevoegden', zoals Van Doorn ze noemde. Hun niet aflatende stroom van verzoekschriften is niet verklaarbaar tenzij ze geweten hebben dat de bestuurders moreel zwak in hun schoenen stonden. Hoe dan ook, het eind van het rapport van Six is wel bijzonder interessant. Hij eindigt met deze woorden: 'Alleen tegenover Reede is de stad in een zeker opzicht verbonden, door een acte van 8 april 1851, of liever de stad heeft daardoor Reede nog meer verbonden dan de overige gebruikers, toen zij hem vergunde een hek te plaatsen, onder voorwaarde, dat zij bevoegd zou zijn, bij eindigen der huur het tegen taxatie over te nemen'.

In deze onthullende slotzin gaat het niet zozeer om het belang van een hek, maar om de conditie van schadeloosstelling in geval van opzegging van de huur. Het betreffende contract had daardoor het karakter van een erfpachtcontract en het verklaart waarom de gemeente zich aan Reede meer verplicht

²⁹ GAU, Stad, V, nr. 475, *Rapport van den heer Jhr W. Six over het recht van de gebruikers van het bolwerk Lepenburg op schadevergoeding, wanneer de huur hier wordt opgezegd*, 1854.

voelde dan aan de overige Lepelenburgers. Het rapport-Six verklaart tevens de eindeloze en moeizame besprekingen in de raad over de verzoekschriften van de verdreven Lepelenburgers. Ook nu op 7 maart 1861 weer, want deze vergadering hadden we even verlaten om kennis te nemen van het rapport-Six.

Behalve Van Doorn drongen ook andere raadsleden aan op inschikkelijkheid, maar anderen ging het nu echt te ver. De oud-bewoners van Lepenburg hadden al de afbraakwaarde van hun opstallen vergoed gekregen, zij hadden de beplanting mogen houden; dat zij nu ook nog om vergoeding boven de afbraakwaarde vroegen, werd toch te gek. B. en W. hadden trouwens al afwijzend gereageerd op dit verzoek. Raadslid Boer raakte geërgerd. Wat hij hier hoorde waren 'overwegingen van gunst, van loutere welwillendheid, van tegevoetkoming en billijkheid', niet van 'regt'. Het bestuur stond volledig in zijn recht. De vroegere bewoners van Lepenburg kwam geen enkele schadevergoeding toe. Het moest nu maar eens uit zijn, vond Boer. Andere raadsleden vielen hem bij en zo werd de afwijzende beschikking van B. en W. door de raad overgenomen.

Voor Reede was het nu ook gedaan. Hij verhuisde op 14 mei naar een pand aan de Nachtegaalstraat. Zijn villa op Lepenburg ging tegen de vlakte.

De mening van Zocher

Wij keren nu terug naar het verzoek van Gerrit Reede op Lepenburg een nieuw huis te mogen bouwen, april 1862. We zagen dat de kameraar Deketh dit verzoek van een positief advies voorzag. Met raadslid Van Doorn was Deketh een pleitbezorger van mensen zoals Reede. Hij was ook eind 1860 in opdracht van B. en W. persoonlijk aan die mensen gaan vertellen dat ze best hun beplanting mochten weghalen. Men krijgt de indruk dat hij erop uitgestuurd was om de zaak in der minne te schikken. Sommige raadsleden waren gevallen over deze merkwaardige, onderhandse manier van doen, maar een andere verklaring dan dat dit zo was geregeld om het de bestuurders gemakkelijker te maken, hadden zij niet gekregen³⁰. Behalve Van Doorn zelf kan dus ook Deketh in zijn persoonlijke contacten met de Lepelenburgers uit de school geklapt hebben en was hij misschien de verpersoonlijking van de 'meer of minder bevoegden' die de geruchtmakende toezeggingen aan Reede hadden gedaan.

Hoe het ook zij, Deketh wilde zoals gezegd Zochers mening horen over het plan dat Reede had ingediend. Hij schreef hem dan ook en ontving op 5 juni 1862 bericht terug uit Haarlem, Zochers woonplaats³¹. In zijn antwoord toonde Zocher zich flexibel, zoals steeds in de ruim dertig jaar dat hij met de Utrechtse bestuurders samenwerkte. Van de oorspronkelijke ideeën, idealen beter, waarover hij met burgemeester jonkheer mr H. M. A. J. van Asch van Wijck al wandelend langs de vervallen stadsmuren had lopen filosoferen, was lang niet alles

³⁰ GAU, Bibl., nr. U. 3400, Verslagen van de zittingen van de gemeenteraad 1860 (29 november), 108-109.

³¹ Zie noot 17.

gerealiseerd³². Dat er toch heel wat van het plan is uitgevoerd, is zeker mede te danken aan Zochers bereidheid telkens weer alternatieven uit te werken. In zijn brief aan Deketh gaf Zocher te kennen dat hij in principe geen bezwaar had tegen een huis in zijn plan voor Lepelenburg. Hij wilde er alleen op wijzen 'dat voorkomen worde, het daarstellen van kippenhokken, of in het algemeen alle getimmerten dan het gebouw zelve, het bleeken of droogen van kleederen, het brengen van mest- of vuilnishooopen in het gezigt van den wandelaar, het veranderen of vermeederen der paden, het buiten vergunning der regering vellen of snoeien van groote boomen terwijl het verder wenschelijk zou zijn, dat het geheel afgesloten worde door een net ijzeren hek, door de regering goedgekeurd, het welk ongeveer 1280 vierkante ellen moet insluiten'.

Zocher gaf dus tot in detail aanwijzingen omtrent het gebruik van het terrein. Over het huis zelf is hij helaas minder uitvoerig en daarbij niet al te duidelijk. De kameraar had met zijn brief aan Zocher de tekeningen van Reede meegestuurd, een opstandtekening en een situatieschets. De kanttekeningen van Zocher hierbij luiden: 'Zoals ik den aanleg voor dat gedeelte op het plan nevens geschikt heb, kan het bij de executie een bevallig effect aanbieden, welligt toch dat ik bij de daarstelling er nog kleine verbeteringen aanbreng, die omdat het terrein zeer hellende is, niet genoeg op het plan zijn uit te drukken ten einde meer een geheel met de publieke wandeling daar te stellen, ook al door hoog of laag planten enz.' En Zocher vervolgt: 'Ook gaat hierbij de façade van het gebouw, dat ongeveer op deze wijze zal zijn aangekleed, door het hoog hout hetgeen er om heen aanwezig is'.

Ik maak uit deze opmerkingen op dat Zocher zich ertoe heeft beperkt een voorlopig idee te geven van hoe ongeveer Reede's huis het zou doen in het bestaande en nog aan te leggen groen op Lepelenburg. Van enige architectonische bemoeienis lijken deze opmerkingen mij niet te getuigen. Lievendaal vertoont ook stilistisch weinig verwantschap met Zochers neo-classicistische ontwerpen voor bebouwing in zijn plan. De bewuste tekeningen, die hierover verder uitsluitsel kunnen geven, zijn tot nu toe onvindbaar gebleven³³.

Toestemming

Hoe belangrijk Zochers zegen over het plan-Reede ook was, we hebben al gezien dat het college van Burgemeester en Wethouders het afwees. We weten echter ook dat de raad uiteindelijk besloot Reede's verzoek in te willigen. De beslissende raadsvergadering vond plaats op 21 augustus 1862³⁴.

Het was vakantietijd en de raad was lang niet voltallig. De fabricagecommissie, die in tegenstelling tot B. en W. wel positief over het plan had geadviseerd -

³² 'Ik zal mij steeds de wandelingen herinneren op den ouden walmuur met dien voortreffelijken man, waarin hij mij zijne ontwerpen toevertrouwde, en ik het waagde, hem hier en daar, een punt te doen opmerken, een denkbeeld mede te deelen; en zijn veelomvattende geest, een geheel vormde, waarin alle deelen zich harmonisch verbinden', aldus Van Asch van Wijck in zijn *Vergelijkend verslag aangaande den toestand der Stad Utrecht in 1827 en 1839*. Geciteerd in Becker-Jordens en De Vries, *Wandelingen van Jan David Zocher*, 26.

³³ In *De jongere bouwkunst in Utrecht* wordt Lievendaal aan J. D. Zocher jr toegeschreven. De redactie onderschrijft dit inmiddels niet meer (vriendelijke mededeling van M. Dolfin). Uit de correspondentie blijkt dat het ontwerp in ieder geval niet van hem is.

³⁴ GAU, Bibl., nr. U. 3400, Verslagen van de zittingen van de gemeenteraad 1862 (21 augustus), 137-140.

haar was op aandringen van de burgemeester om advies gevraagd³⁵ -, was om dezelfde reden verre van compleet geweest. Dit was voor een aantal raadsleden een reden nu niet te willen beslissen over 'eene zaak van zoo veel gewigt, die zoozeer ingrijpt in den toestand van den boulevard en in het regelmatige bouwen in de stad'. Een motie tot uitstel werd maar ternauwernood, met een meerderheid van slechts één stem, verworpen.

Er waren, behalve de burgemeester, die deze al zo lang slepende kwestie nu afgehandeld wilde zien, maar twee echte voorstanders van Reede's plan. Onder hen was, merkwaardig genoeg, het raadslid dat een jaar tevoren nog zo'n wel-luidend pleidooi voor een groen Lepelenburg had gehouden, Van Schermbeek. Een verklaring van zijn gewijzigde standpunt was dan ook wel op zijn plaats. Van Schermbeek wilde voor Reede wel een uitzondering maken, ook al als 'een blijk van welwillendheid en vertrouwen [...] aan een bewoner van het voormalig Lepelenburg, burger dezer gemeente, die in de moeilijke zaak van de opruiming van dat bolwerk zich steeds met de meeste bereidwilligheid heeft gedragen en van zijn zijde geen moeilijkheden hoegenaamd aan het bestuur heeft in den weg gelegd'. Maar Van Schermbeek had ook nog andere overwegingen. Hij was ter plekke eens 'bedaad en naauwkeurig' gaan kijken en had zich afgevraagd of 'eene eenvoudige, nette, met ligte verw beschilderde villa, in het donkere loof verscholen, niet eene aangename afwisseling voor het oog, tusschen het welig groen, zoude kunnen opleveren'. En hij had dat moeten beamen. Het geheel zou er levendiger door worden.

Dit argument hanteerde ook raadslid P. M. Jongeneel in zijn pleidooi voor Lievendaal. De raad had er indertijd wel wijs aan gedaan voor een groen Lepelenburg te kiezen, vond hij, maar zijns inziens ontbrak er toch iets aan, 'het is te doodsch'. 'Wanneer toch op de hoogten, welke tegen de stad leunen', zo vervolgde Jongeneel, 'villa's waren gebouwd in een sierlijken stijl, het geheel zoude veel levendiger zijn'. Nu was het levendige contrast tussen strak gelijnde architectuur en een golvende, rijk geschakeerde 'natuur' een wezenlijk aspect van Zochers oorspronkelijke plan uit 1829, maar, zoals gezegd, was het architectonische gedeelte daarvan nooit goed uit de verf gekomen. Jongeneel had zich als lid van de fabricagecommissie Zochers zienswijze zo eigen gemaakt dat hij, nogal pedant, kon opmerken: 'Villa's geven geest en leven aan het geheel en dit heeft ook de heer Zocher begrepen, van daar zijn gunstig advies op het aangeduide plan'.

Ook Van Schermbeek was het geheel met Zocher eens en citeerde bijna letterlijk uit diens brief aan Deketh. Lievendaal moest schuil gaan achter groen en er mocht geen mestvaalt komen of wasgoed te drogen of te bleken worden gelegd. Maar hieraan voegde hij nog toe: 'ook geene gezochte sieraden mogen het deftige van 't geheel ontsieren'. Men was kennelijk nog steeds beducht voor de produkten uit de poppenkraam van Van Laar. Maar onder deze voorwaarden kon Van Schermbeek van harte instemmen met Reede's voorstel, en met hem Jongeneel. Andere raadsleden hadden echter nog tal van bezwaren, waarbij uitstel van executie de voornaamste beweegreden leek te zijn. De een wilde een

³⁵ GAU, Stad, V, nr. 67x, Notulen van de raad der stad 1862 B, bijlage 307. Brief van B. en W. aan de raad van 14 augustus 1862, waarin wordt meegedeeld dat de fabricagecommissie gunstig over Reede's voorstel oordeelt, maar een hogere erfpacht voorstelt dan de kameraar had gedaan.

oud voorstel, een prijsvraag uitschrijven voor stadsuitbreidingsplannen, nieuw leven inblazen, de ander wilde in ieder geval eerst van B. en W. horen waarom zij afwijzend over Reede's plan hadden geadviseerd³⁶. De kleinste details werden breed uitgemeten, zoals: of er een tuintje voor het huis werd aangelegd en zo ja of B. en W. dan 'de soorten van bloemen zullen bepalen'. Ook het feit dat het huis de ingang achter de wal zou krijgen, waartegen het raadslid Kol hardnekkig bezwaar bleef aantekenen en waarom hij ook tegen stemde, schijnt muggezifterij te zijn. Maar mijns inziens speelt hier ook het eigenbelang van dit raadslid een rol.

De bankier Kol, die destijds als eerste de kwestie van mogelijke toezeggingen aan Reede aanhangig had gemaakt, had begrepen dat Lievendaal alleen aan de achterzijde, achter de wal, een ingang zou krijgen en dat deed volgens hem afbreuk aan de status: 'Zal men er een fatsoenlijk huis hebben, dan moet de ingang ook fatsoenlijk zijn'. Reede mocht dan geen bezwaar hebben tegen een ingang in een achterafstraatje als de Bruntenhof, latere bewoners wellicht wel. Die armenwoningen zaten meer raadsleden dwars. Zo zag raadslid mr W. J. M. Bosch liever vanaf de Schalwijkstraat een 'schoone rij huizen' in plaats van deze woninkjes. Waarom konden deze niet verplaatst worden: 'De verplaatsing van de vrije woningen van de Elemosyne van Oud Munster uit de Ridderhofstad naar de Baansteeg dezer dagen volbracht, bewijst dat de administratiën over die gestichten dergelijke vervreemding niet tegenwerken'. De Bruntenhof heeft de sociale opwaardering van Lepenburg, die deze heren voorstonden, maar nauwelijks overleefd.

En Kol bleef erbij dat een ingang achter de wal geen gezicht was. De zorg van deze Everard Kol - behalve bankier en raadslid, ook directeur van de crediet- en depositokas en lid der Provinciale Staten - voor een 'fatsoenlijk' Lepenburg, is heel begrijpelijk. Zijn familie, vooral bekend van de bank Vlaer en Kol, bezat sedert 1844 een tuin bij Lepenburg en Everard stond juist op het punt zijn ouderlijk huis op de hoek van Lepenburg en de Brigittenstraat te vergroten en te verfraaien³⁷. Dit prestigieuze huis, waarvan alleen de gevel is bewaard, was een voorbeeld van de 'nieuwewetsche en Europesche' stijl, waarmee verscheidene raadsleden - ook persoonlijk - Utrecht wilden verfraaien.

Nu was statusverhoging door de bouw van fraaie huizen nooit de opzet geweest van het plan-Zocher. Van de oorspronkelijke bedoeling van dit ambitieuze plan echter, door planmatige uitleg van de stad de economie te bevorderen en voor de burgers een goed leefklimaat te scheppen, was in de raad weinig meer te bespeuren. Het elan om Utrecht in de vaart der volken op te stoten was ver-

³⁶ Het grote aantal ontwerpen voor Lepenburg van verschillende architecten heeft de schrijvers van *Bolwerken als stadsparken* doen vermoeden dat er een prijsvraag is uitgeschreven. Het plan een prijsvraag uit te schrijven is, zoals blijkt, inderdaad geopperd, maar er is geen uitvoering aan gegeven. De ontwerpen van Van Lunteren c.s. kwamen voort uit particulier initiatief. Naast de ontwerpen van Zocher blijven er nog drie ontwerpen over van een onbekende architect (GAU, T.A. G 1.1.57 (a-c)). Ze zijn duidelijk van een en dezelfde hand en vertonen, overeenkomstig de verschillende opvattingen in de raad, drie varianten: een met behoud van de singel, een met gedeeltelijke en een met gehele demping van het water rond het bolwerk. Deze tekeningen kunnen daarom eerder 'discussiestukken' genoemd worden dan inzendingen voor een prijsvraag. E. Cremers, F. Kaaij, C. M. Steenbergen, *Bolwerken als stadsparken. Nederlandse stadswandelingen in de 19de en 20e eeuw* (Delft, 1981) 80.

³⁷ *Utrechtsche Volksalmanak voor het jaar 1864*, 136.

zand in eindeloze procedurekwesties, discussies over fundamentele verschillen van inzicht en gezeur over bloemperkjes. In deze sfeer van matheid en halve irritatie is niet duidelijk waar het onderscheid lag tussen de 'zaak van zoo veel gewigt', waarbij de hele ruimtelijke ordening van de oostzijde van de stad in het geding was, en het pleziertje dat men de brave Reede al of niet zou gunnen. Maar welke overwegingen ook de doorslag gaven, Reede's hartewens ging in vervulling. De raad besloot met tien tegen zeven stemmen: 'Aan den Heer G. Reede een gedeelte stadsgrond tusschen de Schalkwijksteeg en de Bregitenstraat groot 1280 vierkante ellen [...] voor den tijd van vijftig achtereenvolgende jaren in erfpacht af te staan met vergunning om een gebouw daarop te plaatsen, geheel naar de goedkeuring van B. en W. en met de verplichting om daarvoor jaarlijks aan de Stadskas eene som van f 256, — uit te betalen, berekend tegen twintig cent per vierkante el'³⁸.

Reede betrok zijn nieuwe woning op 29 oktober 1863. Hij leefde, als weduwnaar zonder kinderen, alleen, verzorgd door twee inwonende dienstbodes. Lang heeft hij niet meer van zijn moeizaam verworven Lievendaal kunnen genieten. Hij overleed op 2 mei 1870, 63 jaar oud.

Stijl en architect

In de lijst van monumentale panden uit de periode 1850-1940, die de gemeentelijke Momumentencommissie in 1985 heeft gepubliceerd, wordt Lievendaal een voorbeeld genoemd van romantisch classicisme³⁹. Deze veelomstreden term is in 1922 geïntroduceerd door de Duitse architectuurhistoricus Siegfried Giedion en wel om het classicisme dat zich rond 1740 begon af te tekenen en dat tot na 1850 doorwerkte te onderscheiden van het laat-barokke classicisme van de periode daarvoor⁴⁰. Hij doelde op het classicisme van de periode die de Romantiek wordt genoemd en niet op een bepaald soort classicisme met romantische gevoelswaarde of stijlkenmerken, zoals het gebruik van de term voor Lievendaal suggereert. De verwarring rond de term bracht de Amerikaanse architectuurhistoricus Henry-Russel Hitchcock tot de uitspraak: 'The term Romantic Classicism is a twentieth-century historian's invention, attempting by its own contradictoriness to express the ambiguity of the dominant mode of this period in the arts'⁴¹. Zolang de definitie van een begrip als romantisch classicisme niet vastligt - en dat geldt voor veel termen waarin de jongere bouwkunst wordt beschreven - kunnen we het gebruik van dergelijke, 20ste-eeuwse termen beter vermijden.

Intussen is het goed Lievendaal te bezien vanuit de eigentijdse, 19de-eeuwse optiek. En dan blijkt dit huis en zijn entourage niet binnen termen van welk classicisme dan ook te vallen, maar juist binnen die van zijn tegenhanger, een concept dat als 'the Picturesque' de geschiedenis van de kunsttheorie is ingegaan en dat alles omvat wat wij nog steeds 'schilderachtig' noemen⁴².

³⁸ Als noot 13.

³⁹ *De jongere bouwkunst in Utrecht*, 68.

⁴⁰ S. Giedion, *Spätbarocker und romantischer Klassizismus* (München, 1922).

⁴¹ Henry-Russel Hitchcock, *Architecture, nineteenth and twentieth centuries* (Hammondsworth, enz., 1963) XXVII.

⁴² Idem, 93-114.

De voor Lievendaal kenmerkende asymmetrie werd als een zonde beschouwd in het classicistisch concept, maar als een deugd in dat van het 'schilderachtige'. In de opstand valt bij Lievendaal vooral het asymmetrisch geplaatste torenachtige hoekelement op, maar ook in de plattegrond ontbreekt symmetrie; er is sprake van een vrije plattegrond. Asymmetrie werd als schilderachtig ervaren en als zodanig alleen geschikt geacht voor de meer informele architectuur, zoals buitenplaatsen.

In zijn algemeenheid ligt dus het 'schilderachtige' aan Lievendaal ten grondslag. Nader beschouwd kan deze villa in verband gebracht worden met de 'Italianate Villa'⁴³. Deze werd aan het begin van de 19de eeuw in Engeland geïntroduceerd door J. Nash, die zich had laten inspireren door vroeg-rennaissance villa's in het Italiaanse Toscane. De vrije plattegrond en de asymmetrisch geplaatste uitkijktoren waren kenmerkend voor deze villa's. De invloed van de 'Italianate Villa' op Lievendaal is onmiskenbaar, al is vooralsnog niet duidelijk of deze invloed rechtstreeks uit Engeland is gekomen of via Duitsland, waar bijvoorbeeld K. F. Schinkel villa's in deze trant bouwde⁴⁴.

Wat de entourage betreft, we zagen dat Zocher er zorg voor droeg dat Lievendaal een 'bevallig effect' zou geven, omringd door donker loof. Ook dit valt binnen het concept van het schilderachtige. In Duitsland werd dit effect al in 1804 gesignaleerd door C. L. Stieglitz, die opmerkte: 'Ein sehr malerisches Ansehen erhalten die Werke der Baukunst, wenn sie nur durch die Gipfel der Bäume schimmern'⁴⁵. Lievendaal, de 'met ligte verw beschildeerde villa, in het donkere loof verscholen', is een schoolvoorbeeld van dit schilderachtige effect.

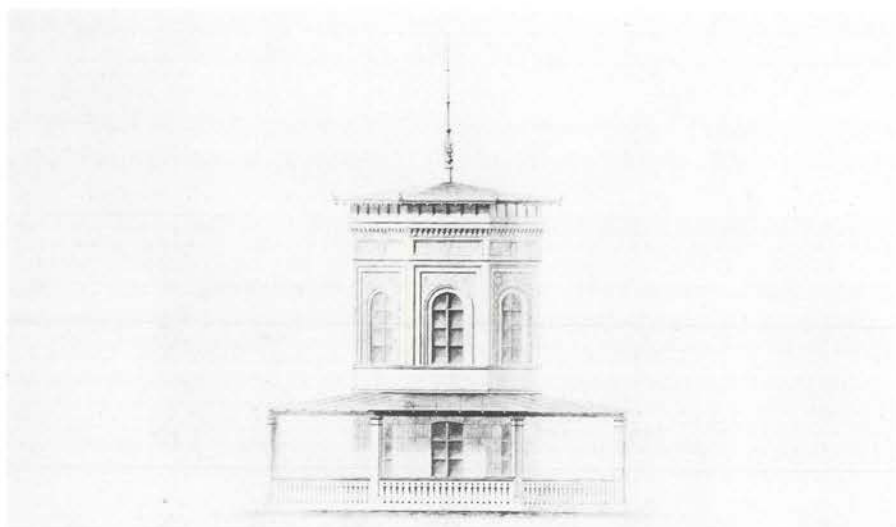
Zocher heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de schilderachtigheid van Lievendaal, maar zoals duidelijk is geworden, is hij niet de ontwerper van de villa. Over het auteurschap van Lievendaal is reeds meerdere malen gespeculeerd. De tentoonstelling 'Bouwen voor Utrechts universiteit', in 1985 gehouden in het Universiteitsmuseum, heeft echter materiaal opgeleverd, dat nieuwe speculaties mogelijk maakt. Hier was een tekening te zien van een nooit gerealiseerd gebouwtje, dat de architect C. A. Boll van Buuren in 1859 had ontworpen voor de hoogleeraar C. H. D. Buys Ballot (afb. 8)⁴⁶. Boll van Buuren, die vooral bekend is door zijn charmante accijnshuisje (nu politiepост) aan de Wittevrouwenbrug, had voor dit gebouwtje, waarin Buys Ballot magnetische waarnemingen had willen gaan doen, een vorm gekozen die doet denken aan een theekoepel. Het is een achtkantig gebouwtje van twee verdiepingen, waarvan de rijk gelede bovenbouw wordt afgesloten door een laag tentdak. Dit ontwerp nu vertoont opvallende gelijkenissen met de 'toren' van Lievendaal. Vooral als men deze tekening legt naast de (voor ons cruciale) tekening van G. J. Kubes uit 1871, vallen de overeenkomsten op (afb. 9). De toren van Lievendaal is, zou men kunnen zeggen, een in de lengte opgerechte versie van het ontwerp van Boll van Buuren. De veranda, de rondboogvensters op de eerste verdieping, evenals

⁴³ Een 'Italianate villa' komt voor in het boek *Rural residences* van J. B. Papworth uit 1818. Zie E. Forssman, *Karl Friedrich Schinkel, Bauwerke und Baugedanken* (Zürich, 1981) 190.

⁴⁴ Gärtnerhaus van Charlottenhof te Potsdam, 1829, afgebeeld bij Hitchcock, *Architecture*, 14A.

⁴⁵ Geciteerd in S. Giedion, *Spätbarocker und romantischer Klassizismus*, 79.

⁴⁶ A. W. Reinink e.a., *Bouwen voor Utrechts universiteit, Architectuur en stedenbouw binnen de stad* (Utrecht, 1985) 77.

8. C. A. Boll van Buuren, ontwerp voor een gebouwtje voor absolute magnetische waarnemingen. Ingekleurde pentekening (60,5 x 76 cm) uit 1859. GAU, T.A. Qb 17.1 (A). Foto: idem.

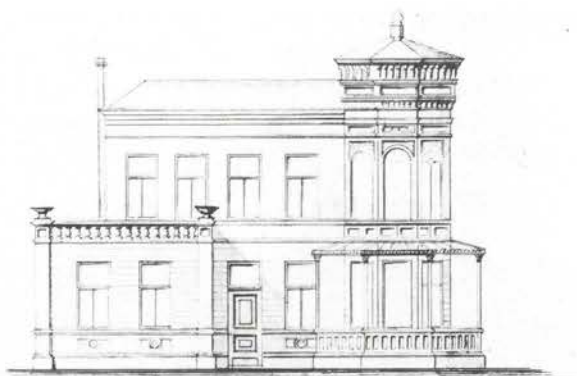
de detaillering van de bekroning komen overeen. Een frappant detail op beide tekeningen is de ruitvormige arcering in de zwikken van de rondboogvensters. Is nu Boll van Buuren de architect van Lieveendaal en heeft hij het niet gereali-seerde ontwerp voor een gebouwtje dat op Zonnenburg had moeten komen, ge-bruikt voor een villa op het naastgelegen bolwerk? Uitgesloten is dit niet, maar het is niet waarschijnlijk. Boll van Buuren is in 1859 gestorven en het lijkt on-waarschijnlijk dat Gerrit Reede, die pas in 1862 met zijn verzoek kwam, al zo lang daarvoor plannen had voor de bouw van Lieveendaal.

Boll van Buuren werd in zijn functie van opzichter der gemeentewerken en der academische gebouwen opgevolgd door G. J. Kubes. Deze weinig bekende en in zijn tijd ook weinig geachte architect zal zeker toegang hebben gehad tot de nalatenschap van zijn voorganger⁴⁷. We zagen dat deze architect in 1871 de te-kening maakte voor de uitbreiding van Lieveendaal. Het lijkt redelijk te veron-derstellen dat hij ook de ontwerper is geweest van het huis in zijn oorspronke-lijk vorm, echter, zwaar leunend op Boll van Buuren, in casu diens ontwerp voor het gebouwtje voor magnetische waarnemingen uit 1859. De toeschrijving van Lieveendaal zal daarom moeten luiden: 'G. J. Kubes naar C. A. Boll van Buuren'.

Lieveendaal gered

Lieveendaal is in de loop der jaren weinig veranderd, ook al hadden sommige bewoners dat liever anders gezien. De eerste bewoners na Reede, de medicus S. N. Dentz en zijn vrouw, wilden reeds veranderingen aan het huis aanbren-gen, vooral een ruimere keuken. Zij kregen echter, ook na herhaald verzoek,

⁴⁷ Zo achtte de universiteit Kubes niet in staat het Fysisch Laboratorium aan de Bijlhouwerstraat te bouwen en gaf de opdracht daarvoor aan de architect F. J. Nieuwenhuis. *Bouwen voor Utrechts universiteit*, 90. Naar de architect G. J. Kubes dient nog nader onderzoek gedaan te worden.

9. G. J. Kubes, ontwerp voor een project tot aanbouw van een keuken aan Lieveendaal, 1871. GAU, Bouwtekeningen, Lepelenburg 2, 1871, 442. Foto: idem.

geen vergunning. De strenge bepalingen uit 1862 stonden wijzigingen niet toe⁴⁸.

Meer succes had H. J. Hoogeveen, die in 1903 toestemming vroeg voor een uitbreiding aan de noordkant, beneden een kamer voor hemzelf en boven een voor zijn vrouw. Na eerst afgewezen te zijn, werd dit verzoek in tweede instantie ingewilligd⁴⁹.

Een vrij ingrijpende verbouwing onderging het interieur van Lieveendaal in 1958. Die hield verband met het feit dat prinses Irene in Utrecht kwam studeren en een deel van Lieveendaal zou gaan bewonen⁵⁰. Zo, als pension, fungeert Lieveendaal sedert 1922. In dat jaar liep het erfpachtcontract af en de gemeente wilde het huis voortaan verhuren. De toenmalige bewoonster, de weduwe van de hoogleraar H. Wefers Bettink, ging daar echter niet op in een droeg voor f 1400 de vrije eigendom aan de gemeente over. Na enige moeite werd een huurster gevonden in P. E. Kalkman uit Rotterdam, die Lieveendaal als pension inrichtte.

De strenge bepalingen uit 1862 hebben ervoor gezorgd dat Lieveendaal een 'nette' villa is gebleven, maar daar heeft de pensionhoudster mejuffrouw Kalkman zeker ook toe bijgedragen. Na de Tweede Wereldoorlog, toen het werk haar teveel werd, wilde zij naar Rotterdam terugkeren, maar zij aarzelde, bang dat Lieveendaal na haar vertrek in verkeerde handen zou vallen. De oplossing bood haar plaatsgenoot mr L. J. Hijmans van den Bergh, die in Utrecht hoogleraar werd en aan wie zij Lieveendaal wel wilde toevertrouwen. De handen die mejuffrouw Kalkman verkeerd achtte, waren die van de universiteit. De kans was groot dat de gemeente Lieveendaal aan deze instelling zou gaan verhuren. De desastreuze gevolgen hiervan voor het huis van Kol in aanmerking genomen, kan men gerust zeggen dat mejuffrouw Kalkman, door dit te verhinderen, Lieveendaal van de ondergang heeft gered.

⁴⁸ GAU, Stad, V, nr. 389x, Notulen van B. en W. betreffende fabricage, april-juni 1871 (bijlage 154) en juli-september 1871 (bijlage 82). Bouwtekeningen 1871, 442, 20-6-1871, 154 F.

⁴⁹ Dossier Lieveendaal 2.07.351.32, nr. 373, afdeling post- en archiefzaken gemeente Utrecht (Neudeflat). Bouwtekeningen 1903, 79 a-b, 17-3-1903, 67 F en 173, 30-5-1903, 170 F.

⁵⁰ Dossier Lieveendaal (zie voorgaande noot).

Een opzienbarende rede

De toespraak van de rector magnificus prof. dr C. W. Vollgraff ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan van de Utrechtse Universiteit op 23 juni 1936 in de Domkerk*

P. van Hees

I De herdenkingsrede

In de vierde week van juni 1936 herdachten curatoren, senaat en studenten van de Utrechtse Rijksuniversiteit samen met vele burgerlijke en andere autoriteiten en, niet in de laatste plaats, met de Utrechtse burgerij, dat op 26 maart 1636, toen driehonderd jaar geleden, na Leiden en Groningen ook Utrecht zijn universiteit kreeg¹. Aangezien een deel der feestelijkheden in de open lucht zou plaatsvinden, was een meer zomers tijdstip voor de feesten gekozen.

Voor de universiteit waren dinsdag 23 juni en woensdag 24 juni de hoogtijdagen. Dinsdagmorgen ontving de senaat in de Pieterskerk talloze gelukwensen uit binnen- en buitenland. Vele genootschappen van geleerden, universiteiten en hogescholen hadden afgevaardigden naar Utrecht gezonden om hun heilwensen te laten uitspreken, andere zonden hun wensen schriftelijk. De historicus prof. dr J. Huizinga sprak als eerste uit naam van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Te midden van deze vaak hooggestemde toespraken vielen twee gebeurtenissen op. Zo sprak de vertegenwoordiger van de Duitse universiteiten en hogescholen, prof. dr F. Petrusky uit Bonn, eerst 'na den deutschen groet gebracht te hebben'² en het Utrechtse rooms-katholieke dagblad *Het Centrum* vermeldde dat prof. dr A. Gemelli o.f.m. van de Heilig Hart Universiteit te Milaan aan de rector magnificus 'den fascistengroet' gebracht had³. Commentaar op deze activiteiten hebben wij in de pers

* Bij het schrijven van dit artikel heb ik veel gegevens kunnen ontleen aan het archief Vollgraff. Deze collectie bestaat uit een map met aan C. W. Vollgraff zelf gerichte schriftelijke reacties, pro en contra, naar aanleiding van de rede die hij als rector magnificus op 23 juni 1936 in de Domkerk hield ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Verder bevat het archief een drietal mappen met vermoedelijk door Vollgraff zelf verzamelde of hem toegezonden reacties uit de neutrale, de rooms-katholieke en protestantse dagbladen en andere periodieken. Deze archivalia zijn mij door prof. dr G. J. M. J. te Riele te Utrecht op royale wijze en voor een geruime tijd ter inzage gegeven, waarvoor ik hem hier gaarne dank breng. Verder dank ik prof. dr W. J. Verdenius voor zijn schriftelijke en prof. dr H. T. Wallinga voor zijn mondelinge inlichtingen.

¹ De Staten van Utrecht verleenden op 16 februari 1636 de Illustre Hoogeschool de status van universiteit. De plechtige opening volgde op 26 maart 1636. G. W. Kernkamp, *De Utrechtsche Universiteit, 1636-1936 I. De Utrechtsche academie, 1636-1815* (Utrecht, 1936) 62-63. In deze opsomming zijn als niet-blijvende instellingen de hogescholen te Franeker (1685) en te Harderwijk (1600) buiten beschouwing gelaten.

² Zie W. A. F. Banier, *Het derde eeuwfeest der Utrechtsche Universiteit* (Utrecht, 1937) 30.

³ 'De hoogtijdag der Lustrumweek. Enige indrukwekkende oogenblikken tijdens de zittingen in de St. Pieterskerk en Domkerk. Een wanklank', *Het Centrum* (Utrecht), 24-6-1936 (ochtendblad).

Het koor van de Domkerk met de genodigden voor de officiële herdenkingsplechtigheid ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan van de Rijksuniversiteit te Utrecht op dinsdagmiddag 23 juni 1936.

Op de eerste rij, enigszins apart, zitten koningin Wilhelmina en prinses Juliana. Links van koningin Wilhelmina zit de eerste minister dr H. Colijn. Op de vierde rij daarachter zit in het midden (zevende van links) aartsbisschop J. de Jong. GAU, H.A. v. 105

Foto: idem.

niet gevonden, evenmin als opmerkingen over de onvrijheid van de wetenschapsbeoefening in sommige van de landen die zich hier kwamen presenteren. Des middags trokken de hoogleraren en hun geleerde gasten eerst in cortège vanuit het Akademiegebouw op het Domplein naar Paushuize, waar koningin Wilhelmina en kroonprinses Juliana de stoet gadesloegen. Daarna gingen allen naar de Domkerk, waar de middag met vele redevoeringen gevuld zou worden. In de kerk hadden tal van genodigden reeds plaats genomen.

Naast vertegenwoordigers van het landsbestuur, van de provincie en van de gemeente, waren er vertegenwoordigers uit diplomatieke kringen, uit het leger en uit de verschillende kerkelijke groeperingen die ons land rijk was en is⁴. Een journalist van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* gaf, de kerk rondblikkend, een aardige impressie. Hij zag 'het droge en onbewogen gelaat van Colijn', de eerste minister, en 'de hooghartige verschijning' van mr A. I. M. J. baron van Wijnbergen, de rooms-katholieke politicus en curator van de universiteit, dan de minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen, dr J. R. Slotemaker de Bruïne, 'in ongeveinsde belangstelling' en mr D. J. de Geer, de christelijk-historische politicus 'roerloos' zittend en mr D. Fock, oud-gouverneur-generaal en liberaal politicus 'levendig rondkijkend'. Bij de hoogleraren viel het oog op prof. dr Hugo Visscher, kerkelijk hoogleraar, 'de man met den geuzenkop', op prof. dr L. S. Ornstein, de natuurkundige, 'scherp en vlezig', op de emeritus hoogleraar in de anatomie prof. dr C. Winkler met 'een gerimpeld klein gelaat' en op de jurist jhr prof. dr B. C. de Savornin Lohman 'chique en zonder plechtigheid'⁵.

De rij der redevoerenden werd geopend door de president-curator dr H. Th. s'Jacob. Daarna sprak de rector magnificus de grote officiële herdenkingsrede uit en reikte hij na de redevoering de gouden erpenning der universiteit uit aan koningin Wilhelmina, die daarop met een dankwoord antwoordde. Als laatste sprak de minister van onderwijs, prof. dr J. R. Slotemaker de Bruïne, zelf niet alleen oud-alumnus van Utrecht maar ook oud-kerkelijk hoogleraar aan deze universiteit.

De rede van de rector magnificus met de titel *Volksgeest en wetenschap*⁶ was een laudatio op de hervorming en de heilzame invloed die deze niet alleen op de vrijheid van geweten en onderzoek had uitgeoefend, maar ook op het onderwijs in het algemeen. Tegelijk vernamen de toehoorders dat de rooms-katholieke kerk op deze terreinen: vrijheid van geweten en van onderzoek en onderwijs min of meer hadden gefaald.

De meest in het oog of liever 'in het oor' vallende passages waren:

'Welke geestelijke macht had ten onzent den mensch vernieuwd en het volk de bezieling geschonken, zonder welke geen reeksen van groote daden en werken tot stand komen, geen idealen ontluiken en geen verheven gedachten ten einde gedacht worden? Dat was de Hervorming, wier zonen wij zijn, en onder wier hoede deze Universiteit is gegroeid.' (8 of 45)⁷.

Even later beoordeelde Vollgraff de periode van de Middeleeuwen negatief: 'De oppermachtige vrijheid, de onbevooroordeeldheid en zelftucht van het wijsgeerig denken der ouden verstrooiden de nevelen die het zicht hadden bemmerd. De geestelijke horizon van het menschedom klaarde, een nieuwe dageraad brak aan, de lange nacht der middeleeuwen was voorbij.' (9-10 of 46).

⁴ Bannier, *Het derde eeuwfeest*, 39-41.

⁵ 'Utrechtsche Lustrumflisten. De plechtigheid in den Dom', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24-6-1936 (ochtendblad).

⁶ Zie C. W. Vollgraff, *Volksgeest en wetenschap. Rede gehouden den 23sten juni 1936 ter herdenking van het driehonderdjarig bestaan der Rijksuniversiteit te Utrecht* (Haarlem, 1936). De tekst van de rede is ook afgedrukt in Bannier, *Het Derde Eeuwfeest*, 44-49. De rede is niet opgenomen in het *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Utrecht 1935-1936*.

⁷ De paginanummers verwijzen respectievelijk naar de zelfstandige uitgave en naar Bannier, *Het derde eeuwfeest*.

Een passage over het wezen der Hervorming (11 of 46) eindigde aldus: 'Innerlijke ervaringen en aandoeningen treden in de plaats van den geest knechtende uiterlijkheden en verstarde cultuursymbolen.'

Even later vervolgde hij: 'Voorts heeft de hervorming een aanzienlijke toename der volkskracht ten gevolge. In elke volksklasse worden duizenden door den nieuwen geloofsijver aangegrepen en sluiten zich geestdriftig bij den stroom aan. Zoo is het, wat Nederland betreft, onbetwistbaar, dat de calvinistische geloofsovertuiging de geesten van zeer velen gestaald en hun verbazing wekkende krachten geschonken heeft. De geheele staat en de gansche maatschappelijke samenleving ontvingen hier den gereformeerden stempel. Het moge verkeerd zijn al wat bij ons bloeide in de zeventiende eeuw in verband te brengen met het eene calvinisme, ik zie voor de plotselinge voorbeeldloos opblaaiende volksenergie op velerlei gebied geen andere oorzaak dan de bevrijding door de hervorming.' (12 of 46-47).

En tenslotte nog: 'De stichting der vier nu van oudsher in Noord-Nederland bestaande universiteiten is te danken aan de hervorming, en zij hebben hunnen oorsprong in den loop van den tijd niet verloochend.'

'De drijfveer der hervorming is gewetensvrijheid en dit verheven principe moet aan de hoogeschool leiden tot vrij onderzoek en toetsing van alle kennis. Aldus zal de wijsbegeerte op eigen grondslag naast de godgeleerdheid komen te staan en zullen de verschillende wetenschappen nevens de wijsbegeerte zelfstandig hare plaats innemen.' (13-14 of 47).

Deze pregnante uitspraken wekten al onmiddellijk naast bedenkingen over de wetenschappelijke houdbaarheid van de stellingen ook irritatie, met name over de toonzetting van de toespraak en de indruk die dit op de andersdenkenden en in het bijzonder op de rooms-katholieken gemaakt moest hebben⁸.

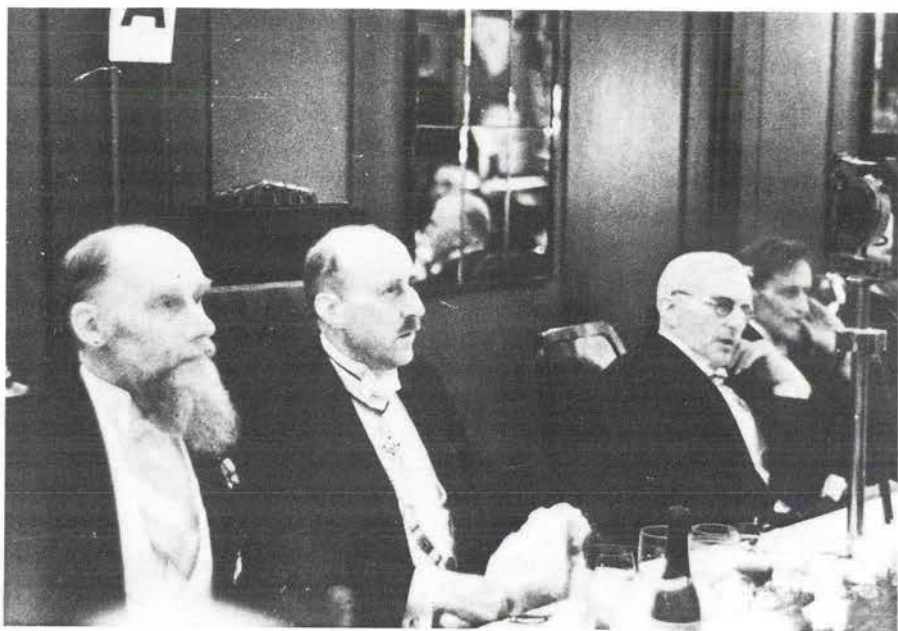
B. C. de Savornin Lohman werd door de rede letterlijk wakker geschud. In zijn dagboek⁹ schreef hij, dat de rede algemeen aanstoot gaf. 'Aanvankelijk, wellicht omdat ik overmoe was (als reünist had Lohman maandagavond en -nacht op de studentensociëteit feest gevierd) en wat slaperig, zag ik dat niet zoo in, maar al spoedig bemerkte ik dat de indruk juist was'. De historicus prof. dr P. C. A. Geyl vatte in een brief twee dagen later aan zijn vriend en Utrechtse collega prof. dr F. C. Gerretson zijn indrukken als volgt samen: 'En daar komt nu deze Graecus en vat deze uiterst tere kwestie aan op een feestdag, in het bijzijn niet alleen van de koningin maar van de Aartsbisschop en zo onhandig dat hij niet alleen de Katholieken krenkt, maar aan toeschouwers van alle mogelijke vakken de indruk geeft van kinderlijke onbedrevenheid'¹⁰.

⁸ Interessant is in dat opzicht het gesprek tussen J. Huizinga en P. Geyl, zoals Geyl dat aan zijn vriend C. Gerretson weergaf: 'Jij en ik', zei Huizinga (en ik ben nederig genoeg om mij door zo'n wending aangenaam getroffen te voelen) 'hoorden natuurlijk onmiddellijk en voortdurend dat daar geen historicus aan het woord was'; hij beaamde mijn beschrijving van de rede als 'een aaneenrijging van schablonen, schablonen van gisteren en eergisteren'; en toen ik hem vertelde van de connectie van mijn oratie, zette hij grote ogen op en zei toen: 'Ik wil je nu geen complimenten maken, maar een van de grote verdiensten v. h. 2de deel van je *Geschiedenis* is juist het evenwicht dat je bereikt hebt in de voorstelling van de protestantsche en katholieke elementen in onze cultuur'.

Zie *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, P. van Hees en G. Puchinger, eds. III (Baarn, 1980) brief 542 (Geyl-Gerretson, 25-6-1936). Het citaat op 95.

⁹ Algemeen Rijksarchief, Den Haag (ARA), collectie B. C. de Savornin Lohman, nr. 6, Dagboeken, V, 1934-1937, 34.

¹⁰ *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, III, brief 542, citaat op 95.

De rector magnificus prof. dr C. W. Vollgraff met links van hem de minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen prof. dr J. R. Slotemaker de Bruïne en rechts van hem de president-curator dr H. Th. s'Jacob en de secretaris van het college van curatoren dr B. J. L. baron de Geer van Jutphaas. Het diner, aangeboden door de senaat aan de genodigden, vond plaats in het Jaarbeursrestaurant te Utrecht op dinsdagavond 23 juni 1936. GAU, H.A. v 36.120. Foto: idem.

Een opinie die, zoals we nog zullen zien, door velen gedeeld werd. Diezelfde avond bood de senaat aan de uitgenodigde geleerden een diner aan in het Jaarbeursrestaurant (de dames dineerden in restaurant Noord-Brabant). Dit grote diner verliep niet geheel vlekkeloos. De rector magnificus, die zelf tafelpraeses was, 'liet maar raak spreken' zonder dat er voldoende stilte was en zonder de bediening te laten stoppen. Zelf eindigde hij met boos de tafel te sluiten zonder een rede 'omdat toch niemand naar den Rector Magnificus luisterde'¹¹. De afsluiting van de avond vond plaats op een terrein aan de Vossegatse Dijk, waar de gasten en hoogleraren met hun dames een uitvoering van het openluchtspeel 'De Groote Geus' onder regie van Albert van Dalsum en gespeeld door Utrechtse studenten bijwoonden¹². De grote geus was Tijnl Uilenspiegel, het symbool van de tegen de Spaanse tyrannie strijdende burgers uit de lage landen.

Woensdag 24 juni vond in de morgen de plechtige verlening van een groot aantal eredoctoraten plaats en des middags deed in de groots opgezette maskerade Willem van Oranje zijn intrede in de stad Utrecht en hield hij er hof. Ook de overige dagen waren met feesten, parades en diners gevuld. Temidden van deze festiviteiten, we zagen het al, trok de rede van prof. Vollgraff de nodige aandacht en was er naast lof ook scherpe afkeuring, zowel in de kring van de universiteit als in de landelijke en regionale pers.

Alvorens nader in te gaan op de reacties rond deze gebeurtenis, eerst iets meer over de Graecus en archeoloog Carl Wilhelm Vollgraff.

¹¹ ARA, Lohman, Dagboek, V, 36.

¹² De tekst was van J. Sjollemma, de muziek van H. E. Enthoven.

In tweeërlei opzicht trad hij in de voetsporen van zijn vader, de classicus en hoogleraar Johann Christoph Vollgraff. Evenals zijn vader ging de zoon klassieke letteren studeren. Hij begon zijn studie te Brussel onder A. Willems, studeerde te Utrecht onder H. van Herwerden en sloot zijn opleiding af in Göttingen en Berlijn, waar hij colleges liep bij de vermaarde classici Fr. Leo en U. von Wilamowitz-Moellendorf. Vollgraff beperkte zich echter niet tot de filologische en filosofische aspecten van de klassieke oudheid. Onmiddellijk na zijn promotie in 1901 vertrok hij naar de Ecole Française te Athene om zich verder te bekwamen in de epigrafie en archeologie. Met name op het laatste terrein zou hij grote bekendheid krijgen door zijn opgravingen in het Griekse Argos en zijn onderzoek in 1929 en volgende jaren naar de Romeinse resten van Ultraiection op het Utrechtse Domplein.

Hij begon zijn wetenschappelijke loopbaan als privaat-docent aan de Rijksuniversiteit te Utrecht in 1903 en van 1908 tot 1917 was hij hoogleraar Griekse taal- en letterkunde te Groningen. In 1917 volgde hij als Graecus zijn vader in Utrecht op en vervulde deze leeropdracht tot zijn emeritaat in 1946.

Zijn breed georiënteerde internationale opleiding had hem naast het Duits een perfecte kennis van de Franse taal gegeven, waarin hij ook veel van zijn publicaties schreef. Ook wetenschappelijke eerbewijzen bleven hem niet ontszegd. In 1920 werd hij tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen benoemd. Al met al een geleerde en rector magnificus door wie de Utrechtse Alma Mater zich tijdens de feestelijkheden rond het derde eeuwfeest kon laten vertegenwoordigen.

II Reacties op de herdenkingsrede

1 Inleiding

De beroering rond de rede van prof. Vollgraff is niet te begrijpen zonder de toenmalige structuur van de Nederlandse samenleving in aanmerking te nemen. Deze werd gekenmerkt door de 'verzuiling'.

In de 19e eeuw tekende zich in de Nederlandse samenleving een aantal ontwikkelingen af. In het protestantisme ontstond een tweedeling, waarbij een op zichzelf weer geschakeerde orthodoxe richting zich ging aftekenen naast de meer naar vormen van vrijzinnigheid neigende protestanten. De laatste richting organiseerde zich politiek en maatschappelijk minder op basis van een confessionele overtuiging. Naast de protestantse groeperingen kwam in de 19e eeuw het rooms-katholieke bevolkingsdeel politiek en maatschappelijk langzaam tot ontwikkeling en begon tegelijk het integratieproces van deze groepering in de Nederlandse samenleving. Los van het protestantisme qua organisatievorm, maar vaak uit die kringen afkomstig, stonden de liberalen en socialisten.

Deze vier groepen, ook de niet-confessioneel gebondenen, vormden eind 19e - begin 20e eeuw niet alleen hun politieke strijdorganisaties, maar ook probeerden zij op maatschappelijk en cultureel terrein hun aanhang bijeen te houden in eigen organisaties. Deels een defensief optreden, deels bij zich emanciperende groepen als gereformeerden en rooms-katholieken ook offensief gericht. Zeker bij de rooms-katholieken, rond 1930 ongeveer 36,4% van de bevolking,

was er een duidelijke achterstand¹³. Verhoudingsgewijs hadden zij een achterstand in de deelname aan voortgezet en hoger onderwijs en in allerlei politieke en maatschappelijke functies waren zij proportioneel ondervertegenwoordigd. Het opeisen van hun plaats als staatsburgers riep echter weerstanden op. Het delen van macht is nimmer aangenaam en het rooms-katholicisme werd ook in Nederland beschuldigd van clericalisme, priesterdwang, wetenschappelijk obscurantisme en onvaderlandslievendheid door trouw aan Rome te stellen boven trouw aan het vaderland. In deze eeuw kwam daar nog bij de vrees dat de katholieken, dankzij hun snelle groei, numeriek de overhand zouden krijgen en zo hun politieke verlangens gemakkelijk zouden kunnen verwezenlijken¹⁴. Antipapisme was dan ook geen onbekend verschijnsel in Nederland in de jaren dertig. Menno ter Braaks opvatting over het geloof en met name het Roomse geloof als 'een infantiele bêtise' werd in vrij wat intellectuele milieus gedeeld en voor veel functies werden rooms-katholieken als het enigszins kon gepasseerd¹⁵.

In de tweede helft van de jaren dertig kon men echter ook verschijnselen waarnemen die wezen op minder felle beleving van de strijd tussen Rooms en niet-Rooms. Nog steeds functioneerde de oude coalitie tussen rooms-katholieken en protestanten tegenover de liberalen en later in het bijzonder de socialisten. Maar tegelijkertijd kwam er bij een aantal katholieken het besef op van een noodzakelijk contact met de socialisten om de problemen van de economische crisis, die de jaren dertig teisterde, beter te bestrijden. Ook de viering van het vierhonderdjarig geboortefeest van Willem van Oranje in 1933 had over heel het land goede voorbeelden van samenwerking tussen protestanten, rooms-katholieken en liberalen laten zien¹⁶ en juist in deze jaren ontstonden er ook voorbeelden van een brede nationale en democratische samenwerking tegen het fascisme en nationaal-socialisme, zoals in de beweging Eenheid door Democratie uit 1935¹⁷.

Niettemin, er was weinig voor nodig om de oude wonden weer open te rijten.

2 Reacties in de universitaire wereld

Onmiddellijk na Vollgraffs rede kwam het verhaal los, door De Savornin Lohman aan de jurist prof. mr W. P. J. Pompe, die katholiek was, verteld, dat de rede van de rector magnificus bedoeld was als een reactie op de inaugurele rede van Geyl. Deze oratie, waar Vollgraff in zijn rede overigens noch op zinspeelde noch naar verwees, zou een duidelijke pro-katholiek karakter hebben gehad. Geyl had in zijn oratie, evenals in eerdere publicaties gesteld, dat zijns inziens

¹³ Zie J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland, 1918-1940', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIV (Bussum, 1979) 206. Tussen 1918 en 1937 was de RKSP ook de grootste politieke partij. Zie *AGN*, XIV, 213.

¹⁴ Vgl. J. A. Bornewasser, 'Huidig antipapisme is verzet tegen de autoritaire vaderfiguur', *NRC-Handelsblad* (Rotterdam), 9-5-1985.

¹⁵ Menno ter Braak, 'Waarom Ketters', in: idem, *Verzameld Werk*, I (Amsterdam, 1950), 356-361, citaat op 357.

¹⁶ Zie P. van Hees, 'Willem van Oranje, 1533-24 april-1933' in: *Willem van Oranje*, themanummer van *Utrechtsche Historische Cahiers* 1984, nr. 2-3, 83-104.

¹⁷ Naast Eenheid door Democratie (1935) was er contact tussen rooms-katholieken en protestanten van verschillende politieke overtuiging via de bijeenkomsten van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging, de zgn. Woudschotenconferenties en de bijeenkomsten van de Woodbrokers te Bentveld en Barchem. Ook de volkshogescholen leverden zo'n ontmoetingspunt.

de Noordelijke Nederlanden in de 16e eeuw en in het begin van de 17e eeuw niet specifiek protestants waren geweest en dat dit in katholieke zin ook niet voor de Zuidelijke Nederlanden kon gelden. Hij retoucheerde ook het beeld van de sterke protestantse invloed op de Opstand en het ontstaan van de Republiek. Tegelijk constateerde hij, dat het de niet-katholieken thans niet veel moeite kostte om de historische cultuurwaarde van het katholicisme te erkennen en dat dit veroorzaakt werd door de bijdragen die de katholieken zelf de laatste generaties aan de Nederlandse samenleving hadden geleverd. Daardoor heeft men geleerd hen voor vol aan te zien¹⁸. Lohman bevestigde Geyl deze mededeling aan Pompe en vertelde dat Vollgraff hem gezegd had in zijn rede 'de protestantse snaar te zullen aanslaan'¹⁹. Lohman had Vollgraff toen gezegd dat wel goed te vinden 'als tegenwicht tegen Geyls catholiseerende rede'²⁰. Hij had echter geen verder contact met Vollgraff over de inhoud van de rede gehad, maar was geschokt door de toon en de inhoud. Achteraf voelde hij zich verantwoordelijk en ondernam hij pogingen Vollgraff zo veel mogelijk te sauveren. Dit te meer, omdat hij mede geïjverd had om Vollgraff voor het academisch jaar 1935-1936 rector magnificus te maken en omdat hij, bevriend met Vollgraff, die niet veel vrienden had, oprecht wilde helpen.

In de eerste plaats poogde Lohman met hulp van anderen Vollgraff tot een verklaring te brengen, waarin hij passages uit de rede zou verzachten. Op deze wijze zou een dreigende senaatsvergadering kunnen worden voorkomen. Een bezoek van Lohman met de secretaris van het college van curatoren dr B. J. L. baron de Geer van Jutphaas en de secretaris van de senaat prof. dr J. M. Baart de la Faille aan de president-curator s'Jacob op zondag 28 juni leverde niets op. De president-curator wenste zich buiten de zaak te houden en eerst met de andere curatoren te overleggen.

Vollgraff kwam niet met een eigen verklaring en nu was een senaatsvergadering, waar al direct in brede kring om gevraagd was, onvermijdelijk geworden. Op vrijdag 13 juli kwam de senaat op verzoek van een aantal leden onder leiding van de jurist prof. mr D. G. Rengers Hora Siccama bijeen²¹. Na de opening door de voorzitter, Vollgraff zelf!, kreeg Siccama het woord. Naar zijn mening diende niet de inhoud van de rede centraal te staan, maar de indruk die deze op de gasten van de Universiteit had gemaakt. De motie die hij met een aantal collegae indiende, was naar de mening van Geyl 'lang en soeperig'. In de discussie over de motie kwam nog een nieuw verwijt naar voren. Vollgraff zou in de Dom in afwijking van de gedrukte tekst hebben gesproken en scherpe woorden hebben gebezigd dan in de gedrukte tekst stonden²². Een felle

¹⁸ P. Geyl, 'Vaderlandse gemeenschap in historisch perspectief' (inaugurele rede van 17-2-1936) in: idem, *Verzamelde opstellen* (Utrecht, 1978) I, 170-185, speciaal 183.

¹⁹ *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, III, brief 542.

²⁰ ARA, Lohman, Dagboek, V, 34.

²¹ ARA, Lohman, Dagboek, V, 39-41 en *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, III, brief 543 (Geyl-Gerretson, 12-7-1936).

²² Lohman haalt in zijn Dagboek aan dat ook de oud-hoogleraar Damsté, die de toespraak op de radio had gehoord, meende dat de gedrukte en de gesproken tekst niet identiek waren. In het archief van de N.O.S. te Hilverum zijn slechts enkele fragmenten van de op 23 juni 1936 gehouden toespraken bewaard gebleven. Uit Vollgraffs rede slechts twee zinnen: 'De stichting der vier nu van oudsher in Noord-Nederland bestaande universiteiten is te danken aan de hervorming, en zij hebben hun oorsprong in den loop van den tijd niet verloochend' (montagelas). 'Moge de geest opstijgen gelijk een adelaar naar de zonne der gerechtigheid. Sol iustitiae illustra nos'.

woordenwisseling tussen Vollgraff en Siccama, waarbij men elkaar voor leugenaar uitmaakte was het gevolg. Men ging echter onder leiding van de rector magnificus verder met de voor's en tegen's van de motie te bespreken. Vollgraff kreeg slechts twee medestanders, G. A. van den Bergh van Eysinga, bijzonder hoogleraar in de wordingsgeschiedenis van het christendom voor 'het Haagsch Genootschap tot verdediging van de Christelijke godsdienst' en de jurist G. J. Nolst Trénité, bijzonder hoogleraar verbonden aan de indologische faculteit. Van den Bergh sprak wel over de inhoud en stelde, dat wie daar aanstoot aan nam niet op een openbare universiteit thuishoorde. Pompe, de katholieke jurist, verzekerde dat de term 'wij zonen der hervorming' voor hem wel kwetsend was geweest. De geograaf L. van Vuuren poneerde, dat men de vrijheid van het professorale woord niet aan banden behoorde te leggen. Misschien lag de oplossing in de richting van een verklaring dat de senaat geen verantwoordelijkheid voor de rede droeg. Hierover werd lang gedebatteerd. Een punt was, of de bijeenkomst in de Domkerk formeel een senaatsvergadering was geweest. Tenslotte nam De Savornin Lohman het woord - hij deed dat volgens Geyl op knappe wijze, het debat overziend en de stemming goed aanvoelend. Hij stelde twee zaken aan de orde. De senaat kon in een korte verklaring zijn leedwezen met het gebeurde betuigen en de verantwoordelijkheid afwijzen, maar beter leek hem de tweede mogelijkheid, dat de rector zelf een verklaring aflegde en hij probeerde Vollgraff daartoe te bewegen. Weer volgden lange en soms chaotische discussies en na schorsing van de vergadering werd uiteindelijk Lohmans verzoek aan Vollgraff in de vorm van een motie in stemming gebracht. *Alle* aanwezigen stemden voor deze motie. Nu nam Vollgraff het woord. Hij nam niet, zoals Geyl een ogenblik dacht, op staande voet ontslag, maar stelde, dat hij tegenover de 49 stemmen niet zonder meer zijn eigen mening kon plaatsen. Hij vond het echter ook moeilijk om onmiddellijk aan het verzoek van de senaat te voldoen 'zonder in te zien dat zijn rede aan iemand redelijker wijze aanstoot had kunnen geven'. Hij wilde de zaak graag even in beraad houden en kreeg daartoe toestemming van de vergadering. G. W. Kernkamp, oud-hoogleraar geschiedenis, vroeg hem nog in zijn beraad te betrekken of 'het onderwerp van zijn rede als aangeduid op blz. 8: "de betekenis der Hervorming"' voor deze gelegenheid wel zo'n gelukkige keuze was geweest'. De katholieke hoogleraren W. P. J. Pompe en H. J. M. Weve waren niet zo gelukkig met Lohmans voorstel, maar zij wilden de zaak niet op de spits drijven²³. Vollgraff kwam niet met een eigen verklaring en op vrijdag 17 juli volgde een nieuwe senaatsvergadering waar nu Lohmans tweede voorstel, 'dat inhield dat de Senaat overwegende dat tot zijn leedwezen een deel der rede bij vele genodigden ontstemming had gewekt, er prijs op stelde te verklaren dat uiteraard de rede geheel voor verantwoordelijkheid kwam van de R.M.'²⁴. Het quorum ont-

Deze zinnen zijn letterlijk in de gedrukte tekst terug te vinden - de laatste zin 'Sol-nos' niet in de uitgave bij Tjeenk Willink te Haarlem. Er is verder niets bewaard gebleven, zodat een definitief antwoord op de vraag of Vollgraff van de gedrukte tekst is afgeweken niet beantwoord kan worden. In de pers is over dit punt niets te vinden. Zie Archief NOS-radio, Hilversum, nr. HA. 4038, opname KRO: Fragmenten uit de redevoeringen van H. Th. s'Jacob, C. W. Vollgraff, koningin Wilhelmina, en J. R. Slotemaker de Bruine t.g.v. het driehonderjarig bestaan van de R.U. te Utrecht in de Domkerk op dinsdagmiddag 23-6-1936. (Met dank aan H. Vossen en J. J. van Herpen.)

²³ Zie *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, III, 103.

²⁴ ARA, Lohman, Dagboek, V, 41.

brak, zodat schriftelijke instemming met de motie noodzakelijk was. Eerst op 5 augustus 1936 verscheen de aldus aangenomen motie in de pers²⁵. Inmiddels had Vollgraff op 21 juli 1936 zelf een verklaring aan de pers gezonden met de volgende inhoud: 'De Rector Magnificus der Rijksuniversiteit; gelet op de bezwaren die te berde zijn gebracht tegen de door hem uitgesproken rede getiteld: 'Volksgeest en Wetenschap' (Haarlem, Tjeenk Willink en Zoon): rekening houdend met de mogelijkheid dat sommigen in den lande niet bekend zijn met de verhouding tusschen den rector en den Senaat, zooals deze aan de Nederlandsche Universiteiten bestaat;

stelt er grooten prijs op bekend te maken, dat de bovenvermelde rede door hem is samengesteld zonder medewerking en verantwoordelijkheid, zooals vanzelfsprekend is, van den Senaat der Rijksuniversiteit te Utrecht en voorts zonder den bijstand van eenig lid van dezen Senaat'²⁶.

Lohman was behoorlijk geërgerd. Er was geen sprake van leedwezen noch werd er over de gerezen ontstemming met een woord gerept. Bovendien had hij een dergelijke verklaring al veel eerder kunnen uitgeven en waren de twee senaatsvergaderingen misschien niet nodig geweest. Vollgraff heeft er overigens de verklaring van de senaat zelf niet mee kunnen verhinderen. Wel had hij zich, zo meende Lohman, nu geheel geïsoleerd²⁷.

Het college van curatoren had minder tijd nodig om zijn ongenoegen over de gang van zaken kenbaar te maken. Op 2 juli 1936 schreef het in een brief²⁸ zonder aanhef en ondertekend door s' Jacob als voorzitter en De Geer van Jutphaas als secretaris van het college van curatoren, dat Vollgraff wist dat hij voor een zeer gemengd gezelschap zou spreken. Er was over de uitnodigingen in een commissie uit senaat en curatoren beslist. Deze feestcommissie had zich vanzelfsprekend niet ingelaten met de tekst van de feestrede, dit vanuit de overtuiging dat die aan de gelegenheid zou zijn aangepast. Het schrijven gaat dan als volgt verder: 'Tot ons leedwezen nu hebben wij bij het beluisteren en later nalezen Uwer rede in de Domkerk bemerkt, dat de eischen van wellevendheid tegenover onze gasten, welke aan deze redevoering gesteld dienen te worden, blijkbaar niet voldoende door U zijn aan gevoeld.

De wijze immers waarop door U de reformatie met achterstelling van andere geestelijke stromingen is naar voren gebracht, kon niet anders dan in het bijzonder onze Rooms Katholieke gasten, waaronder zich praelaten der kerk bevonden, onaangenaam in de ooren klinken, wat wij ten sterkste betreuren. Het feit, dat deze feestrede een voorwerp van scherpe critiek in en buiten de pers is geweest, heeft een diepe schaduw geworpen op deze herdenking, die anders mede door Uw toedoen zulke schoone momenten heeft gehad. Het feit, dat dergelijke redevoeringen, die tot een dusdanige bespreking aanleiding geven, de Universiteit niet anders dan schaden kunnen, zullen wij hierbij in het midden laten'.

Het is niet onmogelijk dat de scherpe bewoordingen, waarin het college van cu-

²⁵ 'De Utrechtsche herdenkingsrede. Senaat der Universiteit wijst verantwoordelijkheid van zich', *De Maasbode* (Rotterdam), 5-8-1936). Eveneens in *Utrechtsch Dagblad*, 5-8-1936 (2e avondblad) en *Utrechtsch Nieuwsblad*, 5-8-1936 (4e blad).

²⁶ 'Verklaring van prof. Vollgraff. Naar aanleiding van zijn rede in de Domkerk, *Utrechtsch Dagblad*, 21-7-1936 (1e blad).

²⁷ ARA, Lohman, Dagboek, V, 41.

²⁸ College van curatoren aan Vollgraff, Utrecht, 2-7-1936 (archief Vollgraff).

C. W. Vollgraff

Prof. dr C. W. Vollgraff (1876-1967), rector magnificus van de Rijksuniversiteit te Utrecht in het academisch jaar 1935-1936.

De tekening in 1935 afgedrukt in het blad Vivos Voco (Ik roep de levenden) van de studentenvereniging Unitas Studiosorum Rheno-Trajectina, is gemaakt door K. W. P. Klaassen vermoedelijk naar een foto van Vollgraff uit diezelfde tijd.

Klaassen was toen juridisch kandidaat en lid van de redactie van Vivos Voco. GAU, I.A. Vollgraff, C. W. (5).

Foto: idem.

ratoren zijn afkeuring aan Vollgraff formuleerde, mede ingegeven werden door reacties die het college van buiten had ontvangen. In ieder geval is ons gebleken dat aartsbisschop (kardinaal sedert 1946) J. de Jong het college op 29 juni had geschreven dat deze rede hem en vele andere genodigde katholieken 'pijnlijk [had] getroffen'. Het college antwoordde op 6 juli in een brief, getekend door s' Jacob en De Geer van Jutphaas, dat het college het betreunde, dat vele genodigden pijnlijk waren getroffen en het besloot de brief met de vaststel-

ling: 'De rede heeft een ernstige schaduw over de herdenking van het Eeuwfeest geworpen'²⁹.

Voor wat betreft de universitaire wereld was het incident gesloten. Van dwang om af te treden als rector magnificus is ons niets gebleken. Vollgraff heeft ook zelf die stap niet gezet, ofschoon hij zich door de houding van de senaat diep gegriefd heeft gevoeld en ook nimmer meer een senaatsvergadering heeft bijgewoond. In zijn rede bij de overdracht van het rectoraat op 21 september 1936 heeft hij de feestelijkheden in algemene termen gememoreerd, al was het citaat uit de mond van Tijn Uilenspiegel (uit 'de Groote Geus') toch wel typerend voor zijn gedachten:

'Een vlam zal slaan
Uit deze lage landen,
Een zonne van gerechtigheid...
De vrijheid van den geest
Bloeit boven tijd en dood!'³⁰

3 Reacties in de pers

De neutrale bladen

Het merendeel van de landelijke niet-confessioneel gebonden pers had een min of meer liberaal karakter en dat hield in, dat men het emancipatiestreven van de rooms-katholieken kritisch volgde en allergisch was voor uitingen van clericalisme.

We hoeven ons dan ook niet te verbazen dat de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die ruimschoots aandacht gaf aan de feestelijkheden, geen commentaar gaf op de rede van de rector. Wel verscheen er in augustus, na de uitspraak van de Utrechtse senaat, een ingezonden brief van G. A. van den Bergh van Eysinga in de *NRC*, waarin hij schreef het te betreuren dat 'in en buiten de senaat mensen met een moderne levensbeschouwing aanstoot hebben genomen aan een rectorale rede, waarvan zij de waarheid zelve wel moesten erkennen'. Zo niet, dan konden zij moeilijk als voorstanders van het openbaar onderwijs doorgaan³¹.

In het *Algemeen Handelsblad* (Amsterdam) van 26 juni werd geschreven, dat het jammer zou zijn als één enkele passus uit de rede, nml. die over Hegel ook

²⁹ Zie briefwisseling aartsbisschop De Jong-college van curatoren, Utrecht, 29-6-1936 (getypte kopie of doorslag) en college van curatoren-aartsbisschop De Jong, Utrecht, 6-7-1936 (Aartsbischoppelijk Archief te Utrecht).

Het is merkwaardig dat in het archief van curatoren (RAU) niets over deze incidenten bewaard is gebleven. In de registratie van de uitgaande brieven en stukken zijn noch de brief aan Vollgraff van 2 juli, noch de brief aan de aartsbisschop van 6 juli vermeld. Beide brieven dragen ook geen tekenen van ambtelijke registratie. De registratie der binnengekomen stukken en brieven is over de periode 1936 niet geheel compleet. In de notulen van de vergaderingen van curatoren wordt over deze affaire niets vermeld en in de overigens vrij omvangrijke hoeveelheid stukken over de herdenking van 1936 is niets over deze incidenten teruggevonden.

Dr C. A. van Kalveen, die het archief van het college van curatoren heeft geïnventariseerd en geordend, deelde mij mede dat ook hij niets over deze zaak was tegengekomen. Dat wettigt het vermoeden dat curatoren deze kwestie buiten de officiële administratie hebben afgehandeld.

³⁰ Zie *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Utrecht 1935-1936*, 24.

³¹ *NRC*, 19-8-1936 (avondblad A).

maar 'de geringste verwijdering' tussen de volksdelen zou brengen. Dat had de spreker ook zeker niet bedoeld, immers: 'Juist Utrecht pleegt voor de gedachte der innerlijke verbondenheid van de deelen van ons volk een ruim begrip te hebben'³².

De Utrechtse oud-hoofdredacteur, journalist en literair-criticus dr P. H. Ritter jr deed in *De Telegraaf* (Amsterdam) verslag van de feestelijkheden en van de rede van de rector. Hij vond de rede gewaagd en moedig, maar oordeelde dat 'nu bij de katholieken meer en meer het besef is doorgedrongen van hun verbondenheid aan de nationale eenheid, iets minder agressie op haar plaats ware geweest'³³. Hij wees zonder namen te noemen op de veronderstelling deze rede een protestants tegenwicht moest vormen voor een oratie waarin het katholieke element in onze volkshistorie naar voren was geschoven.

In de socialistische pers schreef A. B. K. (Kleerekoper) in zijn rubriek 'Oproeri-ge Krabbels' een fel stukje³⁴, waarin hij kritiek uitoefende op de stelling het rijk der geest eerst bij de hervorming te laten aanvangen en op de voor de katholieken kwetsende verdere uitwerking van de rede. Dit stukje van de verder toch voor de rooms-katholieken niet zo vriendelijke socialistische pers werd in veel katholieke dagbladen gretig geciteerd³⁵, misschien wel te meer, omdat Kleerekoper ook had geschreven dat de Domkerk, toch een uiting van de katholieke geloofsgedachte, eigenlijk in katholieke handen had moeten blijven. Ook de redactie van het culturele maandblad *De Gids* uitte kritiek³⁶. Het verwijt daar was onwetenschappelijkheid en onhoffelijkheid, terwijl tegelijk de neutrale pers een veeg uit de pan kreeg voor de 'angstvallige wijze' waarop men zich slechts aan een objectieve weergave van de woorden van de rector magnificus had gewaagd. Het feit dat de rooms-katholieke letterkundige en literair-criticus Anton van Duinkerken lid van de redactie was, zal wel niet vreemd geweest zijn aan deze reactie.

In Utrecht zelf verschenen twee zg. neutrale liberaal getinte bladen, het *Utrechtsch Dagblad* onder redactie van dr J. G. Loohuis en W. Graadt van Roggen en het *Utrechtsch Nieuwsblad* onder redactie van mr G. J. van Heuven Goedhart. Beide bladen deden voor elkaar niet onder in aandacht voor de festiviteiten, maar in hun waardering voor de rectorale rede stonden ze diametraal tegenover elkaar. In een redactioneel commentaar op de voorpagina van het *UN* prees de commentator stijl en inhoud van Vollgraffs rede als 'feestelijk' en 'bemoedigend'³⁷. De betekenis van de reformatie voor de ontwikkeling van wetenschap en onderwijs werd volledig onderschreven. De volgende dag nam het blad dan ook scherp stelling tegen de kritiek die in de Roomse pers en in het *Utrechtsch Dagblad* op de rede werd uitgeoefend. Het was 'zwaar geschut' dat 'roekeloos in stelling [werd] gebracht'³⁸. Men ging er in de kritiek meteen

³² 'Ontstemming gewekt', *Het Algemeen Handelsblad* (Amsterdam), 26-6-1936.

³³ 'Stichtsche Vreugde. Naast statige plechtigheden. Historie herleefde in de Domkerk' (signatuur R.), *De Telegraaf* (Amsterdam), 24-6-1936.

³⁴ Vooruit (kopblad van *Het Volk* in Den Haag), 25-6-1936.

³⁵ Geciteerd in: *De Residentiebode*, 26-6; *Utrechtsche Courant*, 26-6; *Het Centrum*, 26-6; *De Maasbode*, 27-6; *De Morgen* (Helmond), 27-6; *Katholiek Zondagsblad* 5-7-1936.

³⁶ 'Stemmen uit de redactie' (ongesigneerd), *De Gids*, C (1936) 3, 125-127.

³⁷ 'Bemoedigend. Naar aanleiding van de rectorale rede van Prof. Vollgraff', *Utrechtsch Nieuwsblad*, 24-6-1936 (redactioneel commentaar).

³⁸ 'Prof. Vollgraff's redevoering. Voor ontstemming geen redenen. Noodeloos gericht moge vermeden worden', *Utrechtsch Nieuwsblad*, 25-6-1936 (3e blad).

van uit dat Vollgraff bewust had willen kwetsen en daarvoor ontbrak, nog afgezien van Vollgraffs wetenschappelijke integriteit, elke grondslag. De vraag of Vollgraff onbedoeld of nodeloos had gekwetst, meende het *UN* ontkennend te moeten beantwoorden en het handhaafde zijn standpunt dat het verband tussen reformatie en opbloei van het geestelijk leven wezenlijk en onweerlegbaar was.

Lijnrecht daar tegenin ging het *Utrechtsch Dagblad*, dat op 24 juni schreef dat de rede 'in brede kring een *begrijpelijke* ontstemming' had gebracht³⁹.

Het was niet gepast om de periode vóór de reformatie zo laatdunkend af te doen. Bovendien was dat kwetsend voor de rooms-katholieke gasten. Verder had de redactie twijfels over de wetenschappelijke houdbaarheid van de uitgesproken gedachten. In een ingezonden brief van 26 juni 1936 wees de Nederlands Hervormde predikant B. C. Koolhaas de kritiek op Vollgraffs rede af⁴⁰. Hij vond dat men 'een kat een kat' hoorde te noemen. In hetzelfde nummer van deze krant gaven ook de leden van de r.k. studentenvereniging 'Veritas' uit Utrecht lucht aan hun verontwaardiging over de rede die zij 'onfatsoenlijk en in hoge mate onwetenschappelijk vonden'.

Het *Utrechtsch Dagblad* is in de neutrale pers een duidelijke uitzondering geweest door vanuit de redactie een negatief oordeel over Vollgraffs rede te formuleren. Wat de beweegredenen voor deze afwijkende stellingname zijn geweest, hebben wij niet kunnen achterhalen.

Reacties in de rooms-katholieke pers en verdere roomse reacties

In de rooms-katholieke pers overheerste het gevoel van gekwetstheid. Deze behandeling had men niet verdiend en men laakte verder de aanvechtbaarheid van de geschiedkundige opvattingen die Vollgraff had verkondigd.

De twee landelijke bladen *De Tijd* (Amsterdam) en *De Maasbode* (Rotterdam) gaven 24 juni hun eerste commentaar op de rede. *De Tijd* schreef over 'een wanklank' en de *Maasbode* over 'een rede die niet op haar plaats was'⁴¹. Woorden als 'pijnlijk', 'stuitend' en 'kwetsend' tegenover het katholiek gehoor in een gebouw waaraan voor katholieken toch al pijnlijke herinneringen waren verbonden, voerden naast de kritiek op de wetenschappelijke houdbaarheid van het verhaal de boventoon. Deze woorden waren ook terug te vinden in het protest van de rooms-katholieke persvereniging⁴².

In *De Residentiebode* (Den Haag), 24 juni 1936 zocht de redactie het liever in de geloofsleer⁴³. De hervorming werd verbonden met het 'eeuwig zoekende' zijn van de mens en dat was 'toch geen reden tot roem, want de zoekende en tobende menschheid, die sindsdien [sedert de hervorming] ontstaan is, heeft

³⁹ 'Feestrede. Begrijpelijke Ontstemming', *Utrechtsch Dagblad*, 24-6-1936 (avondblad).

⁴⁰ De ingezonden brieven van ds. B. C. Koolhaas (Nederlands Hervormd predikant te Utrecht) en van de R.K. studentenvereniging 'Veritas' te Utrecht verschenen in *Utrechtsch Dagblad*, 26-6-1936 (avondblad).

⁴¹ 'De hoogtijdag der lustrumweek. Enige indrukken. Indrukwekkende oogenblikken tijdens de zittingen in de St. Pieterskerk en Domkerk. Een wanklank', *De Tijd* (Amsterdam), 24-6-1936 (ochtendblad). 'Rond Utrechts Academielustrum. Kleurrijke stoet door de straten. Een lustrumrede die niet op haar plaats was', *De Maasbode* (Rotterdam), 24-6-1936 (3e blad).

⁴² Zie 'Een protest', *Het Centrum* (Utrecht), 25-6-1936.

⁴³ 'De eeuwige zoeker', *De Residentiebode* (Den Haag), 24-6-1936.

wel een zekerheid en vastheid van noode'. Kortom, de tirade over de hervorming had beter niet uitgesproken kunnen worden.

In de door veel rooms-katholieke intellectuelen gelezen *De Morgen* (Helmond) werd de negatie van de middeleeuwen bestreden en bestempelde men de rede vooral als een bevordering van het sectarisme en als 'niet breed-nationaal'⁴⁴. Graag beriep men zich in veel katholieke bladen op de uitspraak van prof. dr J. Huizinga, die des morgens nog in de Pieterskerk in zijn gelukwensen aan de universiteit juist gewezen had op het feit dat bisschop Adelbold al rond het jaar 1000 zich met de bestudering van de wiskunde had bezig gehouden⁴⁵.

Ook Geyls inaugurele rede werd genoemd als voorbeeld van hoe het ook anders kon en beter. In een aantal bladen schreef Anton van Duinkerken, niet alleen een vooraanstaand katholiek letterkundige, maar ook een van de katholieke polemisten van intellectueel niveau, een artikel, waarin hij het specifiek calvinistische karakter van de Gouden Eeuw aanvocht en de ondeskundigheid van de spreker op dit terrein aantoonde⁴⁶.

De twee lokale rooms-katholieke bladen *Het Centrum* en *De Utrechtsche Courant* leverden uitvoerig en vrij langdurig commentaar op de rede van Vollgraff. Ze pasten daarmee volledig in het beeld van de landelijke katholieke pers, die ook veel langer dan de neutrale bladen aandacht schonk aan deze kwestie. Merkwaardig is, dat in de avondeditie van *Het Centrum* van 23 juni geen enkel commentaar op de rede van Vollgraff te vinden was en men zich tot enige citaten uit de rede beperkte⁴⁷. Pas de volgende dag kwam het commentaar op de 'voor ons katholieken zeer grievende rede' gehouden in 'onze vroegere kathedraal'⁴⁸. Het bezwaar richtte zich tegen de verheerlijking van de hervorming en men vond het 'onhoffelijk' tegenover de rooms-katholieke gasten en in een later artikel schreef men dat de rede getuigde van 'rectoraal onfatsoen'.

In hetzelfde blad had frater M. Thomas zich in een viertal artikelen onder de kop 'De Groote Geus. Wat vele katholieken niet weten' kritisch over de inhoud van het openluchtspel uitgelaten. Zijn bezwaar was, dat velen de grote geus als Willem de Zwijger zagen, die rebelleerde tegen gezag en kerk. Juist deze Willem de Zwijger, als de opstandeling en calvinistische rebel, was voor de rooms-katholieken niet *de* nationale figuur. Immers juist nu moesten katholieken meer dan ooit vasthouden aan 'eerbied voor de gestelde macht en gehoorzaamheid aan de stem van Paus en Bisschoppen'. Frater Thomas betrok de gehoorzaamheid aan het episcopaat in het heden op het verbod lid te zijn van de NSB en waarschuwde voor revolutionaire gedachten⁴⁹.

⁴⁴ 'Uit den toon', *De Morgen*, (Helmond), 26-6-1936 en 'De rectorale rede. Protest van verschillende kant', *De Morgen*, 27-6-1936. Hieruit: '... een gunstig teken in ons nationale leven, dat aldus onmiddellijk van verschillende kant deze scherpstijperij wordt gewraakt'.

⁴⁵ Zie *De Maasbode*, 28-6-1936; *Nieuwe Venlosche Courant*, 26-6-1936; *De Tijd*, 29-6-1936; *Katholiek Zondagsblad*, 5-7-1936.

⁴⁶ 'De rede van prof. dr Vollgraff. En de historie' (sign. A. v. D.), *Het Centrum*, 28-6-1936; *De Tijd*, 29-6-1936; *De Nieuwe Eeuw* (weekblad, Helmond), 2-7-1936.

⁴⁷ 'Koningin en Prinses in de Lustrumstad. Hoogtepunt van de viering. Stoet van professoren en andere dignitarissen in ambtsgewaad biedt ongekend schouwspel. Plechtige herdenkingszitting in de Utrechtsche Domkerk', *Het Centrum*, 23-6-1936 (avondblad).

⁴⁸ 'De hoogtijdag der Lustrumweek. Eenige indrukken. Indrukwekkende oogenblikken tijdens de zitting in de St. Pieterskerk en Domkerk. Een wanklank', *Het Centrum*, 24-6-1936 (ochtendblad). In het avondblad (zelfde datum) kwam men in het artikel 'Een wanklank. In den nationalen Dom' op de zaak weer terug.

⁴⁹ Fr. M. Thomas, 'De groote geus. Wat vele Katholieken niet weten', *Het Centrum*, 18-6/26-6-1936 (vier artikelen).

Zeer scherp van toon, maar ook getuigend van een haast profetische blik was het artikel 'Prof. Vollgraff vindt steun. Bij prof. Visscher' in *Het Centrum* van 10 juli⁵⁰. Daarin werd een parallel getrokken tussen enerzijds Visschers fulmineren tegen Rome en tegen 'de decadentie van de Nederlandsche cultuur' te weeg gebracht door 'liberalistische heeren' en anderzijds Anton Musserts aankondiging van een kerkstrijd tegen de Rooms en in verband met de uitspraak van het Nederlandse episcopaat op 24 mei 1936 om de sacramenten te weigeren aan hen 'die aan deze partij [de NSB] in belangrijke mate steun verlenen'⁵¹. De suggestie die gewekt werd als zou Visscher een paladijn van Mussert zijn was voor wat betreft de toekomst juist. Visscher raakte in de tweede wereldoorlog geheel in het nationaal-socialistische vaarwater verzeild⁵². In de *Utrechtsche Courant* plaatste de rooms-katholieke Amsterdamse wethouder G. C. J. D. Kropman de hele zaak in het licht van de traditionele minachting van de andersdenkenden tegenover de katholieken⁵³. De niet-katholiek was immers nauwelijks verontwaardigd en vond het hoogstens 'een weinig tactloos', want men kon de katholieken nog wel eens nodig hebben. Interessant is, dat de curator Van Wijnbergen in een ingezonden brief⁵⁴ deze underdog-positie nadrukkelijk afwees. Hij was in Utrecht in niet-katholieke kring en ook in niet-katholieke universitaire kring nimmer als 'tweede-rangs-persoonlijkheid, nimmer als duisterling of domper bejegend' en dat zonder zijn rooms-katholicisme te verdoezelen. Het hing van de eigen opstelling af en dat gold ook voor het katholieke volksdeel in zijn geheel. Over de persreacties op het gebeurde was hij niet ontevreden. Overigens schreef Van Wijnbergen onmiddellijk na de rede, dat hij gezien het gepasseerde de uitnodiging van de rector magnificus en zijn vrouw voor een diner op vrijdag 26 juni met curatoren en leden van het bestuur van het Utrechtse studentencorps en enkele andere genodigden niet wenste te aanvaarden⁵⁵.

In een tweetal artikelen leverde de *Utrechtsche Courant* ook nog kritiek op Vollgraffs negatieve visie op de middeleeuwen en zijn verheerlijking van het humanisme en de hervorming⁵⁶.

Resumerend kan men stellen dat de toon in de rooms-katholieke pers gekenmerkt werd door ingehouden verontwaardiging en tegelijk een zekere weerbaarheid. Men liet zich niet in de hoek drukken, kwam met tegenargumenten en afgezien van enig gelamenteer over de verloren Domkerk beklagde men zich slechts over het onnationale element in de redevoering. Een belangrijk deel van de rooms-katholieke beschavingsgeschiedenis, dat ook tot de Nederlandse, dus nationale geschiedenis behoorde, werd tot onbetekenendheid gedegradeerd en vooral op dit punt werd verzet geboden.

Wanneer men de reacties in de katholieke pers positief kan beoordelen, dan is dat niet het geval met de ruim vijftientig bewaard gebleven schriftelijke reac-

⁵⁰ 'Prof. Vollgraff vindt steun. Bij prof. Visscher', *Het Centrum*, 10-7-1936.

⁵¹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, I. *Het voorspel* ('s-Gravenhage, 1969) 355.

⁵² I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht, 1978) 332-334.

⁵³ 'De rede van den rector' (sign. Kropman), *Utrechtsche Courant*, 30-6-1936.

⁵⁴ 'Onjuiste voorstelling' (ingez. brief door A. van Wijnbergen), *Utrechtsche Courant*, 1-7-1936.

⁵⁵ A. van Wijnbergen aan C. W. Vollgraff, 24-6-1936 (archief Vollgraff).

⁵⁶ Prof. Vollgraff en de historie, I. Duistere Middeleeuwen, en II. De Renaissance (slot), *Utrechtsche Courant*, 6 en 7-7-1936.

ties aan Vollgraff zelf. Al kan men aan de meeste brieven, geschreven door katholieken, een zekere spontaniteit niet ontzeggen, erg hoogstaand is de inhoud niet. Anonimiteit van de schrijvers, schelden en kleineren overheersen het beeld. Een kleine keuze uit de collectie moge dit duidelijk maken.

'Een katholieke vrouw en moeder' schreef, dat zij God zal bidden dat [haar] zoon moge gespaard blijven van Utrechts Universiteit opdat hij niet in Uwe handen valle en van *consorten*⁵⁷. Een zekere 'Tacitus' vond dat Vollgraff er goed aan zou doen nog eens als 'leerling op een H.B.S.' te beginnen⁵⁸. W. Bruce uit Rotterdam vergeleek Vollgraff met 'een bekrompen sukkel van het type Kersten, Lingbeek en c.⁵⁹. Enkele andere schrijvers wezen op de vele bekeerde protestanten, die toch niet gek waren en aan wie Vollgraff een voorbeeld zou kunnen nemen. Pastoor J. ter Heerdt uit Oosterbeek zond hem zijn geschriften over dogma's en pater Herman o.f.m. cap. uit IJmuiden stuurde de reeds genoemde artikelen van Anton van Duinkerken om het professorale inzicht in het verleden enigszins te verdiepen en te verbreden⁶⁰. Grappig was de reactie van een 'Leerlinge Middelbaar Onderwijs' uit De Bilt. Zij schreef:

'Sluitrede
Kloosterschool bakermat universiteiten
Atqui Uw Alma Mater is universiteit
Ergo kloosterschool wieg Uwer universiteit'⁶¹.

Ook de weduwe van de tot het rooms-katholicisme bekeerde Frederik van Eeden uitte haar verontrusting en schreef: 'Geachte Professor u zult mij mijn schrijven misschien kwalijk nemen, maar mijn teleurstelling was *te* groot, want ik had gedacht iets sympathieks en onpartijdigs, iets warmes te hooren voor allen. En nu kwam dit! Is er geen getwist en verwarring en leed genoeg op aarde?'⁶²

Reacties in de protestantse pers en verdere positieve reacties

De reacties in de protestantse pers waren tweërlei. Naast afwijzing van Vollgraffs visie was er in bepaalde orthodox protestantse kringen ook gejuich te horen over de verdediging van de reformatie en van de protestantse traditie in ons land. In orthodox protestantse kringen, zoals de Gereformeerde Bond binnen de Nederlands Hervormde Kerk, de oud-gereformeerden, de Gereformeerde Gemeente en de Christelijk Gereformeerden, politiek veelal georganiseerd in de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij van ds A. Lingbeek en de Staat-

⁵⁷ 'Een katholieke vrouw en moeder' aan Vollgraff, ongedateerd (archief Vollgraff). Een zelfde gedachte werd ontwikkeld in de brief van 'Een moeder van een a.s. student', 28-6-1936 (archief Vollgraff).

⁵⁸ 'Tacitus' aan Vollgraff, plaats en datum van het poststempel op de briefkaart: Schiedam, 24-6-1936 (archief Vollgraff).

⁵⁹ W. Bruce aan Vollgraff, Rotterdam, 25-6-1936 (archief Vollgraff).

⁶⁰ J. ter Heerdt aan Vollgraff, Oosterbeek, 15-9-1936 en Pater Herman o.f.m. cap., IJmuiden-Oost, 1-7-1936 en 27-7-1936 (archief Vollgraff).

⁶¹ 'Leerlinge Middelbaar Onderwijs', plaats en datum van de poststempel op de briefkaart: De Bilt (Utr.), 4-7-1936 (archief Vollgraff).

⁶² Mevr. de wed. G. W. van Eeden-Everts, 'Walden', Bussum, 25-6-1936 (archief Vollgraff).

kundig Gereformeerde Partij van ds G. G. Kersten, werd de rooms-katholieke kerk als onchristelijk en zelfs als heidens afgedaan. De paus te Rome werd in deze kringen als de levende antichrist gezien. Dit onverzoenlijke standpunt was gebaseerd op vaste geloofsovertuiging en dat sloot tolerantie uit. Bij de Nederlands Hervormden en bij de Gereformeerden, die politiek met respectievelijk de Christelijk Historische Unie (CHU) en de Anti-Revolutionaire Partij (AR) verbonden waren, leefde het antipapisme minder sterk. Daar wist men dat samenwerking met de Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP) noodzakelijk was en dat compromissen aanvaard moesten worden om gemeenschappelijke belangen te kunnen behartigen. Dit betekende ook een ontzien van elkaars standpunten en dat is in de perscommentaren terug te vinden.

In het dagblad van de AR, *De Standaard*, werd gesteld dat de katholieke pers terecht ontevreden was over de rectorale rede, die bestond uit 'oude, platte beweringen'⁶³. Het was onbegrijpelijk, zo vond men in het redactionele commentaar, dat hier niet eerst door de rector overleg met bevoegden was gepleegd. Oud-liberalistisch gepraat en ontkenning van de werkelijke waarde van het Calvinisme was het oordeel van ds T. J. Hagen in *Horizon*, gereformeerd apologetisch tijdschrift⁶⁴.

De Nederlander, het dagblad van de CHU, was voorzichtiger in zijn oordeel en schreef vooral over de mooie rede van partijgenoot minister J. R. Slotemaker de Bruïne. Eerst in juli werd zonder eigen commentaar een stuk uit de rede van Vollgraff gepubliceerd, aangevuld met de lofrede op en verdediging van Vollgraffs rede door Hugo Visscher uit *Het Gereformeerd Weekblad*⁶⁵. In de CHU waren de anti-katholieke gevoelens nog altijd sterker aanwezig dan in de AR-partij. Overheerste in deze bladen een voorzichtige, en soms zelfs afkeurende toon, anders ging het toe in bladen als *De Protestant*, *De Wekker* en *Staat en Kerk*, periodieken uit de orthodox protestantse hoek. Hier was Vollgraff de held van de dag die eindelijk de waarheid aan Rome durfde te vertellen. In *De Wekker*, orgaan van de Christelijk Gereformeerde kerk in Nederland, werd geschreven dat de hervorming zich principieel opstelde zowel tegen bijgeloof (het rooms-katholicisme) als de revolutie (het socialisme) en tegelijk werd gewezen op tendenzen bij de katholieken om met de nu wel het Wilhelmus zingende SDAP samen te werken. Kortom, Rooms was gevaarlijk en de rector magnificus 'heeft eenvoudig de stem der historie' laten horen⁶⁶.

Prof. dr Hugo Visscher schreef in *Het Gereformeerd Weekblad* niet veel anders⁶⁷. Hij was het niet in alle opzichten met Vollgraff eens, daar deze niet alleen aan de reformatie de eer gaf, maar ook de klassieke cultuur, het humanisme en het denken van Hegel had geprezen. Grote waardering had hij voor de royale erkenning van de waarheid dat onze vier openbare universiteiten, ook de Utrechtse, geboren waren uit de geest van de reformatie. Hij vond het ook onjuist dat de rooms-katholieken bij dit soort plechtigheden zo nadrukkelijk

⁶³ 'Op onbekend terrein' (redactioneel commentaar), *De Standaard* (Amsterdam), 26-6-1936.

⁶⁴ Ds. T. J. Hagen, 'Teleurstelling', *Horizon*, september 1936.

⁶⁵ 'Universiteit van Utrecht', *De Nederlander* (Den Haag), 8-7-1936.

⁶⁶ 'Veluwsche Brieven', *De Wekker*, 3-7-1936.

⁶⁷ 'Drie honderd-jarig bestaan der Utrechtsche Universiteit' (ongesigneerd, maar zeer waarschijnlijk van H. Visscher), *Het Gereformeerd Weekblad*, 4-7-1936. In *De Protestant* van 16-7-1936 werd dit artikel zonder meer aan H. Visscher toegeschreven.

in het voorgestelde gingen zitten ten bewijze van de ommekeer der tijden. Weinig waardering had hij voor liberalen die vroeger een 'bijgelovige vreeze' koesterden 'voor de mantels der Roomsche geestelijkheid' en nu iemand uit hun eigen kring, die kritiek op Rome uitte, zo afvielen.

Een zekere B.C.K., schrijvend in *Mededeelingen van de algemeene protestanten vereeniging*⁶⁸, vond dat het wel eens goed was geweest dat de aartsbisschop gehoord had, dat hij in een protestants land woonde. In hetzelfde artikel werd ook gesignaleerd dat door het slappe futloze protestantisme, dat al maar boog voor 'het purperen kalotje van de aartsbisschop', in ons land meer rekening gehouden werd met Roomsen en joden dan met protestanten. Naast de uitingen van antipapisme, zo rijkelijk aanwezig in dit artikel, zou een gelijksoortig verhaal te schrijven zijn over de vele antisemitische uitingen die in alle lagen van de samenleving in Nederland gedurende het interbellum gesignaleerd kunnen worden. Ds C. A. Lingbeek kon in zijn blad *Staat en Kerk* niet genoeg terugkomen op Vollgraffs rede, waarbij diens rede slechts een opstapje vormde om steeds weer te hameren op het Roomse gevaar dat overal loerde en ons zelfs onze vaderlandse geschiedenis wilde ontroven⁶⁹. Maar, zo schreef Lingbeek, waren onze helden, de Oranje's, de Trompen en de De Ruyters 'aanbidders van Maria, of mannen, die geleerd hadden om den hogen God alleen de eere Zijns Naams te geven?' Een ander verwijt was, dat Rome alleen nationaal en Nederlands voelde, als het er macht mee kon veroveren. Enz. enz.

Het behoeft geen verwondering als we stellen dat uit de ruim 30 lovende brieven die Vollgraff in verband met zijn rede ontving een zelfde toon weerklinkt. Ze zijn wel gesigneerd, op een enkele na, en zijn soms wat intellectueler van toon dan de katholieke brieven. Interessant is ook dat ze niet alle uit de specifiek protestantse hoek komen.

De heren Engelvaart en Kruisselbrink betuigden Vollgraff hun hulde en sympathie en vermeldten ook duidelijk, dat zij het openbaar onderwijs in Utrecht dienden⁷⁰. De Lutherse predikant, J. Stellwag en de Waalse predikant Fr. le Cornu, beiden uit Utrecht, waardeerden uiteraard het protestantse getuigenis⁷¹. De kerkelijke hoogleraar prof. dr S. F. H. J. Berkelbach van der Sprenkel - hij doceerde in Utrecht - vond dat Vollgraff 'volkomen sterk stond' en betreurde het, dat hij niet op de senaatsvergadering aanwezig kon zijn⁷². Een zelfde geluid liet ook de kunsthistoricus prof. dr L. H. Grondijs horen. Hij prees de rede, al schreef hij er ook eerlijk bij, dat hij er niet zeker van was zelf de moed te hebben gehad om de rede op deze toon te houden⁷³. De reeds

⁶⁸ B. C. K. 'Een rectorale feestrede en het protestantisme', *Mededeelingen van de algemeene protestanten vereeniging*, 5-7-1936.

⁶⁹ C. A. L. (Lingbeek), in *Staat en Kerk*, 10, 17 en 31 juli 1936. Het citaat is uit 'Nog maar steeds: de Utrechtsche rede', van 17-7-1936.

⁷⁰ H. J. Engelvaart (hoofd openbare lagere school) aan Vollgraff, Utrecht, 26-6-1936 en H. G. A. Kruisselbrink (onderwijzer openbare lagere school Oudkerkhof) aan Vollgraff, Utrecht, 24-6-1936 (archief Vollgraff).

⁷¹ Ds. J. Stellwag aan Vollgraff, Utrecht, 9-7-1936 en Pasteur Fr. le Cornu aan Vollgraff, Utrecht, 29-6-1936 (archief Vollgraff).

⁷² Prof. dr S. F. H. J. Berkelbach van der Sprenkel aan Vollgraff, Bloemendaal, 6-7-1936 (archief Vollgraff).

⁷³ Prof. dr L. H. Grondijs aan Vollgraff, Scheveningen, 7-7-1936 (archief Vollgraff). Vollgraff was curator van de 'bijzondere leerstoel Byzantijnsche Geschiedenis' die uitging van het Utrechtsch Universiteitsfonds.

genoemde hoogleraren G. J. Nolst Trénité en P. H. Damsté schreven ook lovende en bemoedigende woorden. Damsté vond ook dat het geen pas gaf dat de senaat een rector, die men het vertrouwen had geschonken door hem voor deze benoeming aan H.M. de koningin voor te dragen, nu ging becritisieren⁷⁴. Geheel in de orthodox protestantse toonzetting was het schrijven van J. W. Borgers uit Utrecht⁷⁵: 'Het redactioneel stukje in het U.D. avondblad van gisteren, levert voor de zooveelste maal het bewijs dat de waarheid in ongerechtigheid moet ten onder gehouden worden, ter wille van de zoogenaamde 'vrede', die niets anders is dan het gif klaargemaakt in de kotten der hel, het domein van de vader der leugen. (Rom. I, vs. 18)'.

Nog twee fragmenten. Slechts een brief was anoniem: 'Een jongen van Jan Boezeroen', die Vollgraffs dapperheid om de Rooms en eens de waarheid te zeggen zeer loofde en aldus eindigde: 'Uit Uw redevoering blijkt, dat bij de Utr. Hoogeschool het 'Sol Iustitiae illustra nos' geen louter etiket is. Professor, een 'kleine man' groet U. U is voor hem meer geworden dan aardezifter van het Domplein'⁷⁶.

Tenslotte nog een fragment uit een bewonderende brief van B. Karssen, vermoedelijk een oude dienstbode van de familie⁷⁷. Zij schreef aan mevrouw Vollgraff: 'ook heb ik gelezen dat Juf Wilhelmientje de Prinses bloemen aangeboden heeft ik vond dat zoo aardig ik was er heusch een beetje trots op dat zij dat had mogen doen en wat heeft mijnheer mooi gesproken in de Domkerk over de hervorming en Luther en over de Calvinistische grondslag van de Universiteit ik was blij dat ik nog even met lust in de Courant mogt lezen'

III Conclusie

Tenslotte blijft de vraag te beantwoorden welke betekenis aan de rede van Vollgraff en de commotie er omheen moet worden toegekend. Was het toch weinig meer dan een storm in een glas water? Een incident, slechts te wijten aan enkele minder gelukkige formuleringen over rooms-katholicisme en protestantisme of moeten we aan dit incident een ruimere, misschien wel symptomatische betekenis toekennen? Was deze gebeurtenis er één in een grotere reeks van botsingen tussen het rooms-katholieke en het niet-rooms-katholieke en dan in het bijzonder het protestantse volksdeel van Nederland? Het laatste kan bevestigend worden beantwoord.

De beroering rond de rede van Vollgraff, zich in dit geval manifesterend in een uitvoerige perspolemie op landelijk en plaatselijk niveau in zowel de neutrale als de protestantse en rooms-katholieke pers, geeft aan, dat we niet met zo maar een incident te doen hebben. Wanneer we naar de inhoud van de polemieken kijken en naar de reacties in de verschillende milieus dan valt op dat alle betrokkenen de neiging hebben de gebeurtenis in een breder verband te plaatsen. Voorzover de neutrale pers de zaak niet negeerde, op zichzelf ook teke-

⁷⁴ Prof. dr G. J. Nolst Trénité aan Vollgraff, Amersfoort, 1-7-1936 en Prof. dr P. H. Damsté aan Vollgraff, Van huis, 9-7-1936 (archief Vollgraff).

⁷⁵ J. W. Borgers aan Vollgraff, Utrecht, Drift 31, 25-6-1936 (archief Vollgraff).

⁷⁶ 'Een jongen van Jan Boezeroen' aan Vollgraff, Utrecht, 27-6-1936 (archief Vollgraff). Het 'aarde zifter van het Domplein' slaat op Vollgraffs archeologische onderzoek van het Domplein.

⁷⁷ B. Karssen aan mevr. Vollgraff, 25-6-1936 (archief Vollgraff).

nend, had ze de neiging om de tegenstellingen af te zwakken om wille van de nationale eenheid. De protestantse bladen keurden de rede af vanwege de coalitiededachte of plaatsten deze, en dat gold in het bijzonder voor de orthodoxe kringen, in het kader van de lange strijd tegen Rome en de opdringende Roomse overheersing. In de rooms-katholieke pers werd het professorale woord gewogen tegen de lange traditie van onderdrukking en kleinering en te licht bevonden. Het is al eerder opgemerkt, dat de rooms-katholieken in het interbellum in verschillende opzichten een achterstand hadden, wanneer men hun aandeel in de totale bevolking vergeleek met hun aandeel in overheidsfuncties, in de vrije beroepen, in het voortgezet onderwijs en het hoger onderwijs. Juist in deze sectoren waren de liberalen, die veelal een protestantse achtergrond hadden, nog altijd sterk vertegenwoordigd. Zij voelden zich bedreigd en neigden, niet al te openlijk overigens, tot frontvorming en zagen in de rooms-katholieken eerder door het Vaticaan en de clerus gemanipuleerde lieden dan zelfstandig denkende en handelende Nederlandse intellectuelen.

Dit liberale en intellectuele superioriteitsbesef is terug te vinden in bijvoorbeeld de *Briefwisseling Ter Braak-Du Perron* en in de *Brieven van E. du Perron*, waarin het gevoel van intellectuele meerderwaardigheid het duidelijkst aanwezig is⁷⁸. In *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*⁷⁹ is meer het gevoel van verdediging van het liberale bolwerk tegen katholieke en soms ook joodse indringers aanwezig. Datzelfde beeld van katholieken buiten de deur te houden is ook te vinden in de geruchten rond de opvolging van Albert Verwey als hoogleraar Nederlandse letterkunde te Leiden in 1935⁸⁰. De Roomsers voelden zich gepasseerd toen niet hun favoriete kandidaat, de Nijmeegse hoogleraar prof. dr G. Brom, maar de dichter en literair-criticus mr P. N. van Eyck benoemd werd. Een zelfde situatie speelde bij de benoeming van Antonie Donker (dr N. Donkersloot) aan de Stedelijke Universiteit van Amsterdam. Ook hier werd Brom weer gepasseerd. De instelling van de Vondelleerstoel te Leiden met als bijzonder hoogleraar Anton van Duinkerken in 1940 ging ook niet zonder anti-katholieke actie gepaard. Deze voorbeelden zouden met vele andere aangevuld kunnen worden⁸¹. Er was als het ware onderhuids een spanning: de ene groep voelde zich bedreigd, de andere zich voortdurend te kort gedaan.

De eerste groep reageerde veelal hautain en met minachting voor de andersdenkenden, de andere groep werkte wel eens te veel met de kracht van het onfeilbare geloof en met de nauw verholten dreiging van de macht van het getal. In de

⁷⁸ *Briefwisseling Ter Braak en Du Perron*, 1930-1940, H. van Galen Last, ed. (4 dln.; Amsterdam, 1962-1967).

E. du Perron, *Brieven* (10 dln.; Amsterdam, 1977-...).

⁷⁹ *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)*, Joh. de Vries, ed. (3 dln.; Groningen, 1970).

⁸⁰ Zie voor dit voorbeeld en het volgende *Briefwisseling Gerretson-Van Eyck*, P. van Hees en G. Puchinger, eds. (Baarn, 1984) brieven 272-276 en voor de benoeming van Van Duinkerken, de brieven 307-308. Over Van Eycks critische houding tegenover de rooms-katholieke kerk, zie ook brief 254. Zie voor de benoemingsperikelen rond N. A. Donkersloot: M. E. H. M. van Santen-Mout, 'Nicolaas Anthony Donkersloot', *Biografisch Woordenboek van Nederland*, I ('s-Gravenhage, 1979) 148-149.

⁸¹ In een reeks artikelen 'Over de toekomst van ons volk' verscheen in het *Utrechtsch Nieuwsblad*, 29 maart 1938 een artikel 'Om de toekomst van Nederland. Wat betekent Rome voor de Volksvrijheid... De democratie heeft van de R.K. Kerk niets te verwachten'. In dit artikel werd het rooms-katholicisme per definitie als ongeschikt voor democratisch denken en handelen afgedaan.

sterk gesegmenteerde of liever 'verzuilde' Nederlandse samenleving waren er dan al snel wrijvingspunten te vinden.

We mogen Vollgraffs rede en de reacties daarop in dat opzicht als een van de vele incidenten op de lange weg van het naar elkaar toe groeien van de verschillende geloofs- en denkwerelden in Nederland beschouwen. Het door de rooms-katholieke geestelijke leider en staatsman dr H. J. A. M. Schaepman (1844-1903) gesproken woord: 'Gij hebt als Nederlanders voor het welzijn van het heele land te werken' was niet alleen voor de rooms-katholieken een moeilijke opdracht⁸².

Als laatste vraag rest ons nog Vollgraffs eigen positie in deze kwestie. Paste Vollgraff zonder meer in de intellectueel-liberale⁸³ en anti-clericale traditie, eventueel aangevuld met een strijdbaar protestantisme of hebben andere motieven hem tot het houden van deze geruchtmakende rede bewogen?

Vollgraff was Lutheraan en met de Utrechtse Lutherse predikant ds J. Stellwag werden contacten onderhouden, maar van een fervent en strijdbaar protestantisme is ons niets bekend. De brief die Stellwag hem naar aanleiding van zijn rede schreef wijst ook niet in die richting, zoals uit het volgende citaat moge blijken:

'Ik vermoed echter, dat men U toch te zeer als verdraagzaam mensch zal kennen en, wat men zegt, dat U zelf toch te breed van wereldbeschouwing zijt, mede door Uwe vele wetenschappelijke relaties, dan dat men niet erkennen zal (en daar zal het wel om gaan) dat een onaangenaam willen zijn of zijn, U al heel ver gelegen heeft; en ik ben ook overtuigd, dat juist, wat in Uwe persoon niet leeft op den duur U rechtvaardigen zal'⁸⁴.

Eerder zullen verklaringen gezocht moeten worden in Vollgraffs wetenschappelijke opvattingen en in zijn persoonlijkheid. Om met het laatste te beginnen. Het is opvallend dat hij, zoals uit allerlei reacties onmiddellijk na de rede blijkt, volstrekt zelfstandig en zonder raadpleging van anderen de inhoud van zijn rede bepaald heeft. Zelfs met Lohman had hij niet verder over de inhoud van de rede gesproken, noch met de Utrechtse historici en theologen, noch met de Leidse historicus prof. dr J. Huizinga, waarmee hij op vriendschappelijke voet stond. De inhoud was voor een ieder een verrassing, wat al pleit voor de eerste veronderstelling dat Vollgraff geenszins als een geloofsijveraar bekend stond. Dit volmaakt soevereine handelen zou vanuit twee aspecten van zijn persoonlijkheid verklaard kunnen worden. Vollgraff maakte op de buitenwacht, waaronder ook zijn Utrechtse collega's, een weinig toegankelijke indruk. Het is opvallend, dat onder de bewaard gebleven sympathiebetuigingen er uit de lette-

⁸² Geciteerd uit M. van der Plas, *Uit het rijke Roomsche leven* (Utrecht, z.j. 3) 159.

⁸³ Vollgraff is vermoedelijk politiek het best te plaatsen in de conservatief-liberale traditie. In het begin van de jaren dertig heeft Vollgraff zich te Utrecht ingezet voor het Verbond voor Nationaal Herstel, een uiterst conservatief-liberale groepering. Zie A. Zwaga, 'Verbond voor Nationaal Herstel, een conservatieve groepering in Nederland tijdens het Interbellum' (doctoraal scriptie, Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, 1985) 92. Voor het Verbond voor Nationaal Herstel raadplege men: A. A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Antidemocratische stromingen en daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Assen, 1968) 183-188.

⁸⁴ Ds. J. Stellwag aan Vollgraff, Utrecht, 9-7-1936 (archief Vollgraff). In zijn akademieherdenking karakteriseerde Kamerbeek Vollgraff wel als 'overtuigd Lutheraan'. Zie J. C. Kamerbeek, 'Herdenking van Carl Wilhelm Vollgraff (5 juni 1876-20 oktober 1967)', *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 1967-1968, 346-354.

renfaculteit alleen die zijn van zijn oud-collega proximus de latinist P. H. Damsté en van de bijzonder hoogleraar L. H. Grondijs, de Byzantinist. De overige drie hoogleraren die hem steunden waren bijzonder hoogleraar en stonden buiten zijn eigen faculteit. Hij zocht weinig contact en vermoedelijk nodigde zijn habitus niet uit tot het gemakkelijk leggen van contacten. Tekenend voor deze toestand is wel dat Geyl zeer verrast was door de vriendelijke bejegening van Vollgraff⁸⁵.

Een ander aspect zou gevonden kunnen worden in zijn opvattingen omtrent de wetenschapsbeoefening. In de eerste plaats was hij, het blijkt ook uit zijn rede, volstrekt overtuigd van de zeer grote, ja haast absolute waarde van de klassieke en humanistische wetenschapstraditie. Wanneer men dit gegeven verbindt met de liberaal-protestantse achtergrond, die sedert de 19e eeuw in universitaire milieus toch wel als de beste waarborg voor onafhankelijke beoefening van de wetenschap werd gezien, dan behoeven we ons minder te verbazen over de inhoud van de rede. Wel blijft dan nog de vraag: waarom nu juist op dit moment een rede met een toch vrij eenzijdige belichting van de ontwikkeling van de wetenschapsbeoefening in de Noordelijke Nederlanden. Dit laatste zal, uitgaande van de reeds genoemde aspecten, mogelijk verklaard kunnen worden vanuit de voor Vollgraff vanzelfsprekende academische traditie van de vrijheid van het woord en misschien toch ook vanuit een levensstijl als van de geleerde in de ivoeren toren der wetenschap, ver van het dagelijkse maatschappelijke en politieke gebeuren.

Een sluitende verklaring kunnen wij niet geven, daarvoor ontbreken te veel gegevens. Wel moeten we vaststellen dat de gebeurtenissen hem zelf hebben aangegrepen en dat de negatieve reacties hem diep gegriefd hebben. Dit gold zeker voor het optreden van de senaat. Toen De Savornin Lohman in november 1936 via een persoonlijk bezoek en een daaruit voortvloeiende briefwisseling het oude contact poogde te herstellen mislukte dit⁸⁶.

Lohman kon aanvaarden dat Vollgraff alleen verantwoordelijk was voor zijn rede. Hij bleef ook staan achter zijn eigen opmerking: 'het is wel eens goed dat de R.K. dit te hooren krijgen' (op zich al weer tekenend voor het klimaat), maar bleef verder bezwaar maken tegen de gebezigde uitdrukkingen in de rede. Voor Vollgraff waren deze argumenten slechts criteria voortvloeiende uit opportuniteitsoverwegingen en hij zag nog steeds niet in, dat zijn rede polemisch van toon geweest zou zijn. Verder nam hij het Lohman kwalijk dat deze hem meteen al met Baart de la Faille een lange verklaring ter tekening had voorgelegd. Tenslotte bleef voor hem onverteerbaar, dat de senaat een motie tegen de rector had aanvaard. Hij schreef:

'Mijn rede behandelt Gij uitsluitend op gronden van opportuniteit, terwijl het er mij alleen om te doen was om dingen van het verleden, waarvan de herinnering zich op een gedenktag van de Universiteit aan ons allen als het ware opdrong, te schilderen, zooals zij waren. Indien ik mij in de voorstelling van zaken die ik gaf vergist heb, dan wil ik daar gaarne critiek op hooren, het liefst natuurlijk van de zijde van vrienden en geestverwanten. Het ontbreken van alle zakelijke beoordeeling is mij het grootste bewijs van onverschilligheid.'

⁸⁵ *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, III, 94 en 96.

⁸⁶ De Savornin Lohman bezocht Vollgraff op 10 november 1936 en schreef hem op 11 november (brief in archief Vollgraff) om het gesprek vast te leggen.

(Hij is onverschillig over een meer of minder scherpe motie van de senaat). 'Maar ik acht het formeel onjuist en niet passend, dat de senaat een motie tegen de rector in de pers publiceert, ook geheel afgezien van de omstandigheid dat ik nu de rector was dien dit voor de eerste maal trof. Zoo iets is een daad die niet goed te maken is'⁸⁷.

De relatie met Lohman werd niet hersteld en Vollgraff bezocht, zoals al eerder is gezegd, nimmer meer een vergadering van de Senaat⁸⁸. Dit laatste heeft de senaat gelukkig niet verhinderd om Vollgraff na zijn overlijden op 20 oktober 1967 in een rouwzitting op 2 november 1967 bij monde van zijn oud-leerling en opvolger prof. dr W. J. Verdenius te herdenken als een van de grote geleerden en sieraden van de Utrechtse Alma Mater⁸⁹.

⁸⁷ Vollgraff aan B. C. de Savornin Lohman (minuut), 19-11-1936 (archief Vollgraff).

⁸⁸ Naast alle lof voor Vollgraff als mens en geleerde gebruikte Kamerbeek in zijn herdenking voor de Akademie ook de typering een 'onbuigzame persoonlijkheid' en die is op deze houding wel van toepassing. Zie Kamerbeek, 'Herdenking van Carl Wilhelm Vollgraff', 353.

⁸⁹ Zie W. J. Verdenius, 'In memoriam Carl Wilhelm Vollgraff, 1876-1967', *Jaarboek der Rijks-universiteit te Utrecht* 1967-1968, 5-9.

Verdwenen stads- en dorpsgezichten

J. A. C. Mathijssen en W. Uittenbogaard

Meentweg en Kollenbrug te Woerdens Verlaat vóór 1954 en in 1967

De linker foto toont de kruising van de Meentweg in de woonkern Woerdens Verlaat, gemeente Wilnis, met de Kromme Mijdrecht vóór 1954. Het op de voorgrond zichtbare deel van de Meentweg maakt deel uit van de wegverbinding tussen het Utrechtse Spengen, gemeente Kockengen, en het Zuidhollandse Nieuwkoop. De oude ophaalbrug, de Kollenbrug, over de Kromme Mijdrecht was eeuwen lang in eigendom en beheer bij de gemeente Woerden. Aan de westzijde van de Kromme Mijdrecht bevond zich - en bevindt zich nog steeds - het bedrijfsgebouw van Crosland Filters Holland. Dit bedrijfsgebouw staat overigens op het grondgebied van de Zuidhollandse gemeente Noorden. Voor dat gebouw maakte de Meentweg, die slechts een rijbaanbreedte had van 3,94 meter, een vrijwel haakse bocht, terwijl zich over de weg heen een transportbrug bevond ten behoeve van de graanmaalders van de firma M. van der Vaart en Zonen, die mede in het bedrijfsgebouw was gevestigd.

Doordat voor goederenvervoer te water in de eerste helft van deze eeuw steeds grotere schepen werden ingeschakeld en gelijktijdig de oudere kleinere schepen uit de vaart raakten verminderde de betekenis van de, slechts met kleinere schepen bevaarbare, Kromme Mijdrecht voor het Woerdense handelsverkeer beduidend. Rond 1950 stelde de gemeente Woerden het reeds op prijs wanneer zij van haar eeuwenoude verplichtingen ten aanzien van de ver buiten de grenzen van die gemeente gelegen Kollenbrug bevrijd zou kunnen worden. Voor overname van de brug kwam alleen de provincie Utrecht in aanmerking, doch deze aarzelde lang voor zij met overname instemde. Eerst op 5 november 1957 besloten provinciale staten ingaande 1 januari 1958 het onderhoud van de brug met brugwachterswoning over te nemen.

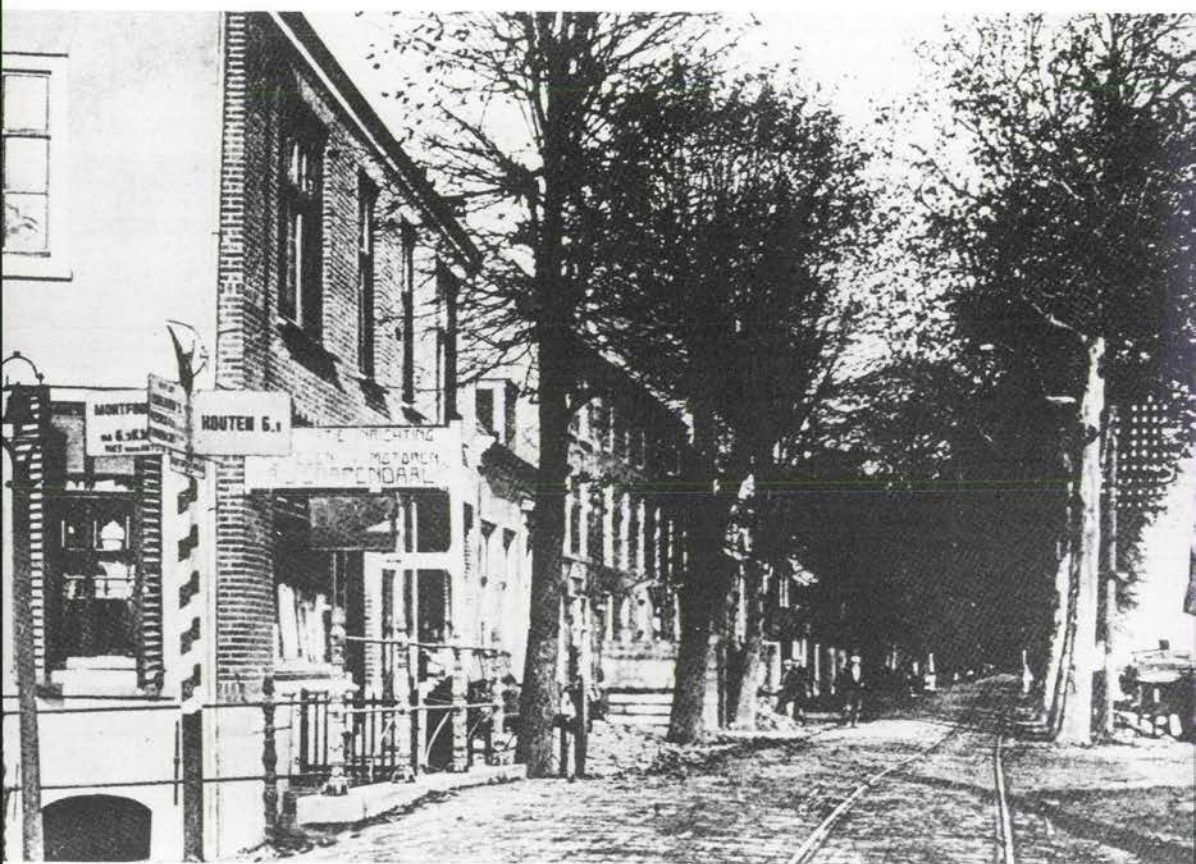

Nadat het de provincie gebleken was dat een beweegbare brug ter plaatse nog in ieder geval voor de recreatievaart nodig was en de gemeente Wilnis bereid bleek om ook de Meentweg aan de provincie over te dragen, werd tot een ingrijpende reconstructie besloten. Daarbij zou de Meentweg, in overeenstemming met het tertiair wegenplan, verbreed worden tot ten minste vijf meter, terwijl de oude Kollenbrug vervangen zou worden door een nieuwe beweegbare brug. Mede om een verkeerstechnische verbetering tot stand te kunnen brengen werd voor de nieuwe brug gekozen voor een constructie, die slechts zelden wordt toegepast, waarbij de beweegbare brug het vaarwater schuin kruist. Die constructie werd mede mogelijk gemaakt doordat de firma M. van der Vaart en Zonen afstand wilde doen van haar over de weg heen gebouwde, maar in onbruik geraakte transportbrug.

De nieuwe brug, die ook de naam kreeg van Kollenbrug, en de gereconstrueerde Meentweg kwamen gereed in 1966. De rechterfoto werd in 1967 gemaakt. In het daarop volgende jaar werd rond de brugbedieningskast, die in het midden van de rechterfoto (onder de klok) zichtbaar is, nog een bedieningshuisje gebouwd.

Foto van vóór 1954: provinciale collectie.

Foto uit 1967: Provinciale Waterstaat van Utrecht nr. 670022.37.

Herenstraat te Nieuwegein ter hoogte van de aansluiting van Het Sluisje in 1923 en rond 1986

De linker foto uit 1923 toont de Herenstraat in het toenmalige Jutphaas, nu Nieuwegein. Deze straat maakt deel uit van de weg vanaf de Jeremiebrug te Utrecht naar Vreeswijk langs de westzijde van de omstreeks 1122 op initiatief van Utrecht gegraven Vaart, nu Vaartse Rijn. Rond 1600 ontstond dicht langs het vaarwater een jaagpad. Het aan de westzijde van het vaarwater grenzende waterschap (Heycop genaamd De Lange Vliet) zag de westelijke oever van de Vaartse Rijn als onderdeel van haar waterkering, waarbij de achterliggende bedoeling mogelijk was om een graantje mee te pikken van de tolgelden, die de stad voor het gebruik van het jaagpad was gaan heffen. In de officiële stukken sprak het schap echter steeds van schade die de jaagpaarden aan de waterkering (konden) aanbrengen. Na omstreeks veertig jaar onderhandelen werd eindelijk overeenstemming bereikt over een jaarlijkse betaling door de stad aan het schap van f 80,—.

Kort na het bereiken van dat akkoord ontstond weer een nieuwe bron voor onenigheid, toen de wenselijkheid naar voren kwam om langs het jaagpad een zand- en kleiweg aan te leggen. Wonder boven wonder kon met de aanleg van die weg reeds na ruim een jaar praten worden begonnen. Nadat deze in 1648 gereed was gekomen, bleef het rond deze weg tamelijk rustig tot Napoleon bij decreet van 16 december 1811 de gehele zand- en kleiweg aanwees tot een van de 'routes impériales de première classe'. Daarmee werd de weg een rijksweg en werd op 's rijkskosten over het gehele traject een bestrating aangebracht. Toen de straatweg echter tot stand gekomen was, beijverde de stad zich om de toelinkomsten, die inmiddels rond f 980,— netto beliepen, ook in de toekomst in de stadskas te laten vloeien. Deze actie werd wel met succes bekroond, maar de stad zou voortaan voor het onderhoud van de weg moeten zorgen. Daarin kwam eerst wijziging toen de provincie de weg met ingang van 1 februari 1947 overnam.

Op de oude foto zijn de rails (enkel spoor) te zien waarover van 1 december 1883 tot 30 oktober 1893 de stoomtram van Utrecht naar Vreeswijk reed. Vervolgens reed vanaf 22 november 1893 een paardentram, die op 16 augustus 1923 werd opgevolgd door een autotram (een of twee tramrijtuigen getrokken door een autobus). Na 1 januari 1929 werd het openbaar vervoer tussen de genoemde plaatsen door autobussen verzorgd.

Blijkens de oude foto bevond zich op de hoek van Het Sluisje en de Herenstraat een reparatie-inrichting voor rijwielen en motoren. Daarnaast was het winkeltje van de gezusters Friedeman. Ten tijde dat de foto werd genomen werd het aangrenzende lage huisje nog bewoond door J. Th. van den Bergh. Tegen het einde van 1923 zou dat pandje met een verdieping verhoogd worden.

De wegwijzer op de oude foto geeft als richting, die reizigers naar Houten moesten kiezen, de weg over de Rijnhuizerbrug aan. Deze brug werd in 1981 vervangen door twee nieuwe bruggen waarvan de één noordelijker en de ander zuidelijker gelegen is.

Op de foto uit 1986 is het voormalige gemeentehuis van Jutphaas nog aan het spitse torentje te herkennen. Na de samenvoeging van Jutphaas en Vreeswijk tot een nieuwe gemeente Nieuwegein werd een nieuw gemeentehuis gebouwd. Het oude gemeentehuis van Jutphaas dient nu tot huisvesting van de gemeentelijke afdeling welzijn. Dit oude gemeentehuis bestond in 1923 reeds maar werd door de beplanting aan het gezicht onttrokken.

Naast dit oude gemeentehuis werd, na sloop van een buurpand, een toegang gemaakt tot de achter de Herenstraat liggende Mgr Van Heukelumstraat.

Soestdijkerweg vóór en na 1932

De linker foto toont de Soestdijkerweg ter hoogte van de Ernst Sillemhoeve onder Bilthoven in de staat waarin deze verbindingsweg tussen Soestdijk en De Bilt vóór 1932 verkeerde. De rechter foto toont deze weg op dezelfde plaats en eveneens in zuidwestelijke richting gezien, na de in 1932 gereed gekomen wegverbetering.

Vanouds bestond deze verbindingsweg uit niet meer dan een zand- en kleiweg, die, afhankelijk van de weersgesteldheid, redelijk tot slecht begaanbaar was. Om een beleggingsobject te verkrijgen en om de weg van Soestdijk naar De Bilt gedurende het gehele jaar goed begaanbaar te maken lieten jhr M. J. Huydecoper van Maarsseveen en mr M. J. Laan in het begin van de vorige eeuw een plan opmaken om deze weg van een vier meter brede bestrating te voorzien. Zij kregen op dat plan de toen vereiste concessie bij besluit van koning Willem I van 1 juli 1828, nr. 177. Tevens verkregen zij toestemming tot het uitschrijven van een negotiatie (dit is een verouderde term voor een obligatielening) ter bestrijding van de aanlegkosten, die geraamd waren op f 80.000, —, mits over het geleende bedrag een rente van 5% per jaar zou worden uitgekeerd. Voorts verkregen zij vergunning om, na het gereedkomen van hun plan, op drie plaatsen langs deze weg toegelaten te gaan heffen. De aldus tot stand gekomen straatweg van Soestdijk naar De Bilt, met alle daarop betrekking hebbende rechten en verplichtingen, brachten de heren Huydecoper van Maarsseveen en Laan onder in een 'Commissie voor de straatweg van Soestdijk naar De Bilt'. Deze zou, zonder dat er aan de weg andere dan onderhoudswerken werden verricht, tot eind 1928 blijven bestaan als een particuliere onderneming, die slechts de plicht had om jaarlijks de verschuldigde renten uit te keren en om rekening en verantwoording over het financiële beheer af te leggen aan het provinciaal bestuur. Juist voordat de Commissie kon gaan denken aan de viering van haar eerste eeuwfeest was vooral het fietsverkeer, maar ook het autoverkeer, tot een zodanige ontwikkeling gekomen dat nieuwe wettelijke maatregelen werden vastgesteld met betrekking tot het wegenbeheer en het verkeer. Ter uitvoering van die maatregelen stelden provinciale staten op 27 oktober 1927 het eerste Provinciaal Wegenplan voor Utrecht vast. Daarin werd onder meer bepaald dat de weg van Soestdijk naar De Bilt een rijwegbreedte van zes meter zou moeten krijgen en dat langs die weg fietspaden dienden te worden aangelegd, terwijl eigendom, beheer en onderhoud van de weg bij een overheid zou moe-

ten komen. Al spoedig bleek de gemeente De Bilt bereid om de weg, voor zover die binnen de toekomstige bebouwde kommen van De Bilt en Bilthoven was gelegen, in beheer over te nemen. Het provinciaal bestuur was genegen om het overige deel van de weg over te nemen, terwijl de Commissie, die problemen ten aanzien van de tolheffingen voorzag, bereid was om, na overdracht van al haar rechten en verplichtingen, zichzelf op te heffen.

Hierdoor konden provinciale staten reeds op 30 oktober 1928 besluiten om de weg van Soestdijk naar De Bilt, voor zover die gelegen was - en nog is - buiten de bebouwde kommen van De Bilt en Bilthoven over te nemen, die weg voortaan aan te merken als een provinciale weg en om de beide tolleren, nabij Soestdijk en ter plaatse van het huidige steunpunt van de Provinciale Waterstaatsdienst nabij Bilthoven, op te heffen.

Op voorstel van het toenmalige hoofd van de Provinciale Waterstaatsdienst, ir. A. A. Mussert, besloot het provinciaal bestuur vervolgens om hier één van de eerste betonwegen in den lande aan te leggen. De weg zou een rijwegbreedte krijgen van zes meter. Omdat die betonweg naast de bestaande straatweg zou worden gemaakt werd het tracé van de oude weg bestemd voor het maken van een fietspad, dat een breedte van 2,70 meter zou verkrijgen. De zeer dicht langs die weg staande laanbeplanting kon daardoor behouden blijven. Hoe een en ander werd uitgevoerd blijkt uit de rechter foto. Daaruit blijkt ook dat de bebouwing langs de weg, ondanks verkleining van voortuinen, waar mogelijk ontzien werd.

De op de beide foto's afgebeelde woning kon ook bij de in 1974 uitgevoerde verdere verbreding van de rijweg tot 7,20 meter behouden blijven tot deze enkele jaren geleden wegens ouderdomsgebreken werd geamoveerd.

Bij de in 1974 uitgevoerde wegverbreding werd over de volle breedte van de betonweg en ter weerszijden daarvan een asfaltdek aangebracht. De uit 1932 daterende betonweg ligt dan ook nog steeds onder het asfalt verborgen.

Amsterdamsestraatweg hoek Weerdsingel in 1942 en 1986

Deze twee situaties uit 1942 en 1986 zijn nauwelijks meer te vergelijken. In 1942 stond de fotograaf op de zgn. Molenbrug, de voetbrug over de Stadsbuitengracht naar het Paardenveld, met zijn lens op het café 'Het Zwarte Paard', dat stond op de hoek van de Amsterdamestraatweg en de Weerdsingel. De straatweg, aangelegd in opdracht van keizer Napoleon, werd in 1812 in gebruik genomen. Vanaf ca. 1820 deed 'Het Zwarte Paard' dienst als tolhuis. Vanaf 1829 is het pand gebruikt als tapperij. Vanaf dat jaar tot 1845 zwaaide kroegbaas Jurriaan Schrijver de scepter, van 1845-1850 Dirk Hazekamp, van 1850-1893 Jan van Rooijen, van 1892-1909 zijn schoonzoon P. E. M. van der Linde, van 1909-1913 'koffiehuishoudster' N. J. van der Valk en van 1913 tot 1943 A. Marchal. Het huisje had het intieme interieur van een betimmerde oud-Hollandse taverne met 's zomers een buitenzitje aan de singel met uitzicht op de molens aan het Paardenveld en 's winters zorgend voor de nodige koek- en zopiefaciliteiten.

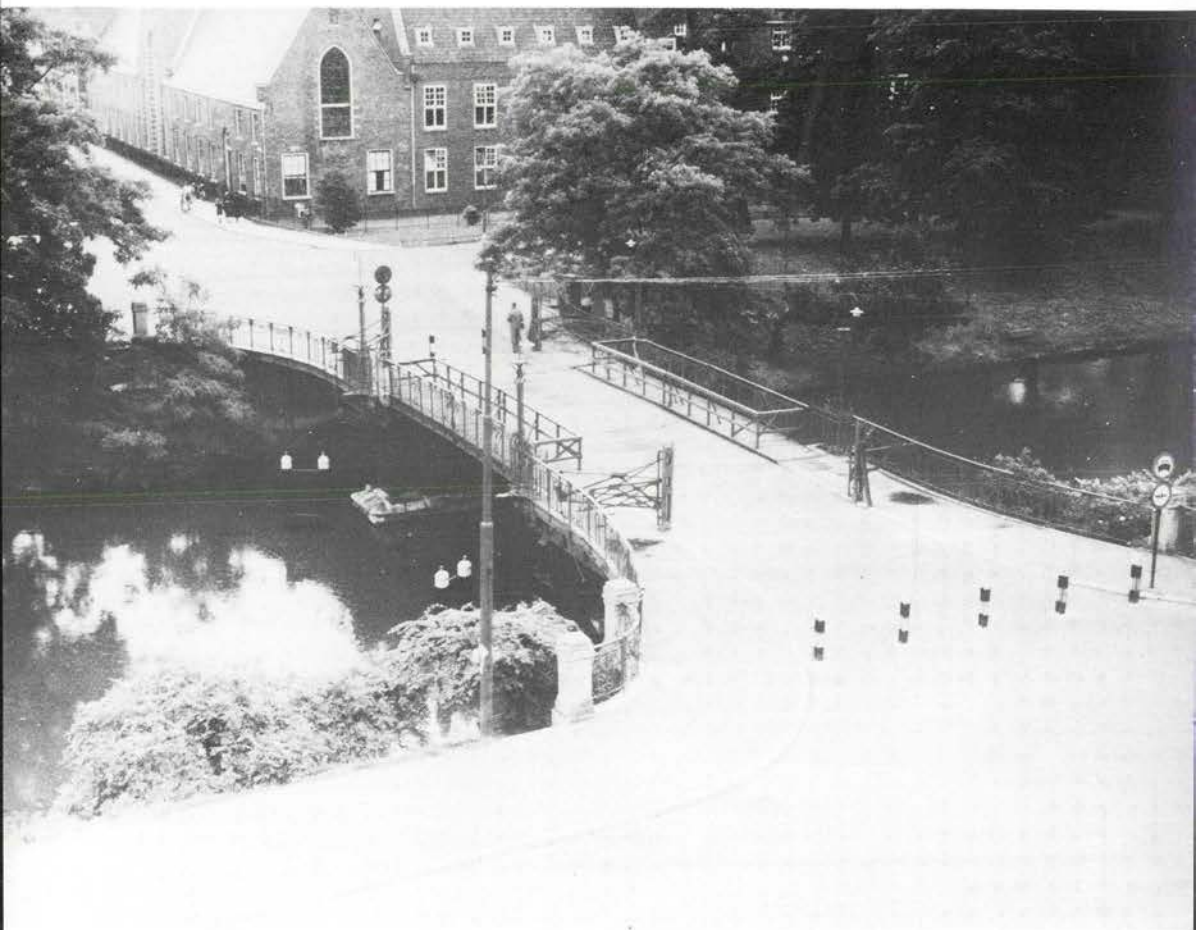
In 1943 kreeg eigenaar Marchal van de Duitse bezetter te horen dat het pand ontruimd moest worden. Binnen de muren werd vervolgens een bunker gebouwd. In 1951 werd het onttakelde huis,

dat intussen een sta-in-de-weg was geworden midden op de Amsterdamsestraatweg, gesloopt. Links voor op de oude foto het brugwachtershuisje, daarachter de bebouwing van de Amsterdamsestraatweg. Net achter het brugwachtershuisje was het Westindisch bananenhuis van F. Sidler en het witgepleisterde huis achter de klok was van B. Blankenstein, handelaar in vak- en bedrijfskleding. Vlak achter de klok is een benzinepomp te zien. Het huis rechts op de oude foto is het hoekpand van de Weerdsingel, waar in 1942 de arts-apotheker D. Koerts woonde. Zoals op de nieuwe foto uit 1986 te zien is, is alle bebouwing die op de foto uit 1942 staat, inmiddels gesloopt. Ook hier heeft het toenemende verkeer weer zijn tol geëist. Het maken van de nieuwe foto op dezelfde plaats als in 1942 was een risicovolle aangelegenheid.

Foto uit 1942: GAU, T.A. DOW 176k, neg. nr. C 19.770

Foto uit 1986: Gem. Fotodienst, neg. nr. C 26.465

De Bartholomeïbrug in ca. 1930 en 1986

Waar vanaf 1859 een overhaalschuitje voer en sinds 1902 een brug lag over de Stadsbuitengracht, is op deze foto uit ca. 1930 vanuit het tegenwoordige gebouw van de Tiel-Utrecht Verzekeringmaatschappij aan de Catharijnesingel de Lange Smeestraat gefotografeerd met rechts het Bartholomeïgasthuis. Dit gasthuis, dat gesticht werd in 1367 ten behoeve van rondtrekkende vreemdelingen en arme zwervers, bouwde in 1870 de op de foto rechts zichtbare vleugel aan de Pelmolenvweg. Het gedeelte van het gasthuis aan de Smeestraat is de zgn. gasthuiszaal.

Genoemde vleugel uit 1870, die in 1927 herbouwd werd, is, ondanks de nodige protesten, op de recente foto inmiddels gesloopt om plaats te maken voor een moderne bejaardenhuisvesting, even-

als grote gedeelten aan de Springweg. Zo verdween hiermee een deel van de karakteristieke bebouwing op deze plek.

In 1951 werd de brug, te zien op de oude foto, vervangen door een op het toenemende verkeer ingestelde bredere oeververbinding. Tijdens de bouwwerkzaamheden werd gebruik gemaakt van een houten voetgangershulpbrug.

Foto uit 1930: GAU, T.A. DOW 428-D, neg. nr. C 26.490

Foto uit 1986: Gem. Fotodienst, neg. nr. C 26.471

Het Utrechtse stadhuis aan de zijde van de Korte Minrebroederstraat in de jaren 1932 en 1986

In 1932 richtte een fotograaf die standplaats had gekozen op het Oudkerkhof, zijn lens op de achterzijde van het stadhuis en in de Korte Minrebroederstraat. Waar eens woonhuizen stonden, die in de loop der jaren ten dele als dependances van het stadhuis in gebruik waren genomen, kwam na de verbouwing van het stadhuis in de jaren 1841/1847 een open ruimte. Dit pleintje werd omgeven door een gietijzeren hek. Links achter het hek stond sinds 1930 de rode krantenkiosk van Gerrit de Vries. Deze stond oorspronkelijk bij de ingang van de raadskelder aan de voorkant van het gebouw.

De foto uit 1932 toont in het midden de achterzijde van de huizen aan de Ganzenmarkt, waarin van 1867 tot april 1931 het hoofdbureau van politie was gehuisvest. Toen de oude foto gemaakt werd stond de 'doolhof', die het hoofdbureau tengevolge van allerlei aan- en verbouwingen was geworden, nog grotendeels leeg.

De huizen aan de Ganzenmarkt, voor zover deze bij de verbouwing van het stadhuis gespaard ble-

ven, werden in de jaren 1938 en 1939 gesloopt om plaats te maken voor de op 2 januari 1940 in gebruik genomen nieuwe vleugel van het stadhuis. Toen verdween ook het hekwerk achter het stadhuis.

Na diverse wijzigingen in de indeling van de vrij gekomen ruimte ontstond de situatie die op de foto uit 1986 wordt getoond: een naar het westen verlegde Korte Minrebroederstraat en een straatbeeld, gedomineerd door geparkeerde auto's.

De erker, die rechts op beide foto's te zien is, behoort tot het pand van de boekhandel Van Rossum-Standaard op de hoek van het Oudkerkhof en de Korte Minrebroederstraat.

Foto uit 1932: GAU, T.A. DOW 152k, neg. nr. C 19.472

Foto uit 1986: Gem. Fotodienst, neg. nr. C 26.466

De Stadhuisbrug in 1930 en 1986

Op de oude rond 1930 gemaakte foto wordt het Utrechtse stadhuis 'een stalenkaart van verschillende bouwstijlen' genoemd. Voordat de gemeente het gehele complex in gebruik nam, werd het hoekpand aan de Ganzenmarkt, het huis 'Keijzerrijk', gebruikt door de Factorij der Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. In 1930 werd het pand gebruikt door de Muziekschool van de Maatschappij Toonkunst. Rechts daarnaast zat de fam. Schravendijk in Engelse en Amerikaanse artikelen. Onder het Jugendstilachtige torentje zat de toonkamer van de Gemeentelijke Gasfabriek.

In 1933/1934 werd het huis Keijzerrijk met het 'oude stadhuis' door nieuwbouw verbonden voor de som van f 300.000, -. Op het stadhuis zijn duidelijk de toen in gebruik zijnde telefoonantennes zichtbaar. Opvallend is het nog lege tympanon boven de zuilenrij; pas in 1957 werd een beeldengroep, vervaardigd door Pieter d'Hont, onthuld.

Tegenover het stadhuis zetelde vanaf 1910 de firma Vroom & Dreesmann in tapijten. Toen de in-

middels tot warenhuis uitgegroeide zaak in 1974 de Stadhuisbrug verruilde voor Hoog-Catharijne, vestigde er zich de boekhandel Broese-Kemink en de Openbare Bibliotheek.

Op de hoek van de Oudegracht en de Masegast, rechts op de foto, zetelde al sinds 1882 de firma Hoyng in kristal, porselein en aardewerk. In de jaren 70 werd het pand betrokken door kledingmagazijn Gazan; tegenwoordig heeft Allwave het pand in gebruik.

Het smalle pandje schuin onder de Domtoren is het huis 'De Hazewind', waar al voor 1900 het parapluiehuis van P. Yrondy & Lestrade gevestigd was, later overgenomen door de dames Tanis. In 1986 huist er modemagazijn Marie Christine.

Foto uit 1930: GAU, T.A. DOW 152A

Foto uit 1986: Gem. Fotodienst, neg. nr. C 26.472

De Steenweg in 1930 en 1986

De Steenweg naar het oosten ca. 1930, toen voetgangersgebieden nog niet echt noodzakelijk waren. Deze straat was begin deze eeuw nog beklinderd, maar kreeg in 1920 een 'vastere vloerbedekking'. De voorste drie panden links, op het moment van de oude opname schoenwinkel 'Hercules', manufacturenhandel NV Van de Werff en de schoenwinkel van A. A. Kuijer, moesten in 1976 met nog twee panden plaatsmaken voor het nieuwe gebouw van de HEMA.

De heer met strohoed loopt langs nr. 53. Tegenwoordig huist in dat pand Van Dam modestoffen, rond 1930 zat er C. van Dijk, goud- en zilversmid. Van Dam gebruikte voor zijn nering tevens het daarnaast gelegen pand, Steenweg 51, met de karakteristieke iets naar voren stekende gevel met de streepjesjalouzie.

Rechtsvoor het hoekpand Steenstraat-Mariastraat, waar rond 1930 de koffie- en theehandel van Geels en Co. was gevestigd, tegenwoordig 'Mister Minit'. In de winkel van 'tailleur moderne' A. J. Baljet huist nu het 'Meeneemwinkeltje'. Het smalle hoge huis ernaast aan de linkerzijde werd

eertijds gebruikt door de vleeshandel van P. H. van Wees; in 1986 staat op de gevel 'Francine', een modezaak. Waar nu dáár weer naast Yves Rocher zit, was in 1930 de slijterij van Albert Kusters gevestigd.

Het huis met de jalouzie werd ten tijde van de oude foto bewoond door F. J. H. Nelissen 'in luxe artikelen'. Het opvallende huis met de prachtige erker in houtsnijwerk, waar nu een tapijtzaak gevestigd is, was vanouds eigendom van apotheker G. H. J. van Spanje.

Op de foto uit 1986 is duidelijk het steigerwerk (en de kraan) rond de Domtoren te zien; in het kader van de tentoonstelling 'Space 86' en ten behoeve van 'Utrecht-promotion' werd in de lente van 1986 een Saturnus-maanraket tegen de toren 'geplakt'.

Foto uit 1930: GAU, T.A. DOW 173, neg. nr. C 25.023

Foto uit 1986: Gem. Fotodienst, neg. nr. C 26.470

Tolsteegsingel hoek Abstederdijk in 1924 en 1986

De oude foto is genomen in 1924 op de brug over de Kromme Rijn op de hoek van de Tolsteegsingel en de Abstederdijk. Op de voorgrond zijn de sporen van tramlijn 1 over de in 1905 gebouwde stenen brug te zien.

Het huis links op de foto is nog aanwezig; in het lage pand daarnaast had de heer Fonville in 1924 zijn schoenmakerij. Daarvóór staat Utrechts Brandspuithuisje nr. 8, dat gedeeltelijk schuil gaat achter een brandbel en een reclamebord. In 1935/1936 werden deze hoekpanden gesloopt en daarvoor in de plaats kwam nieuwbouw, die op de recente foto uit 1986 te zien is. In dit pand Abstederdijk 2-2bis werkte jarenlang rijwielhersteller W. Verdonk. Na hem vestigde zich er de ijzerwaren- en gereedschappenwinkel van J. L. Kruft. Zoals op de recente foto te zien is, staat het pand in 1986

leeg. Op de oude foto is in de bocht van de Abstederdijk het zgn. 'Moorse Huis' te zien, gebouwd in 1908/1909 als dubbel landhuis. In 1969 werd dit pand, toen in gebruik bij Jordanian Airways, gesloopt en ontstond de brede weg van de Venuslaan naar de Tolsteegsingel, tegelijk met de bouw van de Albatrosbrug.

Zo te zien heeft de boom langs de Kromme Rijn nabij de Tolsteegsingel op beide foto's weinig geleden van de veranderingen.

Foto uit 1924: GAU, T.A. DOW 181, neg. nr. C 13.505

Foto uit 1986: Gem. Fotodienst, neg. nr. C 26.469

De Croeselaan vanaf de Balijelaan/Vondellaan in 1925 en 1986

De fotograaf stond rond 1925 midden op de Balijelaan/Vondellaan en keek de Croeselaan of Laan van Croes naar het noorden. Rechts stroomt de Moesgracht, die in 1928 ten behoeve van de verbreding van de straat gedempt werd. Het gebouw linksvoor staat op de hoek van de Balijelaan en Croeselaan, waar aanvankelijk de typograaf Wouter van Buuren woonde en in 1940 het lingeriehuis Van Heuzen in gevestigd was. Tegenwoordig herbergt het pand het Hotel Garni Bunschoten. Er is nog een ruim uitzicht op de gebouwen in het midden van de foto, die de hoek vormen met de Heycopstraat. De tussenliggende bebouwing aan de westzijde van de Croeselaan zal in de jaren 30 verschijnen.

Tramlijn 5 rijdt richting Centraal Station.

De bebouwing rechts op de foto, toen Vondelkade, nu ook Croeselaan, is rond 1910 gebouwd. De straat rechts is de Tesselschadestraat; op de hoek is nu de bloemisterij van H. P. Roestenberg gevestigd, in 1925 die van Willem van Dijk.

Foto uit 1925: GAU, T.A. DOW 151j, neg. nr. C 22.003

Foto uit 1986: Gem. Fotodienst, neg. nr. C 26.467

Kroniek over het jaar 1985

W. Uittenbogaard

januari

- 1 In het voorafgaande jaar is het inwonertal van de provincie Utrecht met 6.733 toegenomen tot 936.134. In dezelfde periode daalde het inwonertal van de gemeente Utrecht met 445 tot 229.969. In Amersfoort, de naar grootte tweede gemeente van de provincie Utrecht, nam in de genoemde periode het inwonertal toe met 813 tot 87.709.
- 1 De *Wet tot verhoging en tot afschaffing op termijn van het recht van de Dertiende Penning* (wet van 3 oktober 1984, Staatsblad 443) treedt in werking. Dit recht wordt geheven in delen van de gemeenten Abcoude, Kamerik en Vinkeveen en Waverveen. De wet beoogt het recht van de dertiende penning met ingang van het jaar 2015 af te schaffen.
- 1 Als burgemeester van Loosdrecht treedt in functie de heer J. Gieskens als opvolger van de in 1984 overleden mevrouw M. K. van Langeveld-Berkel.
- 5 Te Wilnis en Mijdrecht beginnen de festiviteiten ter herdenking van het negenhonderdjarig bestaan van deze gemeenten, die in een charter uit 1085 aangeduid werden als 'Quadraginta houvas' (veertig hoeven). Bij de opening van de festiviteiten wordt een herdenkingspenning uitgereikt. Op 9 januari wordt in het kader van dit eeuwfeest de tentoonstelling *Winter Aardigheden, Winter Naarigheden* in de Willestee te Wilnis geopend.
- 7 In het Perscentrum Nieuwspoort te 's-Gravenhage presenteert de provincie Utrecht, als eerste overheidsorgaan in den lande, de *beeldplaat*, een voorlichtingsmiddel om communicatie tussen bestuur en bestuurden te bevorderen. De gemeente De Bilt volgt na enkele dagen het provinciale voorbeeld.
- 9 In de Nederlands Hervormde kerk te Abcoude opent de burgemeester van die gemeente - na het voorlezen van een oorkonde van bisschop Koenraad uit 1085, waarbij aan de inwoners van Abekewalde (het huidige Abcoude) het recht van ontginning wordt verleend - de festiviteiten ter gelegenheid van het negenhonderdjarig bestaan van Abcoude en Baambrugge.
- 13 Op de zolderverdieping van de buitenplaats Over Holland te Nieuwersluis ontstaat brand. De schade wordt op ongeveer zeven ton geschat.
- 15 De commissaris van de koningin in de provincie Utrecht reikt erepenningen uit aan Walter Maas (75 jaar), oud-directeur - nu adviseur - van de Stichting Gaudeamus te Bilthoven, uit erkentelijkheid voor diens inzet voor de verspreiding en vergroting van de kennis van en het begrip voor de hedendaagse muziek en haar maatschappelijke betekenis, alsmede aan

WILNIS
900 JAAR
1085-1985

tentoonstelling in willisstee te wilnis

Nooitgedacht

WINTERAARDIGHEDEN

WINTERNAARIGHEDEN

wo. 9 januari t/m zo. 20 januari 1985, dag. 2-5 u. - 7-10 u.

toegang: f 2.-; jong en oud f 1.-

5 januari

W. Kooiman, directeur van het Protestants Christelijk Vakinternaat voor jongens Valkenheide te Maarsbergen voor diens verdiensten op sociaal-maatschappelijk terrein.

16 Provinciale staten van Utrecht aanvaarden het Toeristisch-Recreatief

- Ontwikkelings Plan (TROP) ter bevordering van het toerisme in de provincie Utrecht.
- 18 De Woningbouwvereniging Prinses Juliana herdenkt haar vijfenzeventigjarig bestaan met een receptie in het restaurant De Wilgenplas te Maarsse.
 - 18 In het Universiteitsmuseum wordt de tentoonstelling *De wasmodellen van Petrus Koning* geopend. Getoond worden de anatomische modellen die P. Koning (1787-1834) ten behoeve van het medisch onderwijs in Utrecht maakte.
 - 21 De *Utrechtse Maatschappij voor Stadsherstel* wordt opgericht. Deze Maatschappij stelt zich ten doel het verwerven, restaureren en beheren van panden met een monumentaal karakter. De Vereniging Oud-Utrecht is een van de mede-aandeelhouders.
 - 23 De commissaris van de koningin in de provincie Utrecht opent, samen met de burgemeester van Utrecht, het nieuwe gebouwencomplex van het Post-district Utrecht aan de Mineurslaan. De feitelijke ingebruikneming van dit complex vond reeds grotendeels plaats op 15 januari.
 - 24 Voor de eerste maal wordt de door de gemeente Harmelen ingestelde erpenning uitgereikt aan de vijfenzeventigjarige heer G. Boes bij diens afscheid als pastoraal werker van het Verpleeghuis Heremaler Hof in die gemeente.
 - 30 Mr P. J. Verdam te Bilthoven, oud-commissaris van de koningin in de provincie Utrecht, neemt afscheid als buitengewoon lid van de Raad van State wegens het bereiken van de zeventigjarige leeftijd.
 - 31 De kantoren van de Woningbouwvereniging Prinses Juliana aan de Californiëdreef te Utrecht worden door de personeelsleden bezet om hun eis tot een strafrechtelijk onderzoek naar vermeende malversaties, die door de directie zouden zijn gepleegd, kracht bij te zetten. Na enkele dagen wordt deze bezetting opgeheven nadat het verlangde onderzoek is aangevangen.

februari

- 1 De commissaris van de koningin in de provincie Utrecht slaat de eerste paal voor een *Districenter Oudenrijn*, dat ten behoeve van Van Gend & Loos n.v. wordt gebouwd.
- 1 De *Sigarenwinkel Ben van Leur*, Nachtegaalstraat 11 te Utrecht, bestaat vijftig jaar. Dit is een van de weinige winkels waar Davidoff-, Hajenius- en Compaenen-sigaren worden verkocht. Sedert het overlijden van Ben van Leur wordt de winkel gedreven door de echtparen Van Bruggen-van Leur en Van Essen-van Bruggen.
- 6 Te Leusden overlijdt jhr mr C. G. C. Quarles van Ufford (93 jaar), oud-griffier van de staten van Utrecht (1923-1934) en oud-commissaris van de koningin in de provincie Gelderland.
- 7 De commissaris van de koningin in de provincie Utrecht opent een nieuw secretariegebouw van de gemeente Zeist.
- 10 In de Catharijnekerk aan de Lange Nieuwstraat te Utrecht wordt het beeld

van Catharina van Alexandrië, de patrones van die kerk, herplaatst. Dit beeld werd in 1874 door F. W. Mengelberg (1837-1919) voor deze kerk gemaakt, geraakte in 1963/64 in de collectie van het toenmalige Aartsbischooppelijk Museum en werd later eigendom van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Het is inmiddels in permanent bruikleen aan de Catharijnekerk teruggegeven.

- 11 Het slopen van een aantal woningen aan de Springweg te Utrecht is thans zover gevorderd dat mevrouw J. Schneider-Ringenberg (95 jaar) het startsein kan geven voor de nieuw- en verbouw van het Bartholomeus Gasthuis.
- 15 *Het Dinsdagblad*, een sedert april 1982 in Utrecht en omliggende plaatsen verspreid huis aan huis-blad, houdt op te bestaan.
- 21 Aan de zestienjarige Utrechtse zwemster Janet Verkuil wordt de haar door burgemeester en wethouders van Utrecht toegekende *Sportprijs* uitgereikt.

maart

- 1 De Utrechtse Gemeentelijke Geneeskundige- en Gezondheidsdienst neemt zijn eerste medische ongevallenwagen in gebruik. Deze is inzetbaar bij gecompliceerde ongevalssituaties, waar hulpverlening door ambulanceauto's onvoldoende is.
- 4 In navolging van vele andere gemeenten gaat thans ook de gemeente Utrecht er toe over om het huisvuil niet langer twee maal maar slechts één maal per week in te zamelen. Alleen in het deel van die gemeente dat binnen de singels is gelegen wordt de inzameling van huisvuil twee maal per week gehandhaafd.
- 8 In het Centraal Museum wordt de tentoonstelling *Jacob Bendien 1890-1933* geopend.
- 15 Bij de heropening van het Huis Doorn wordt de tentoonstelling *Achter de schermen bij de Keizer* opengesteld.
- 16 Als burgemeester van Bunschoten treedt in functie de heer L. C. Groen. Hij zal op 21 maart worden geïnstalleerd als opvolger van J. W. Bol, die ingaande 31 december 1984 met pensioen is gegaan. De heer Groen is de enige GPV-burgemeester in Nederland.
- 22 In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt de tentoonstelling *Katholiek Nederland en de paus* geopend. Daarbij houdt onder meer M. van der Plas een toespraak die enige opschudding verwekt.
- 23 Kleuterleidsters, die hun opleiding hebben genoten aan de Marnixkweekschool aan de Springweg te Utrecht, houden voor de laatste maal een reünie in dat schoolgebouw. Deze kweekschool, die is voortgekomen uit de in 1848 door H. J. Lummel begonnen opleiding van kwekelingen en helpsters aan bewaarscholen, is inmiddels met andere pedagogische academies opgegaan in de Marnix Academie aan de Vogelsanglaan.
- 26 Te Breukelen wordt de voormalige loopbrug over de Dannegracht overgebracht naar de Kerkvaart, alwaar de brug een schakel zal vormen in een fietsroute langs het Amsterdam-Rijnkanaal.

april

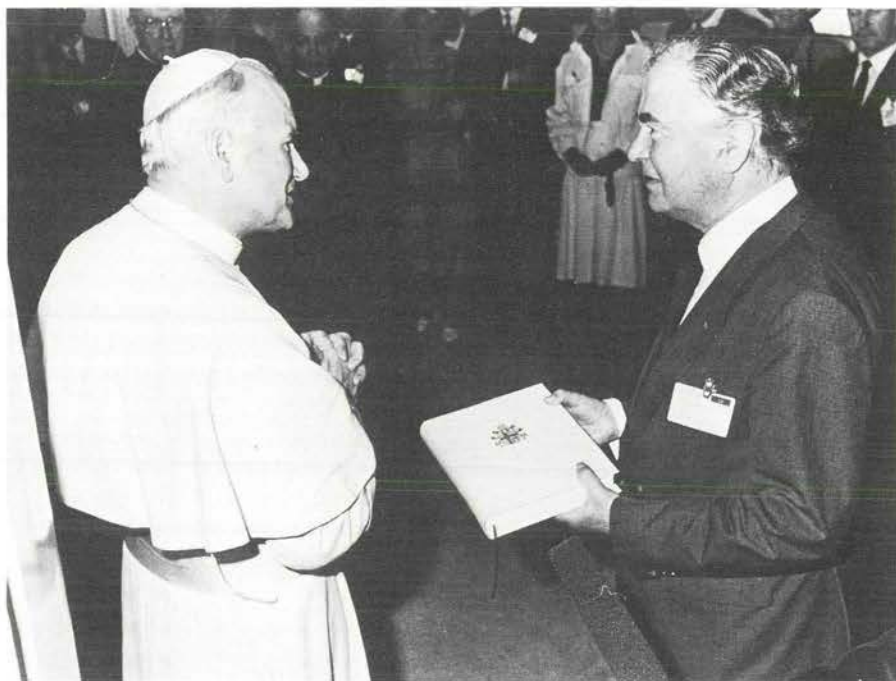
- 1 Dr H. M. Fijnaut treedt in functie als hoofddirecteur van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut te De Bilt. Hij is de opvolger van dr J. van Tiel.
- 2 De burgemeester van Utrecht stort de eerste paal voor het complex *La Vie*, dat op de hoek van de Lange Viestraat en de Sint Jacobsstraat zal verrijzen. De naam voor dit complex werd bedacht door mevrouw R. van Westing uit Nieuwegein.
- 5 In het Fentener van Vlissingenhuis wordt de laatste expositie *Maliebaan 42 van kelder tot de zolder* geopend. In dit pand zal te zijner tijd de Gemeentelijke Artotheek gehuisvest worden.
- 12 Te Utrecht overlijdt Truus Schröder-Schräder (95 jaar). Zij bewoonde nog steeds het Rietveld-Schröder Huis, Prins Hendriklaan 50 te Utrecht, dat in 1924 werd gebouwd. Het interieur van dit huis werd door Gerrit Rietveld in nauwe samenwerking met mevrouw Schröder, echtgenote van de opdrachtgever, ontworpen.
- 13 De commissaris van de koningin in de provincie Utrecht opent een tentoonstelling in de Janskerk ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan van Scouting Nederland.
- 13 Te Breukelen begint de viering van het honderdjarig bestaan van de parochiekerk H. Johannes de Doper. Deze kerk werd door de architect Margraij gebouwd. Bij de afsluiting van de festiviteiten op 21 april wordt het boek *Hoe het groeide in honderd jaar*, dat onder redactie van N. C. Bisman en anderen tot stand kwam, gepresenteerd.
- 15 Bij de Machinefabriek Pannevis en Zonen n.v. te Utrecht breekt de eerste van een reeks van stakingen in metaalbedrijven uit.
- 16 In het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht wordt de tentoonstelling *Bezet en Bevrijd* geopend.
- 16 In het Muziekcentrum wordt door het Utrechts Symfonie Orkest onder leiding van Hubert Soudant de Europese première gegeven van Anton Bruckners (onvoltooide) negende en laatste symfonie met de door de Amerikaan William Carragan daaraan toegevoegde finale.
- 17 Tijdens de manifestatie *Vrijheid* in de Pieterskerk te Utrecht, die georganiseerd is ter herdenking van de bevrijding voor veertig jaren, wordt het eerste exemplaar van *Jodenvervolging in de stad Utrecht* van drs C. van Dam, een uitgave van de Stichting Stichtse Historische Reeks, door de commissaris van de koningin in de provincie Utrecht aan de burgemeester van Utrecht overhandigd.
- 18 De uitbreiding van de Protestants Christelijke Pedagogische Marnix Academie aan de Vogelsanglaan wordt door drs J. J. de Wit, plaatsvervangend directeur-generaal voor onderwijs en inspectie, namens de minister van onderwijs geopend.
- 19 De voorzitter van de Plaatselijke Commissie voor de Ruilverkaveling Lopikerwaard plant de eerste boom in het *IJsselbos*, dat negentien hectare gaat beslaan in een meander van de Hollandsche IJssel onder de gemeenten IJsselstein en Nieuwegein.
- 26 In het Centraal Museum wordt de tentoonstelling *Kant in Mode, Mode*

in Kant 1815-1914 door mevrouw B. R. M. de Neeve geopend. De tentoonstelling is georganiseerd ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de Vereniging Het Kantsalet.

- 26 In kasteel Nijenrode te Breukelen wordt door de voorzitter van de Commissie voor de Vecht en het Oostelijk en Westelijk Plassengebied het eerste exemplaar van het boek *Stinzen planten* door Piet Bakker overhandigd aan prof. dr V. Westhoff.

mei

- 1 Drs W. J. Deetman, minister van onderwijs en wetenschappen, opent het nieuwe Bestuursgebouw van de Rijksuniversiteit aan de Heidelberglaan te Utrecht.
- 1 De Directie Utrecht van Rijkswaterstaat bestaat vijftig jaar. Ter gelegenheid hiervan is op 27 april, onder het motto *Kijk wat er staat*, een open dag gehouden in en buiten het Rijkskantorengebouw Westraven.
- 1 Te Doorn overlijdt prof. mr R. Crinice le Roy, oud-hoogleraar administratief recht en bestuurskunde te Utrecht, sedert 1 september 1984 lid van de Raad van State.
- 1 De burgemeester van Utrecht opent de nieuwe bedrijfsvestiging van Scherpenzeel's Papiergroothandel b.v. aan de Eendrachtlaan 80 te Utrecht.
- 1 De boekhandelsketen Bruna b.v. verlaat de stad Utrecht en vestigt zich in een nieuw bedrijfscomplex aan de Doornkade te Houten.
- 4 Op initiatief van de plaatselijke Oranjevereniging wordt te Renswoude een reünie gehouden van oud-strijders uit de meidagen 1940.
- 11 Ter gelegenheid van de openstelling voor het verkeer van een nieuwe weg, de T 49, die Houten aansluiting geeft op rijksweg 27 (Breda-Utrecht) wordt in deze gemeente een *Robotdag* gehouden.
- 13 Johannes Paulus II, die een pastoraal bezoek aan Nederland brengt, wordt ontvangen in Paushuize. Dit gebouw ontleent zijn naam aan Adriaen Florisz. die in 1522, kort nadat hij opdracht tot de bouw ervan gaf, tot paus werd gekozen.
- 14 Een deel van de nieuwe aansluiting op rijksweg A 2 ten behoeve van Nieuwegein en IJsselstein en het over de rijksweg gebouwde A. A. Reichweinviaduct worden voor het verkeer opengesteld. Dit viaduct is vernoemd naar het op 14 januari 1982 plotseling overleden hoofd van het bureau wegen, verkeer en vervoer ter provinciale griffie van Utrecht. De voltooide centrale aansluiting voor Nieuwegein en IJsselstein, de Q 3, wordt op 31 oktober aanstaande door mevrouw drs N. Smit-Kroes, minister van verkeer en waterstaat, voor het verkeer opengesteld.
- 19 Op de toren van het kerkje bij het kasteel De Haar te Haarzuilens wordt wederom een windhaan geplaatst. Deze torenbekroning ontbrak ongeveer vijftientig jaar.
- 21 Mevrouw drs N. J. Ginjaar-Maas, staatssecretaris van onderwijs en wetenschappen, opent het uitgebreide, verbouwde en gemoderniseerde gebouw van de Christelijke Middelbare Technische School Scutos aan de Columbuslaan te Utrecht, waar deze school sinds 1966 gevestigd is.

13 mei

- 22 Te Utrecht overlijdt de heer W. Geijtenbeek (65 jaar). Hij was onder meer voorzitter van Stadsontspanning en deed in de afgelopen zevenentwintig jaren als Sinterklaas te paard zijn intocht in Utrecht.
- 23/ Ter gelegenheid van het naderend afscheid van dr F. W. N. Hugenholtz
- 24 als hoogleraar in de algemene en de Nederlandse geschiedenis van de middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht wordt in het conferentieoord Woudschoten te Zeist een congres gehouden met als thema de *Middeleeuwen tussen Erasmus en heden*.
- 24 Ter gelegenheid van het gereedkomen van de renovatie en uitbreiding van de Wim Sonneveldschool, Franz Schubertstraat 30 te Utrecht, wordt een door de Amsterdamse beeldhouwer J. Jorna vervaardigd beeld van Wim Sonneveld, in diens creatie van *Nikkele Nelis*, bij deze school onthuld.
- 25 De Nederlandse kardinaal-electus dr Adrianus Simonis wordt te Rome tot kardinaal gecreëerd.
- 27 Het ruilverkavelingsplan Schalkwijk, dat een gebied van rond 3.499 ha gelegen binnen de gemeenten Houten en Nieuwegein omvat, wordt na een stemming, die gehouden is in Het Gebouw in Schalkwijk, aangenomen met 265 stemmen vóór (vertegenwoordigende rond 2.347 ha) en 146 stemmen tegen (vertegenwoordigende rond 739 ha). Van de stemgerechtigden brachten er 401 hetzij een ongeldige-, hetzij geen stem uit. De laatsten vertegenwoordigden een oppervlakte van rond 411 ha.
- 28 Te Loenen aan de Vecht worden de gerestaureerde panden *Het Witte Huis* en *Het Raadhuis van Kronenburg*, Rijksstraatweg 113-117, door Tupperware Nederland als kantoorruimten in gebruik genomen.

- 30 Mr drs L. C. Brinkman, minister van welzijn, volksgezondheid en cultuur, overhandigt in de Openbare Basisschool Het Zuiderkruis te Amersfoort aan de leerlingen de eerste exemplaren van het *Overblijfwerkboek*. Dit werkboek is ontstaan op initiatief van het Informatiecentrum Overblijven en beoogt het tussen de middag op school overblijven zo aange- naam en verantwoord mogelijk te doen zijn.
- 31 Te Vleuten opent een feestweek ter gelegenheid van de wijding in 1885 door de Utrechtse bisschop P. M. Snickers van de toen nieuw gebouwde Willibrordkerk.
- 31 De *Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht* wordt op- gericht.

juni

- 1 De commissaris van de koningin in de provincie Utrecht heropent het ge- renoveerde en uitgebreide gemeentehuis aan de Parklaan te Woudenberg.
- 3 De gemeente Utrecht gaat over tot het fiscaal afhandelen van het parkeren bij parkeermeters en -automaten en is daarmee de eerste Nederlandse ge- meente, die een dergelijk systeem invoert.
- 4 Soho Graphycs b.v. te Zeist wordt door de Kamer van Koophandel en Fa- brieken voor Utrecht en Omstreken als 75.000ste instantie in het Utrechtse Handelsregister ingeschreven.
- 5 Prinses Margriet opent het door de architect ir P. de Visser ontworpen nieuwe Hoofdbureau van Politie te Utrecht. Tevens onthult zij het door de kunstenaar Paulus Reinhard ontworpen en in dit gebouw aangebrachte gedenkteken voor politieambtenaren, die tijdens of door hun dienstuitoe- fening of gedurende de jaren 1940-'45 om het leven zijn gekomen.
- 5 Te Nieuwegein overlijdt jhr mr L. E. de Geer van Oudegein (77 jaar), on- der meer oud-burgemeester van de voormalige gemeente Vreeswijk, oud- dijkgraaf van het Hoogheemraadschap Lekdijk-Bovendams en oud-lid van gedeputeerde staten van Utrecht.
- 5 Te Maarssen start ir G. C. van Wijnbergen, lid van gedeputeerde staten van Utrecht, het eerste Nederlandse project tot reiniging ter plaatse van met olie vervuilde grond op het terrein van de Verenigde FAM Fabrieken b.v. aan het Zandpad.
- 6 G. J. C. van den Oosten, lid van gedeputeerde staten van Utrecht, stelt het *Gemaal Wilnis-Veldzijde*, gelegen binnen het waterschap Proosdijlan- den, in werking.
- 7 De adjunct-archivaris van de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, A. Graafhuis, neemt na veertig dienstjaren afscheid van die dienst en de Ge- meentelijke Fotodienst wegens vervroegd uittreden.
- 8 In het Centraal Museum worden de resultaten van het onderwijs in de vak- ken tekenen, handenarbeid, muziek en textiele werkvormen op middelba- re scholen, getoond in een expositie genaamd *Met een zoen van de muze*.
- 10 De voorzitter van het Anjerfonds, mr P. van Dijke, reikt in Paushuizen aan vertegenwoordigers van de gemeenten Bunschoten en IJsselstein de wis- selprijzen uit voor de hoogste opbrengst van de Anjercollecte 1984 in Utrechtse gemeenten met meer dan tienduizend inwoners, respectievelijk

- de gemeenten met de hoogste procentuele stijging in de opbrengst van die collecte.
- 12 Voor de eerste maal in het zevenenveertigjarig bestaan van de Prinses Beatrixsluizen in het Lekkanaal te Vreeswijk wordt één van de 160 ton zware hefdeuren, die sinds de in gebruikneming in de oostelijke sluiskolk heeft dienst gedaan, uit de heftoren gelicht en vervangen door een reservedeur. De hefdeur zal op de loswal van Rijkswaterstaat te Ravenswaay worden gerepareerd en geconserveerd.
 - 15 In het Slot te Zeist wordt een tentoonstelling van werken van Han van Meegeren (1889-1947), de bekende kunstschilder en vervalsen, geopend.
 - 17 In het Universiteitsmuseum wordt de tentoonstelling *Ogen bedrogen, of de verbazingwekkende wereld van de optische illusie actief ervaren* geopend.
 - 19 De gemeente Woudenberg neemt afscheid van haar burgemeester J. de Pree, die met ingang van 1 juli vervroegd uittreedt. Hij wordt met ingang van die datum opgevolgd door H. Harrewijn.
 - 22 Het Utrechts Landbouw Genootschap heft haar vestigingen in Woudenberg, Maarsbergen en Zeist op en concentreert haar burelen in het pand Wilhelminalaan 7 te De Bilt.
 - 25 Het gemeentebestuur en de inwoners van Breukelen huldigen de nieuwe Nederlandse kampioene wielrennen, Thea van Rijnsoever, inwoonster van die gemeente.
 - 26 Het in 1795 uit de Utrechtse Schutterij voortgekomen Utrechts Symfonie Orkest (USO) neemt in het Muziekcentrum afscheid van zijn publiek. Het USO zal met ingang van 1 september aanstaande fuseren met het Nederlands Kamer Orkest en het Amsterdams Philharmonisch Orkest. Het gefuseerde orkest zal de naam Nederlands Philharmonisch Orkest krijgen.

juli

- 5 Te Utrecht overlijdt de heer B. W. Vinke (83 jaar), oud-directeur van de Hogere Zeevaartschool aldaar.
- 6 In het museum Flehite te Amersfoort wordt de tentoonstelling van het miniatuurcircuit Gleich en van circus-affiches en -foto's, vervaardigd en verzameld door B. J. van Herwerden te Utrecht, geopend.
- 13 In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt de tentoonstelling *Scheepjes aan kerkgewelven* geopend.
- 19 In het Centraal Museum wordt de expositie *Constant - werk uit de periode 1975-1985* geopend. Deze tentoonstelling wordt gehouden ter gelegenheid van de vijfenzestigste verjaardag van Constant - pseudoniem van Constant Nieuwenhuis - die bekend werd als lid van de na-oorlogse schildersbeweging COBRA.
- 24 In het gebouw van de Utrechtse Gemeentelijke Archiefdienst wordt een tentoonstelling geopend van een selectie van foto's uit de collectie, die de Utrechtse persfotograaf F. F. van der Werf (1903-1984) in de periode 1930-1960 maakte.
- 27 Te Vinkeveen (en Apeldoorn) wordt een Jubileum-Jamboree geopend in verband met het vijfenzeventigjarig bestaan van Scouting Nederland.

augustus

- 1 De Tweede Algemene Technische ir J. D. M. Bardetschool en de School voor Huishoud- en Nijverheidsonderwijs fuseren en vormen de Algemene Scholengemeenschap Zuilen, gevestigd aan de Lieven de Keylaan 9 te Utrecht.
- 5 De te De Bilt wonende oprichter van het Utrechts Avondlyceum, dr J. C. A. van Herten, overlijdt tijdens een vakantie in Frankrijk (81 jaar).
- 7 Het gerestaureerde Lindsen-orgel in de Heilig Hart Kerk aan de Breedstraat te Maarssen wordt weer in gebruik genomen. Het Maarssense orgel is één van de drie nog bestaande orgels van de Utrechtse orgelbouwer Lindsen (leerling van Abraham Meere). De beide andere bevinden zich in de Augustinuskerk te Utrecht en in een kerk te Beek/Ubbergen.
- 13 Nadat de eerste fase van de nieuwbouw in de Vaartsebuurt op 10 januari 1983 is afgerond, wordt nu de tweede fase van die nieuwbouw afgesloten met het uitreiken van de sleutels aan mevrouw G. K. van Nimwegen, bewoonster van de laatst opgeleverde woning.
- 14 De staatssecretaris van financiën mr H. E. Koning slaat in 's Rijks Munt de eerste gouden dukaat sedert 1978. Voor die muntslag wordt gebruik gemaakt van een oude schroefpers of balancier. Binnen enkele dagen zal deze eersteling gevolgd worden door een op moderner wijze geslagen reeks gouden dukaten.
- 18 De kastelentocht van de Stichtse Aanspanning staat dit jaar in het teken van *Vernieuwd Driebergen viert 175 jaar* en wordt op het voormalig Seminarie-terrein te Driebergen besloten met een concours d'élégance.
- 22 Een door de Utrechtse kunstenaar Antoon Heyn ontworpen *vliegende vogel*, die is aangebracht aan het woongebouw Kloosterhof, Rijksstraatweg te Breukelen, wordt onthuld. Het kunstwerk symboliseert de grote vlucht, die de Woningbouwvereniging Breukelen in haar vijfenzeventigjarig bestaan heeft genomen.
- 23 Na drieëntwintig jaar als medisch directeur het Sint Antonius Ziekenhuis te hebben gediend neemt dr J. Th. A. Cappetti afscheid. Hij wordt opgevolgd door dr J. Boelen, die reeds sedert 1 juli in functie is.
- 23 Te Wijk bij Duurstede wordt het gereedkomen van de restauratie van de Donjon-toren van het kasteel Duurstede met een bourgondisch feest gevierd.
- 24 De *Heks van Willeskop* begeeft zich over het jaagpad langs de Hollandse IJssel naar de Heksenmarkt te Oudewater om daar op ludieke wijze te protesteren tegen plannen tot samenvoeging van de gemeenten Willeskop en Oudewater.
- 24 In het Centraal Museum wordt de tentoonstelling *Liotard in Nederland* geopend. Geëxposeerd wordt een dertigtal portretten, die de Zwitser Jean Etienne Liotard (1702-1789) in Nederland vervaardigde van de Oranjes, adviseurs van het Oranje-hof en van leden van adellijke families uit Amsterdam, 's-Gravenhage en Utrecht.
- 28 Dr F. C. J. Ketelaar, voorzitter van de Vereniging van Archivarissen in Nederland, biedt aan de commissaris van de koningin in de provincie Utrecht het eerste exemplaar aan van het boek *De archieven in Utrecht*.
- 29 De aan een binnentuin van het oude Militair Hospitaal, tussen de Spring-

weg en het Geertebolwerk, staande Mariakapel, een overblijfsel van de kerk van het voormalige Duitse Huis, wordt na voltooiing van de restauratie weer in gebruik genomen voor de geestelijke verzorging van de verpleegden in het hospitaal.

- 29 Langs rijkweg E 8 wordt ter hoogte van de Erasmuslaan te Utrecht een doorzichtig geluidsscherf geplaatst.
- 29 Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de bioscoop Scala aan de Potterstraat te Utrecht, een typisch familietheater, wordt (tot 4 september) een aantal toppers uit de filmgeschiedenis vertoond. Van 30 op 31 augustus vindt een nachtmarathon met science fiction films plaats.

september

- 1 Prins Bernhard heropent het *Beatrixgebouw* aan de Croeselaan te Utrecht, dat zestien maanden inwendig 'in de steigers' heeft gestaan. Hierbij is onder meer de *Trade Mart*, de grootste permanente beurs voor gebruiksgoederen in Europa, die een belangrijk deel van het Beatrixgebouw in beslag neemt, vergroot.
- 4 In het Utrechtse provinciehuis wordt de tentoonstelling *Vrouwen in beweging* geopend.
- 5 De minister van welzijn, volksgezondheid en cultuur, mr drs L. C. Brinkman, opent in het sociaal-cultureel centrum 't Zand te Maarssen de tentoonstelling *Beeldbepalend in beeld gevangen*, waarin een inventarisatie van het cultuurbezit van Maarssen wordt gegeven.
- 5 De Utrechtse Avondschool voor VWO en HAVO, die voortkwam uit de Stichting Utrechtse Dag- en Avondscholen voor Volwassenen, viert het gouden jubileum in de aula van het Sint Bonifatius College aan de Fockema Andreaelaan te Utrecht met onder meer een reünie voor oud-leerlingen en -docenten. De aanzet voor deze school werd vijftig jaar geleden gegeven door dr J. C. A. van Herten en dr J. Verlinden met een avondopleiding gymnasium.
- 11 Met de onthulling van een eigentijdse zonnewijzer stelt de commissaris van de koningin in de provincie Utrecht het energiesysteem van het nieuwe kantoorgebouw van Bredero te Bunnik in gebruik.
- 13 In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt de tentoonstelling *De oudste drukken uit de bibliotheek van Warmond* geopend.
- 13 In het Centraal Museum wordt de expositie *Paul van Dijk, werk uit de periode 1977-1985* geopend.
- 14 Huize Oudwijk, Oudwijk 19 te Utrecht, wordt na restauratie door de eigenaar, Johan Peek, directeur van het Opleidingsinstituut Estheticienne, heropend.
- 14 In het Museum Flehite te Amersfoort wordt, ter gelegenheid van de vijfenzeventigste verjaardag van de Amersfoortse landschapsschilder Joh. van Bijsterveld, een selectie uit diens werken van de laatste vijftwintig jaar geopend.
- 14 In het Parochiehuis te Mijdrecht wordt de tentoonstelling *Ontmoeting R.K. parochie Mijdrecht-Wilnis negenhonderd* geopend.
- 15 Tijdens de viering van het honderdjarig bestaan van de R.K. kerk te

Maarssen wordt het eerste exemplaar van het boek *Een eeuw Heilig Hart Parochie Maarssen* van J. van Veldhuizen aan kardinaal Simonis aangeboden.

- 17 Mr E. M. d'Hondt wordt geïnstalleerd als burgemeester van Maarssen. Hij is de opvolger van Q. Waverijn, die op 29 augustus vervroegd uittrad.
- 18 Tijdens zijn laatste werkbezoek aan de gemeente Lopik onthult de commissaris van de koningin in de provincie Utrecht in het plan 'De Wiel' het straatnaambord *Meester van Dijkelaan*. Deze naamgeving is een eerbetoon aan de overleden vader van de commissaris. 'Meester' Van Dijke was van 1922 tot 1955 schoolhoofd te Lopik.
- 19 In het gebouw van de Fundatie van Renswoude opent de wethouder van onderwijs, cultuur, sport en openluchtrecreatie de tentoonstelling *Hollywood gekleed*, die in het Historisch Kostuum Museum wordt gehouden. Deze tentoonstelling is georganiseerd ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van dit museum. Getoond wordt door de Amerikaanse ontwerper Adrian in de jaren twintig van deze eeuw gecreëerde filmkleding voor sterren als Greta Garbo, Jean Crawford. De tentoonstelling zal op 27 november worden besloten met een historische kostuumshow in het Muziekcentrum.
- 19 Te Utrecht overlijdt prof. dr W. G. Sillevius Smit (91 jaar), oud-hoogleraar neurologie te Utrecht.
- 19 In het Huis Groeneveld te Baarn viert de firma De Ruijter b.v. haar honderdvijfentwintigjarig bestaan met de presentatie van het boek *Het versierde brood, 125 jaar P. de Ruijter en Zn*. De oprichter, C. R. de Ruijter, produceerde in 1860 in zijn bakkerij de eerste rose en witte muisjes, die toen bedoeld waren als decoratiemateriaal voor taarten.
- 20 Het Aannemersbedrijf C. Dijkers, Wagendijk 24 te Kockengen, viert zijn honderdvijfenzeventigjarig bestaan.
- 21 De burgemeesters van Utrecht en IJsselstein onthullen opnieuw *de steen des aanstoots*, die de Utrechters in 1795 uit de IJsselpoort te IJsselstein sloopten. Met het herplaatsen van deze steen viert de Historische Kring IJsselstein zijn tienjarig bestaan.
- 25 De commissaris van de koningin in de provincie Utrecht opent het winkelcentrum *City Plaza* te Nieuwegein, waarin op 27 maart van dit jaar reeds de eerste drie winkelveestigingen hun deuren openen.
- 26 In het huis Slangenvecht, Straatweg 40 te Breukelen, wordt het boek *L. C. Dudok de Wit, Kees de Tippelaar, de heer van Slangenvecht* van M. Verkuil gepresenteerd ter herinnering aan de excentrieke bewoner L. C. Dudok de Wit (1843-1913), die aan de gemeente een fonds naliet waaruit rond 3 oktober (zijn geboortedatum) de Breukelense schoolkinderen op poffertjes worden getrakteerd.
- 26 In het Gildenkwartier (Hoog Catharijne) wordt door de staatssecretaris van economische zaken, P. H. van Zeil, het Fonografisch Museum geopend. De collectie van dit eerder te Amsterdam gevestigde museum is bijeengebracht door de beheerder-conservator Harry Belle.
- 27 In de Provinciale Bibliotheek Centrale, Lagedijk 10 te IJsselstein, stelt J. Hoekstra, lid van gedeputeerde staten van Utrecht, het geautomatiseerde provinciale bibliotheeknetwerk in gebruik.

- 27 Nadat ten tweede male omvangrijke akoestische voorzieningen zijn aangebracht, overeenkomstig een raadsbesluit van 22 maart van dit jaar, neemt de Vereniging Tivoli de grote zaal van het N.V.-Huis, Oudegracht 245, weer in gebruik.

oktober

- 1 De drieënnegentigjarige C. A. Schilp viert zijn vijfenzeventigjarig jubileum als nog steeds actief journalist.
- 2 Het restaurant dat door R.O. Koop gevestigd is in de Raadskelder onder het Utrechtse stadhuis, wordt door de burgemeester geopend.
- 3 In de Hogere Technische School (HTS) aan de Vondellaan - voorheen Middelbaar Technische School (MTS) - wordt, bij gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan, de tentoonstelling *Techniek vroeger en nu* geopend.
- 7 De viering van het vijfenzeventigjarig bestaan van het Atheneum F. de Munnik vangt aan. Deze school was van 1910 tot 1913 in de Brugstraat, vervolgens in Plompetorengracht 9-11 en sedert 1968 aan het De Munnikplein 3 gevestigd. De oprichter, F. de Munnik, was aanvankelijk onderwijzer, vervolgens directeur van een Utrechtse kostschool en vanaf 1910 tot zijn overlijden in 1937 directeur van de Bijzondere Hoogere Burgerschool met vijfjarige cursus F. de Munnik.
- 10 In 1945 werd te Utrecht de Europese Organisatie van Brandweercommandanten opgericht. Ter gelegenheid daarvan ontvangt mevrouw drs M. W. M. Vos-van Gortel, burgemeester van Utrecht, het sporadisch verleende erelidmaatschap van de Fédération des Sapeurs-Pompiers de la République Française.
- 10 Mevrouw mr V. N. M. Korte-van Hemel, staatssecretaris van justitie en drs W. K. Hoekzema, staatssecretaris van defensie, openen het Huis van Bewaring De Vecht dat gelegen is op het terrein van de militaire strafkazerne Koning Willem III te Nieuwersluis.
- 11 In het Academisch Ziekenhuis te Utrecht wordt de eerste harttransplantatie verricht.
- 12 In het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst wordt de tentoonstelling *Een kerk van papier* geopend. Deze expositie is geheel gewijd aan de voormalige Mariakerk te Utrecht, die omstreeks 1085 gebouwd werd in opdracht van keizer Hendrik IV. Nadat reeds een groot deel van deze kerk in opdracht van Napoleon werd gesloopt, verdween ook het nog gehandhaafde koor in 1844 bij de bouw van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. Gespaard bleef slechts een deel van de kloostergang, die behoorde tot de kerk met haar kapittelgebouwen.
- 14 Prinses Juliana opent de nieuwe vestiging van de Stichting Hulpmiddelenvoorziening voor Blinden en Slechthzienden te Maarssen.
- 16 Jhr drs P. A. C. Beelaerts van Blokland treedt in functie als commissaris van de koningin in de provincie Utrecht. Hij volgt mr P. van Dijke op, die met ingang van 1 oktober van dit jaar met pensioen is gegaan.
- 24 Het destijds door prof. L. O. Wenckebach vervaardigde borstbeeld van ir J. M. de Muinck Keizer, dat van 1942 tot november 1983 bij de poort

29 oktober

van het bedrijf - laatst geheten: Demka - heeft gestaan, wordt herplaatst in het park dat grenst aan de Prins Bernhardlaan, Edisonstraat en De Lessepsstraat.

- 24 Provinciale staten van Utrecht benoemen met ingang van 1 januari van het komende jaar T. Renes tot griffier der staten als opvolger van mr P. van Zanten, die met ingang van die datum vervroegd uittreedt.
- 26 De nieuwe commissaris van de koningin in de provincie Utrecht opent een

- nieuw busstation te Amersfoort en verricht daarmee zijn eerste openbare daad in zijn huidige hoedanigheid.
- 29 Mevrouw M. E. T. de Ruiter-Roskam onthult een plaquette, die is aangebracht aan het 17 woningen omvattende *Woonproject De Ruiterschool* te Maarssen. De plaquette geeft een beeld van de voormalige De Ruiterschool en werd vervaardigd door Sibylle Snger te Tull en 't Waal.
 - 29 In de Jaarbeursgebouwen worden de eerste *Bedrijven Kontakt Dagen* geopend, die ten doel hebben ondernemers kennis te laten maken met hun naaste en wat verdere buur-ondernemingen.
 - 30 De burgemeesters van De Bilt en Zeist stellen het gedeelte van rijksweg A 28, gelegen tussen het knooppunt Rijsweerd en de S 6 in de gemeente Zeist, voor het verkeer open.
 - 30 Opgericht wordt de Stichting Provinciale VVV Utrecht, die het werk van de Federatie van Streek VVV's binnen de provincie Utrecht zal gaan voortzetten.

november

- 1 De commissaris van de koningin in de provincie Utrecht opent te Nieuwegein het muzisch centrum *De Kom*.
- 1 De heer A. Heijn stelt het gerenoveerde oude koetshuis van het kasteel Nijenrode weer in gebruik. Dit koetshuis werd laatstelijk als mensa van de Hogeschool voor Bedrijfskunde gebruikt en is thans ingericht als feestzaal.
- 1 Lenneke Derks en Quinta van Reedt treden als eerste vrouwen in dienst van het Utrechtse Brandweerkorps.
- 2 In het N.V.-Huis wordt de eerste landelijke vrouwenboekenweek geopend.
- 2 Hennie Oliemuller viert zijn vijftiengjarig seizoen als cabaretier met voorstellingen van *Muzeval 25* in het Schillertheater aan de Minrebroederstraat te Utrecht.
- 3 Anne-Wil Blankers opent te Linschoten haar *Huistheater Schuurenburgh*, waarin zij 's ochtends besloten solo-optredens zal geven. In de zaal kunnen ook exposities worden gehouden. De gelijktijdig geopende eerste expositie toont werk van Eefke Cornelissen.
- 6 Ir G. C. van Wijnbergen, lid van gedeputeerde staten van Utrecht, opent aan de Isotopenweg te Utrecht een provinciaal depot voor chemisch afval.
- 8 De Uitgeverij Het Spectrum b.v. te De Meern sluit de festiviteiten ter gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan af met een boekenfeest.
- 8 In het Nederlands Spoorwegmuseum wordt het boek van Kees Volkers *Sporen van bedrijvigheid* gepresenteerd. In dit boek wordt een blik geworpen op het industrieel verleden van de stad Utrecht.
- 8 Als reactie op het voornemen van het gemeentebestuur om de Overdekte Bad- en Zweminrichting Ozebi wegens hoge exploitatiekosten te sluiten begint te 20.00 uur een door het *Comité Houdt Ozebi Open* georganiseerde negentien uren durende zwem-marathon.
- 11 Drs J. de Koning, minister van sociale zaken, opent te Soest de leerlingen-

- werkplaats van de Stichting Samenwerkingsverband Praktijkopleiding Bouwbedrijven Gooi- en Vechtstreek.
- 12 Het overdekte zwembad Bavoort te Leusden wordt door een felle uitslaande brand verwoest. De schade wordt op 7,5 miljoen gulden geschat.
 - 13 De burgemeester van Utrecht opent het nieuwe kantoor van de A.G. Verzekeringen Nederland aan de Pallas Athenedreef. De kantoren van dit bedrijf waren voorheen te Amsterdam gevestigd.
 - 13 In de buitenplaats Schaep en Burg te 's-Graveland wordt het nieuwste boek van mevrouw dr Y. M. Donkersloot-de Vrij *De Vechtstreek, oude kaarten en de geschiedenis van het landschap* gepresenteerd.
 - 15 Te Amersfoort overlijdt de acteur Ab Hofstee (66 jaar), die onder meer ook als zanger voor radio en televisie optrad met *De Boertjes van Buten*.
 - 19 Het dameskoor Euterpe geeft, ter gelegenheid van zijn vijftigjarig bestaan, samen met het negentigjarig Koninklijk Utrechts Mannenkoor Euterpe een concert in de Janskerk.
 - 22 De heer C. A. Schilp opent de tentoonstelling van werken van de schilder, graficus en tekenaar *Janus de Winter, de schilder-mysticus* in het Centraal Museum. De Winter (1882-1951) was een der eerste Nederlanders die in navolging van Wassily Kandinsky de stap zette van figuratieve naar abstracte kunst.
 - 23 De *Utrechtse Studenten Zigeunerkapel Tzigane* viert zijn vijfenzeventigjarig bestaan.
 - 26 Na jaren van touwtrekken is het tot een bouwval verkrotte pand aan de Vinkenburgstraat 20/20 bis te Utrecht afgebroken.
 - 26 Te Utrecht overlijdt mr P. H. Damsté (83 jaar), oud-gemeentesecretaris van De Bilt.
 - 26 Ir J. van Dixhoorn, directeur-generaal van Rijkswaterstaat, heropent, in

30 november

- een bij paardenrennen gebruikelijke auto, het in de afgelopen twaalf jaar gereconstrueerde deel van rijksweg A 12 tussen Linschoten en Oudenrijn.
- 28 Een felle brand richt aanzienlijke schade aan in het kasteel Renswoude.
 - 29 In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt de tentoonstelling kerkelijke *Schatkamers uit het Zuiden* geopend.
 - 29 In het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut te De Bilt neemt Joop den Tonkelaar (59 jaar) wegens vervroegde uittreding afscheid als meteorologisch hoofdmedewerker. De heer Den Tonkelaar was de eerste *weerman* (1953-1968) van de Nederlandse televisie.
 - 30 Marc Jonkers, een van de leiders van het Utrechts Danstheater (dat gehuisvest is in de voormalige school aan de Scheldestraat te Utrecht) en *de dansstimulator van Utrecht* neemt afscheid om een functie te aanvaarden bij het Holland Festival.
 - 30 Te Vleuten overhandigt ir J. A. Storm van Leeuwen het eerste exemplaar van zijn boek *Van Oude Rijn tot Leidse Rijn* aan de burgemeester van de gemeente Vleuten-De Meern, de dijkgraaf van het waterschap Leidsche Rijn en de voorzitter van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens.

december

- 1 De Utrechtse stadsbeiaardier Chris Bos, die bijna eenendertig jaar deze functie vervulde, wordt opgevolgd door Arie Abbenes.
- 3 Te Odijk overlijdt dr J. C. Brandt Corstius (76 jaar), oud-leraar aan het Utrechtse Stedelijk Gymnasium en oud-hoogleraar in de vergelijkende literatuurwetenschap na de middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.
- 5 In Paushuize vindt een informele bijeenkomst plaats waarbij vier (oud-) commissarissen van de koningin in de provincie Utrecht aanwezig zijn.

5 december

10 december

- 5 De Utrechtse musicologe dr Nancy van der Elst, oud-docente muziekgeschiedenis aan het Utrechts Conservatorium, ontvangt te Parijs voor haar niet aflatend ijveren voor de Franse muziek de onderscheiding Chevalier des Arts et des Lettres.
- 6 In het gemeentehuis te Bunnik wordt de, door de fotograaf Arie van der Gaag gemaakte, foto-expositie *Gemeentehuizen, raad- en trouwzalen in de provincie Utrecht* geopend.
- 10 Prins Claus overhandigt als voorzitter van de Stichting Musica '85 de door de gezamenlijke Utrechtse Lions-clubs in het kader van het Europese jaar van de muziek bijeengebrachte hoeveelheid muziekinstrumenten aan het Wilhelmina Kinderziekenhuis te Utrecht, De Trappenberg te Laren, het Revalidatie-Centrum De Hoogstraat te Leersum en de Mytyschool Arianne de Ranitz te Utrecht.
- 11 Prinses Margriet opent de nieuwbouw van het bejaardencentrum Mariënstein en de daarbij gebouwde aanleunwoningen De Hooghe Camp te IJsselstein.
- 12 In het Universiteitsmuseum wordt de tentoonstelling *Bouwen voor de Universiteit* geopend, waar de universitaire architectuur aan de hand van bouwtekeningen en maquettes wordt getoond.
- 14 De zijtak van de sneltramlijn Utrecht-Nieuwegein, vanaf de halte Doorslag naar een eindpunt in IJsselstein, wordt in gebruik gesteld.
- 18 De burgemeester van Utrecht onthult haar gebeeldhouwde hoofd, dat is aangebracht aan de daklijst van het gerestaureerde *Huis met de koppen* op de hoek van de Breedstraat en de Korte Lauwerstraat. Het hoofd van de burgemeester is vervaardigd door de beeldhouwer J. E. Esenbrink.
- 21 In het Centraal Museum wordt door dr Ekkehard Mai, adjunct-directeur

- van het Wallraf-Richartz Museum te Keulen, de tentoonstelling *Roelant Saverij en zijn omgeving* geopend. Saverij (1576-1639) is een van de belangrijke meesters rond de Brueghel-dynastie.
- 31 Dr L. Ginjaar legt het voorzitterschap van het College van bestuur van de Rijksuniversiteit te Utrecht neer wegens zijn benoeming tot voorzitter van de Gezondheidsraad. Hij wordt opgevolgd door drs J. G. F. Veldhuis.
- 31 In de provincie Utrecht bedraagt het aantal werkloze mannen en vrouwen samen 38.844 (zonder seizoencorrectie). Dit is 11,9% van de beroepsbevolking. Bij de aanvang van het nu verstreken jaar was dit aantal nog 41.732 of 13,1% van de beroepsbevolking. In heel Nederland bedroeg het percentage werklozen bij het begin en het einde van het verstreken jaar respectievelijk 18,8 en 18,0.

Rectificatie

In het vorige *Jaarboek* is in de 'Kroniek over het jaar 1984' op p. 218 onder 12 november 1984 ten onrechte vermeld dat op die datum een nieuwe Israëlitische begraafplaats zou zijn geopend en dat de bestaande Joodse begraafplaats aan het Zandpad door de gemeente Utrecht zou zijn aangekocht en gesloten. Op de genoemde datum werd echter een deel van de (tweede) algemene begraafplaats Kovelswade aan de Koningsweg in gebruik genomen als Islamitische begraafplaats.

Van een sluiting van de Joodse Begraafplaats aan het Zandpad is nimmer sprake geweest. Wel heeft het gemeentebestuur van Utrecht op 4 juni 1984 besloten om die begraafplaats te renoveren en om het onderhoud daarvan op zich te nemen. Die renovatie kwam op 18 april 1986 gereed. De gebouwen die tot de Joodse Begraafplaats behoren, waaronder een aula en een dienstwoning, vallen niet onder de renovatie en onderhoudsregeling die de gemeente Utrecht op zich genomen heeft. Zij zullen door de Nederlandsche Israëlitische Gemeente, zodra deze de daarvoor benodigde middelen beschikbaar heeft, gerenoveerd worden.

Jaarverslag van de secretaris over 1985

Hoe kan een jaarverslag beter begonnen worden, dan met de constatering, dat het ledenaantal sinds 1981 weer enigszins stijgende is. Had de Vereniging Oud-Utrecht op 1 januari 1985 1765 leden, met het afsluiten van het jaar 1985 waren dat er 1796. Voorwaar een hoopvol resultaat. Het betekent, dat de niet geringe aanwas ruimschoots gelijke tred wist te houden met de opzeggingen.

1985 zal in onze herinnering blijven door de voorspoedige geboorte van drie nieuwe 'dochters' van Oud-Utrecht. Op 31 mei passeerde de stichtingsakte van de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de stad Utrecht (STABU). De Stichting stelt zich volgens haar statuten ten doel steun te verlenen (materieel en immaterieel) aan die aspecten van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek binnen de gemeente Utrecht, die op de verbreiding van de kennis daarvan op het publiek gericht zijn. Namens Oud-Utrecht werden mw drs C. C. S. Wilmer en ir H. Dam in het stichtingsbestuur benoemd. De Stichting presenteerde zich op 3 juni bij de opening van een tentoonstelling over archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in de HEMA-vitrines. Op 13 december werd in het gebouw van de Crediet- en Effectenbank de tentoonstelling 'De loop der dingen' geopend. Op deze manier heeft de Stichting een beeld gegeven van het werk van de stadsarcheologen en hun medewerkers. Voor de toekomst liggen de nodige plannen al gereed.

Op 21 januari werd de Utrechtse Maatschappij voor Stadsherstel opgericht met Oud-Utrecht als mede-aandeelhoudster. De Maatschappij stelt zich ten doel het verwerven, restaureren en beheren van panden met een monumentaal karakter. Aan het einde van dit verslagjaar waren reeds drie restauraties gepland: van het hof van Metelerkamp, Achter St. Pieter 14 en Plompstorengracht 24. Na voorbereidend overleg met de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland werd in februari de Werkgroep Industriële Archeologie geconstitueerd. Zij heeft zich ten doel gesteld het inventariseren, documenteren en het behouden van, alsmede het bevorderen van de publieke belangstelling voor objecten van bedrijf en techniek en historisch waardevolle arbeidsprocessen in het werkg gebied.

Eenmaal moest de vereniging het overlijden betreuren van een prominent lid. Geheel onverwacht overleed op 26 november mr P. H. Damsté. Oud-Utrecht verloor in hem een man, die tot op hoge leeftijd vol enthousiasme, overtuiging en bescheidenheid bezig was zich te verdiepen in de geschiedenis van stad en provincie. De redacties van Jaarboek en Maandblad kunnen met dankbaarheid terugkijken op de zeer veel hoogstaande pennevruchten die van zijn hand verschenen.

Het bestuur vergaderde zeven maal.

De voorjaarsledenvergadering werd gehouden op 23 mei. Na 9 jaar bestuurslid te zijn geweest moest drs C. H. Staal zijn functie neerleggen. Vanaf 1981 was hij secretaris van de vereniging en de contactpersoon tussen Maandblad en bestuur. De heer J. A. C. Mathijssen, tot dan toe 2e secretaris, werd bereid gevonden de heer Staal op te volgen. Tot nieuwe bestuursleden werden mw M. W. Braams en de heer ir E. M. Kylstra benoemd. Mw Braams werd 2e secretaris. De heer Kylstra kreeg de portefeuille-Maandblad, van welke redactie hij reeds deel uitmaakte; bovendien werd de heer Kylstra benoemd tot lid van de propagandacommissie. De heer F. A. M. Pietersen volgde de heer Staal op als bestuurslid namens Oud-Utrecht van de Stichting Stichtse Historische Reeks. Statutair herkozen werden de bestuursleden mw drs M. E. de Haas en mw drs M. Dolfin. Na afloop van deze vergadering sprak mw drs L. Hoogterp over Utrechtse zilversmeden en zilver. De toehoorders werden in de gelegenheid gesteld hun meegenomen zilver te laten determineren en keuren.

De najaarsledenvergadering werd gehouden op 28 november. Omdat mw drs C. J. von Ronnen te kennen had gegeven het bestuur te willen verlaten, werd mw drs E. I. Jimkes-Verkade, lid van de Jaarboekredactie, op voorstel van het bestuur door de vergadering benoemd als bestuurslid. Mw Jimkes kreeg de portefeuille-Jaarboek. Mw E. J. A. M. Grijpink werd benoemd tot lid van de propagandacommissie. Na afloop van de vergadering sprak mw drs M. Langenbach, beheerder van het gebouw van de Fundatie van Renswoude, over de Fundatie, het Stadsambachtskinderhuis en de vele élèves.

De inkomsten en uitgaven in 1985 kwamen goed overeen met de begroting van dat jaar, niet in het minst door de wederom ontvangen genereuze gift van f 10.000,- van de schenker, die onbekend wenst te blijven, én door de vele leden, die meer betalen dan de verplichte minimum-contributie. Van de Unie van Waterschappen kwam als dank voor een ontvangst op de Fundatie en een stads-wandeling, verzorgd door de vereniging, een gift van f 625,- binnen.

Tot grote spijt van de Jaarboekredactie en van het bestuur bleek het niet mogelijk het Jaarboek op tijd uit te brengen. Het *Jaarboek*, gesubsidieerd door het Anjerfonds in de provincie Utrecht en door boekhandel Broese-Kemink, verscheen uiteindelijk in maart 1986. Naast de gebruikelijke rubrieken bevatte het Jaarboek boeiende, goed leesbare artikelen over afgebeelde heiligen in de Buurkerk, Utrechtse afbeeldingen van Hendrik IV, 17e-eeuwse schilderijen, die zich bevinden in het Eloyengasthuis, en een verhandeling over het Utrechtse politieke leven in het midden van de 19e eeuw. Het boek telde 239 pagina's. Het *Maandblad* verscheen met een record aantal van 308 pagina's. De hoogte van dit aantal komt voor een groot deel voor rekening van de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht over 1984. De vereniging prees zich wederom gelukkig dit uitstekende werk te kunnen presenteren. Mét financiële steun van de provincie Utrecht konden in het juni-nummer, dat extra dik was, de teksten afgedrukt worden van de lezingen, gehouden tijdens het Oud-Utrechtsymposium over het Kromme-Rijngebied op 5 en 6 oktober 1984. De omslag van het Maandblad werd gesierd met een afdruk van een pentekening van de toren van de voormalige ridderhofstad Den Ham bij Vleuten van de hand van Michael Fitzgerald.

De excursiecommissie organiseerde zeven excursies. Helaas moesten de geplande excursies naar de Duitse stad Kempen en naar paleis 't Loo wegens gebrek aan belangstelling geannuleerd worden. Op 17 januari werd een bezoek gebracht aan het gebouw van de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst. Door de medewerkers van deze diensten werd verteld wat zich achter de gewoonlijk voor publiek gesloten deuren van depots en doka's afspeelt. Wegens de grote belangstelling werd deze excursie op 18 april herhaald. Op 12 februari werd de vereniging ontvangen door de gastvrouwen van Douwe Egberts. Zij wisten alles te vertellen over de geschiedenis van de tabak, thee en koffie in het bijzonder fraaie museum van dit bedrijf. Vele gesloten deuren werden wederom geopend bij de excursie van 16 maart, ditmaal door de medewerkers van de Universiteitsbibliotheek. De deelnemers van deze excursie werden bovendien beloond met een in eigen beheer uitgegeven herdruk van Cornelis Booths *Beschrijving van Utrecht*. Op een regenachtige 24e augustus werd een rondleiding verzorgd door de botanische tuin van Fort Hoofddijk. Deze volhardende leden - ieder die zich had opgegeven was ondanks de regen toch gekomen - werden op een interessant en bloemrijk verhaal vergast. Niet minder interessant was de excursie van 19 oktober naar het nabijgelegen Vianen, waar de heren J. A. L. de Meijere en J. M. M. Ruijter het stedelijk museum, de Nederlands-Hervormde kerk en het stadhuis lieten zien. Het excursiejaar werd afgesloten op 12 december in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst. Ditmaal was het doel de tentoonstelling 'Een kerk van papier'. Deze tentoonstelling, voorzien van een inleiding door de makers en schrijvers van het gelijknamige boekje, de heren H. M. Haverkate en C. J. van der Peet, liet zien dat men met en op papier een levendig beeld kan geven van wat eens de Mariakerk is geweest.

De propagandacommissie begon 1985, zoals zij in 1984 eindigde: met de actie-verkoop via boekhandels van de prentbriefkaarten. Ook dit jaar was Oud-Utrecht weer drie zaterdagen in juni present op de Oudegracht om aandacht te vragen voor alle activiteiten van de vereniging, voorraden ten verkoop aan te bieden en leden te werven. Met de Stichting Matrijs en met het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen kwam Oud-Utrecht tot plannen voor een uitwisseling van ledenlijsten. In december werd een grootscheepse, succesvolle verkoop georganiseerd van oude Maandbladen. Zeker zal deze actie binnenkort herhaald worden. In 1985, tot slot, is een speciale foldercommissie in het leven geroepen. Deze zal in de loop van 1986 een gemoderniseerde folder presenteren, te gebruiken bij de ledenwerving.

Ledenwerving, al jaren een magisch woord. Wanneer een ledenaantal daalt, zijn de contributie-inkomsten minder, hetgeen een verminderende financiële armslag betekent. Dat kan weer ten koste van allerlei activiteiten gaan. Ik moet de leden dan ook net zo aansporen als mijn voorgangers dat gedaan hebben: stimuleert de aandacht voor de vereniging; mondelinge reclame kan ervoor zorgen, dat we in enkele jaren tóch dat langverwachte 2000ste lid mogen verwelkomen.

J. A. C. Mathijssen
secretaris

Vereniging Oud-Utrecht

<i>Ere-voorzitter</i>	jhr drs P. A. C. Beelaerts van Blokland, Commissaris van de Koningin in Utrecht
<i>Ere-leden</i>	mr J. W. C. van Campen mw J. C. Jongbloed-Gerritsen W. Uittenbogaard
<i>Leden van verdienste</i>	W. L. Nieuwenhuijsen mw dr J. G. van Cittert-Eymers mw E. P. Duvekot-de Lint mw S. H. B. Modderman-van de Kamp mw drs E. N. Schouten
<i>Voorzitter</i>	drs U. F. Hylkema, Maliebaan 58, 3581 CT Utrecht, tel. 030- 32 88 66
<i>Secretaris</i>	J. A. C. Mathijssen, p/a Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030-71 18 14
<i>Penningmeester</i>	H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10, 3584 AK Utrecht, tel. 030-51 00 27 (postgirorekening 575520 t.n.v. penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
<i>Tweede secretaris</i>	mw M. Braams, Maliesingel 33, 3581 BJ Utrecht, tel. 030-51 00 27
<i>Overige bestuursleden</i>	mw drs M. Dolfin, Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht mw drs M. E. de Haas, Van der Helststraat 21, 3583 AT Utrecht mw drs E. I. Jimkes-Verkade, Stadhouderslaan 26, 3583 JJ Utrecht ir E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, 3581 SV Utrecht F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicopseweg 57, 4126 RE Hei- en Boeicop
<i>Ledenadministratie</i>	mw M. Uittenbogaard-van Terwisga, Prof. T. Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
<i>Contributie-administratie</i>	H. van Zuylen, Robijnlaan 22, 3523 BX Utrecht (postgirorekening 575520 t.n.v. Penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
<i>Redactie Maandblad</i>	ir E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, 3581 SV Utrecht G. J. Röhner, Obbinklaan 18, 3571 NH Utrecht dr A. H. M. van Schaik, E. Meijsterlaan 87, 3533 CL Utrecht drs C. H. Staal, Hasebroekstraat 48, 3532 GM Utrecht
<i>Redactie Jaarboek</i>	dr J. Aalbers, Barchmann Wuytierslaan 60, 3818 LJ Amersfoort drs G. J. Hooykaas, Van Goyenlaan 2, 3723 GP Bilthoven mw drs E. I. Jimkes-Verkade, Stadhouderslaan 26, 3583 JJ Utrecht drs A. D. A. Monna, Zeemanlaan 3, 3572 ZC Utrecht W. Uittenbogaard, Prof. T. Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
<i>Propagandacommissie</i>	mw M. Braams, Maliesingel 33, 3581 BJ Utrecht mw E. J. A. M. Grijpink, p/a Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht ir E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, 3581 SV Utrecht
<i>Excursiecommissie</i>	mw drs M. Dolfin, Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht mw drs M. E. de Haas, Van der Helststraat 21, 3583 AT Utrecht

Leden

mw IJ. Aafjes-van der Gaast, Avenhorn
 dr J. Aalbers, Amersfoort
 M. Aalbers, Utrecht
 P. Aantjes, Utrecht
 dr C. J. M. Aarts, Beek-Ubbergen
 J. A. P. Aarts, Utrecht
 L. L. Aartsen, Driebergen-Rijsenburg
 J. L. Abelmann, Goes
 mw A. M. Abelman, Utrecht
 mw J. Aberson, Utrecht
 Accountantskantoor mr P. J. Schadé, Utrecht
 P. M. Achterberg, Rotterdam
 mr C. Adelaar, Utrecht
 mw M. A. Aghina, Utrecht
 J. Agterberg, Maarssen
 E. L. Ahlrichs, Utrecht
 mw C. van den Akker-de Grijs, Oisterwijk
 mgr dr B. J. Alfrink, Huis ter Heide
 mw A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
 mw C. van Alkemade-van den IJssel, Driebergen-Rijsenburg
 G. P. J. Alsbach, Utrecht
 J. van Amersfoort, De Bilt
 mw E. J. van Ameijden-Lindauer, Utrecht
 J. van Andel, Nieuwegein
 Andrée en De Laat, Utrecht
 W. Andriessen, Utrecht
 mr J. T. Anema, Utrecht
 C. Anraad, Utrecht
 Antiquariaat Forum, Utrecht
 drs R. van Antwerpen, Utrecht
 ir. R. Apell, Utrecht
 P. P. A. Appel, Woudenberg
 W. Appel, Utrecht
 P. N. Appelfhof, Utrecht
 Archeologisch Instituut der Gemeente Universiteit, Amsterdam
 Archief, Algemeen Rijks-, 's-Gravenhage
 Archief, Gemeente-, Amersfoort
 Archief, Gemeente-, Amsterdam
 Archief, Gemeente-, Rotterdam
 Archief, Gemeente-, Utrecht
 Archief, Rijks-, Arnhem
 Archief, Rijks-, Utrecht
 mw J. van Arkel, Nieuwegein
 mr J. M. Arps, Almelo
 ir J. B. baron van Asbeck, Driebergen-Rijsenburg
 jhr mr L. H. J. M. van Asch van Wijck, Laren
 mw M. A. Asselberghs, Utrecht
 mw W. Assink, Utrecht
 J. H. Atema, Utrecht
 mr A. J. H. Athmer, De Bilt
 H. Atteveld, Utrecht
 mw M. Augustinus, Utrecht
 mw M. G. van Baak-van der Lee, Harmelen
 L. A. J. A. van Baalen, Bilthoven
 A. de Baar, Zeist
 A. A. de Baar, Utrecht
 H. D. Baars, Velp
 C. A. Baart de la Faille, Utrecht
 prof. dr P. C. Baayen, Breukelen
 prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
 J. Bak, Utrecht
 H. P. Bakker, Utrecht
 J. de Bakker, Zeist
 H. H. de Balbiaan, De Bilt
 Th. Baljet, Bunnik
 W. Balk, Breukelen
 T. Bals, Utrecht

mr E. A. Bánki, Soest
 dr J. H. Bannier, 's-Gravenhage
 mw F. W. Barbé, Utrecht
 C. J. Bardet, Zeist
 J. P. Barentsen, Utrecht
 W. H. Barmantloo, Maarssen
 J. C. Barnard, Utrecht
 mr D. A. N. Bartels, Utrecht
 mw E. Bartelson, Utrecht
 W. D. Bastiaan, Vianen
 D. J. C. van Batenburg, Utrecht
 mw A. M. Beauchampet-Lorwa, Egmond aan Zee
 H. E. Becherer, Utrecht
 C. A. Becker, Apeldoorn
 mw M. B. Beckers, Delft
 R. M. A. Bedaux, Utrecht
 mw J. Th. van Beek Calkoen-Leembruggen, Bilthoven
 mw J. H. A. Beeke, Veenendaal
 G. L. J. H. Beekman, Utrecht
 jhr drs P. A. C. Beelaerts van Blokland, Utrecht
 J. Been, Leeuwarden
 S. T. Beens, Utrecht
 jhr mr D. J. G. N. den Beer Poortugaal, Driebergen-Rijsenburg
 W. A. van Beers, Utrecht
 A. N. Beets, Utrecht
 P. C. M. Bel, Zeist
 D. A. Belderbos, Utrecht
 mr dr J. Belonje, Alkmaar
 M. A. J. van den Belt, Utrecht
 mr P. J. W. Beltjes, Arnhem
 W. J. Bemer, De Meern
 H. G. van de Ben, Bilthoven
 mw E. M. Benjaminse-Reith, Bunnik
 B. J. van Benthem, Hei- en Boicop
 mr H. C. A. van Benthem, Utrecht
 mr S. P. baron Bentinck, Soest
 mw J. A. Berdenis van Berlekom-Bunte, Wesepe
 dr D. A. Berents, Bunnik
 mw G. J. M. van de Berg, Utrecht
 mw drs H. M. van den Berg, Utrecht
 J. van den Berg, Utrecht
 L. M. van den Berg, Utrecht
 mw dr H. A. van den Berg-Noë, Utrecht
 mw drs L. E. van den Bergh-Hoogterp, Bilthoven
 dr L. Berk, Bilthoven
 mw mr I. B. Berk-de Jong, Bilthoven
 A. A. van Berkel, Utrecht
 H. F. A. M. van Berkel, Leusden
 mw mr M. van de Berkhof-van IJssel Smits, Utrecht
 H. J. van den Berkhof, Utrecht
 mw A. P. Best, Utrecht
 dr A. C. den Besten, Amsterdam
 J. W. in de Betouw, Nieuwegein
 H. Beugels, Houten
 A. A. Beukema, Zoetermeer
 H. P. D. Beulens, Zijpe
 dr H. M. Beumer, Utrecht
 mw drs C. E. L. Beumers, Utrecht
 P. C. Beunder, Bodegraven
 H. J. E. van Beuningen, Cothen
 mw T. J. E. de Beus, Utrecht
 B. C. van Beusekom, 's-Gravenhage
 M. van Beusekom, Utrecht
 W. van Beusekom, Utrecht
 dr F. H. L. Beijert, Utrecht
 mw L. Beijert, Utrecht
 mw L. Beijers, Utrecht
 Bibliotheca Instituto Olandese, Rome (I.)
 Bibliotheek, Centrale Rabobank, Utrecht
 Bibliotheek, Gelderse, Arnhem
 Bibliotheek, Gemeente-, Rotterdam

Bibliotheek, Koninklijke-, 's-Gravenhage
 Bibliotheek Maatschappij der Nederlandse Letter-
 kunde, Leiden
 Bibliotheek Nederlands Openluchtmuseum,
 Arnhem
 Bibliotheek, Openbare-, Amersfoort
 Bibliotheek, Openbare-, De Bilt
 Bibliotheek, Openbare-, Bilthoven
 Bibliotheek, Openbare-, Breukelen
 Bibliotheek, Openbare-, Bunschoten
 Bibliotheek, Openbare-, De Meern
 Bibliotheek, Openbare Athenaeum-, Deventer
 Bibliotheek, Openbare-, Driebergen-Rijsenburg
 Bibliotheek, Openbare-, Eindhoven
 Bibliotheek, Openbare-, 's-Gravenhage
 Bibliotheek, Openbare-, Hilversum
 Bibliotheek, Openbare-, Houten
 Bibliotheek, Openbare-, Leersum
 Bibliotheek, Openbare-, Maarn
 Bibliotheek, Openbare-, Maarssen
 Bibliotheek, Openbare-, Maarssenbroek
 Bibliotheek, Openbare-, Maastricht
 Bibliotheek, Openbare-, Montfoort-Willeskop
 Bibliotheek, Openbare-, Nieuwegein
 Bibliotheek, Openbare-, Utrecht en filialen
 Bernadottelaan
 Elstraat
 Hondsrug
 Ingenhouszstraat
 Kanaalstraat
 Park Oog in Al
 Smaragdplein
 Vader Rijndreef
 Zwanenvechtlaan
 Bibliotheek, Openbare-, Veenendaal
 Bibliotheek, Openbare-, Vianen
 Bibliotheek, Openbare-, Vleuten
 Bibliotheek, Openbare-, Wijk bij Duurstede
 Bibliotheek, Openbare-, IJsselstein
 Bibliotheek, Openbare-, Zeist
 Bibliotheek Oudheidkundig Genootschap 'Niftar-
 lake', Breukelen
 Bibliotheek R.O.V.U., Utrecht
 Bibliotheek, Universiteits-, (G.U.), Amsterdam
 Bibliotheek, Universiteits-, Utrecht
 Bibliotheek, Vrije Universiteits-, Amsterdam
 Bibliotheek, Universitäts-, Münster (BRD)
 Th. de Bie, Utrecht
 C. L. Bilars, Utrecht
 mr J. van Binsbergen, Bilthoven
 H. J. van Blaricum, Utrecht
 W. A. C. van Blaricum, Utrecht
 J. S. Blauw, Utrecht
 mw drs B. E. P. Bleeker-Euwens, Bilthoven
 mw W. Blees, Utrecht
 ir W. P. van den Blink, Utrecht
 mr H. Bloebaum, Houten
 drs A. Bloed, Maartensdijk
 mr E. Bloembergen, Bilthoven
 mr P. A. Blok, Nieuwegein
 D. Blom, Odoorn
 mw M. Blom, Cothen
 ir R. J. Boddé, Velp
 W. Bodde, Utrecht
 drs A. baron van Boecop, Utrecht
 ir H. A. M. Boekwijt, De Meern
 mr B. A. Boelema, Zoetermeer
 W. A. H. C. Boellaard, De Bilt
 drs P. Boender, Zeist
 mw F. von Bönninghausen-Bruinsma, Utrecht
 A. Boer, Sint Pancras
 De Boer-Cuperus b.v., Drukkerij en Uitgeverij,
 Utrecht
 D. J. de Boer, Utrecht
 drs P. den Boer, Utrecht
 dr W. den Boer, Leersum
 E. Boerhout, Utrecht
 J. Boerman, Nieuwegein
 F. G. Boersma, Utrecht
 mw J. C. barones van Boetzelaer, De Bilt
 C. J. Bogaard, Vianen
 H. P. Bogaard, IJsselstein
 P. Bogaard, Laren
 F. Bogers, Utrecht
 drs M. J. Bok, Utrecht
 mw C. G. Bokkers, Maarssen
 mr J. P. Bol, Naarden
 J. Bolhuis, Wijk bij Duurstede
 mr N. Bolkestein, Deventer
 J. H. Bomer, Utrecht
 mw J. M. van Bommel-Kremers, Bilthoven
 A. C. Boogaard, Utrecht
 mw drs E. Boogaard-van der Meer, Bilthoven
 J. B. van den Boogaard, Utrecht
 mw H. Boogman-Wesselo, Doetinchem
 drs A. Boon, Utrecht
 J. G. M. Boon, Lopik
 drs Tj. de Boorder, Bilthoven
 mw dr E. P. de Booy, Bilthoven
 drs J. G. Borchert, Tull en 't Waal
 H. D. Borgers, Oostburg
 C. J. Borleffs, Utrecht
 P. H. Borra, Utrecht
 mw V. Borrias-van Tongeren, Utrecht
 W. H. Borst, Apeldoorn
 mw G. J. Borst-de Breuk, Apeldoorn
 mw drs B. B. M. Bos, Utrecht
 Chr. Bos, Utrecht
 C. A. Bos, Utrecht
 F. J. Bos, Utrecht
 dr H. J. T. Bos, Utrecht
 drs R. T. G. Bos, Nieuwegein
 W. J. Bos, Nieuwegein
 mr W. S. Bos, Driebergen-Rijsenburg
 mw L. B. A. Bosboom-Damen, Bilthoven
 mr J. F. H. Bosch, Bilthoven
 mw E. Bosch-van de Kol, Amersfoort
 mw drs F. H. M. Bosch-Kruimel, Heerde
 mr L. H. N. F. M. Bosch ridder van Rosenthal,
 Rhenen
 J. H. van den Bosch, Amerongen
 mw J. C. M. Boschloo-ten Bosch, Utrecht
 mw G. J. Bosscha-Bosselaar, Utrecht
 P. C. Bosselaar jr, Utrecht
 P. C. Bosselaar sr, Utrecht
 mw P. Bosselaar-van Oort, De Bilt
 J. P. Bostelaar, Utrecht
 dr H. P. Bottelier, Naarden
 drs H. N. Boukema, Utrecht
 mr J. A. Boumeester, Doorn
 dr D. P. R. A. Bouvy, Bussum
 Ph. W. A. Bouwer, Nieuwegein
 R. Bouwmeester, Utrecht
 ir C. O. Bouwstra, Nieuwegein
 A. J. Braak, De Bilt
 A. J. Braak, Driebergen
 mw drs J. Braam, Ommen
 M. Braam, Utrecht
 mw M. Braams, Utrecht
 prof. dr R. Braams, Utrecht
 mr Ph. M. de Brabander, Utrecht
 F. S. L. Bracht, Utrecht
 P. Brak, Zegveld
 mw drs J. W. van Brakel, Utrecht
 dr ir M. van den Brandhof, De Bilt
 mw dr J. Brandt-van der Veen, Utrecht
 mr A. J. Bransen, Houten
 prof. dr A. H. Bredero, Dongen
 H. R. Bredero, Utrecht
 drs P. den Breejen, Utrecht

Chr. J. Breeschoten, Rijswijk
 B. H. M. van Bremen, Utrecht
 mw A. van Breugel, Maarssen
 mw E. F. de Breuk, Utrecht
 drs W. G. J. van Breukelen, Apeldoorn
 J. P. Briedé, Maarn
 A. van den Brink, Bilthoven
 British Library, Londen (Eng.)
 G. J. ten Broek, Zeist
 B. van den Broek, Utrecht
 mw E. van den Broek, Utrecht
 mw Th. M. van den Broek-Verbeek, Utrecht
 P. Broekema, Utrecht
 H. J. Broekman, Utrecht
 G. A. Broer, Utrecht
 A. P. Broeren, Utrecht
 Broese-Kemink, Utrecht
 mw H. Brom-Fischer, Utrecht
 H. Bronsema, Annen
 A. M. Brouwer, Zeist
 mw M. Brouwer, Utrecht
 M. G. Brouwer, Utrecht
 T. Brouwer, Utrecht
 A. J. de Bruin, Utrecht
 C. J. M. de Bruin, Nieuwegein
 H. G. de Bruin, Hoofddorp
 mr M. G. de Bruin, Zeist
 drs R. E. de Bruin, Utrecht
 A. P. de Bruine, Nieuwegein
 G. J. R. Bruinsma, Utrecht
 J. Bruinvels, Bilthoven
 prof. dr V. Brümmer, Bilthoven
 C. J. Bruring, Amersfoort
 M. W. J. de Bruijn, Utrecht
 mw W. G. de Bruyn-Wachter, Utrecht
 P. Buisman, Utrecht
 drs A. L. P. Buitelaar, Oudkarspel
 J. Buitenweg, Vianen
 ir A. M. Bunjes, Oud-Zuilen
 P. Th. Bunjes, Langbroek
 C. B. van den Burch, Amsterdam
 C. van Buren, Utrecht
 mr dr V. A. M. van den Burg, Zeist
 dr A. P. J. van der Burg, Asperen
 H. J. van der Burg, Utrecht
 mr A. R. Burger, Utrecht
 mw E. Burgman-Laufer, Driebergen-Rijsenburg
 C. A. van Burik, Utrecht
 mw drs B. Buys-de Geus, Doorn
 dr M. P. van Buijtenen, Utrecht
 mw dr E. A. C. Buyze, Utrecht
 dr M. van der Bijl, Alkmaar
 T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
 H. Bijlsma, Utrecht

 mw H. M. A. Caesar, Utrecht
 drs I. W. L. A. Caminada, Berlicum
 dr G. J. van Campen, Malden
 mr J. W. C. van Campen, Utrecht
 T. W. Camu, Utrecht
 B. van Capelle, Utrecht
 mw H. M. Capelleveen-van Petersen, Zeist
 mw W. S. Capetti-Veenendaal, Maarn
 mr J. Caro, Bilthoven
 mw H. M. A. Căsar, Utrecht
 C. J. Casteleijn, Utrecht
 drs A. J. ten Cate, Bilthoven
 mw drs R. M. ten Cate-d'Hont, Utrecht
 Centraal Bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage
 Centraal Museum, Utrecht
 mr F. F. X. Cerutti, 's-Gravenhage
 J. F. Choufoer, Alphen aan den Rijn
 S. H. Chu, Nieuwegein
 mw dr J. G. van Cittert-Eymers, Utrecht
 W. C. F. Claerhout, Utrecht

J. Clay, Culemborg
 J. G. van Cleef, Utrecht
 S. W. G. de Clercq, Maarssen
 St. de Cock, Mechelen (B.)
 P. A. J. Cocural, Utrecht
 G. J. Colenbrander, Utrecht
 mw J. M. Colenbrander-Donkers, Utrecht
 mr C. C. M. Collard, Baarn
 P. J. M. Collard, Utrecht
 H. J. A. Collette, Maartensdijk
 J. Combrink, Rhenen
 mr G. A. A. Conijn, Hilversum
 D. J. de Coole van Stroe, Zeist
 mw A. C. Coolsma, Utrecht
 W. F. Cornelis, Houten
 mw H. J. C. Cornelis-de Graaff, Utrecht
 mw M. C. Cornelissen, Utrecht
 C. J. Cornet, Utrecht
 mw F. Cossee-de Wijs, Rotterdam
 mr P. Cras, Bilthoven
 Crediet- en Effectenbank n.v., Utrecht
 O. J. Crommelin, Utrecht
 A. B. R. du Croo de Vries, Utrecht
 drs H. A. Crouwel, Utrecht
 mw E. F. M. Crijns, Groningen
 CSB Gebouw, Stichting-, Utrecht

J. A. den Daas, Utrecht
 ir H. Dam, Utrecht
 dr G. J. W. van Dam, Zeist
 H. van Dam, Ede
 mw W. M. Th. van Dam-Brouwer, Utrecht
 mw C. J. Dambrink, Utrecht
 mw A. E. Damsté-Prins Visser, Utrecht
 H. A. Dankhof, Utrecht
 M. Deenstra, Utrecht
 drs H. L. M. Defoer, Utrecht
 A. Dekker, Utrecht
 A. M. M. Dekker, Utrecht
 prof. dr C. Dekker, Odijk
 drs D. Dekker, Maarssen
 drs W. H. J. Dekker, Utrecht
 H. M. J. Dekkers, Utrecht
 G. Th. Delemarre, Bunnik
 drs C. Denig, Hilversum
 J. H. M. Deters, Utrecht
 Depot van Nederlandse Publicaties,
 's-Gravenhage
 mrs Derks & partners, Utrecht
 mw H. W. H. Derksema, 's-Gravenhage
 A. A. D. Derksen, Groenekan
 J. J. V. M. Derksen, Vianen
 Detam, Utrecht
 R. Dettingmeijer, Utrecht
 Chr. A. van Deventer, Utrecht
 drs F. van Deijl, Blaricum
 dr H. P. Deys, Rhenen
 H. J. Diepenbrock, Utrecht
 mw C. van Dieren-van Karsbergen, Utrecht
 mr J. P. Dierkens Schuttevaer, Utrecht
 H. W. van Diest, Utrecht
 drs H. J. D. Dieters, Utrecht
 P. P. W. M. Dirkse, Utrecht
 G. van Dockum, Bilthoven
 J. L. Docter, Bilthoven
 J. J. Doeland, Utrecht
 mw D. Doeleman-van der Meer, Utrecht
 G. C. van Doesburg, Groenekan
 mr K. A. van Doesburg, Utrecht
 A. A. ten Doesschate, Zeist
 mw J. J. ten Doesschate, Utrecht
 H. van Dokkum, Utrecht
 mw drs M. Dolfin, Utrecht
 mw J. J. Dolfin-Ruwers, Santpoort
 E. G. Dollekamp, Bilthoven

mw C. H. Donker-van Ollefen, Bussum
 mw dr Y. M. Donkersloot-de Vrij, Odijk
 C. H. van Donselaar, De Bilt
 mr J. van Donselaar, Bilthoven
 H. G. van Doorn, Nieuwegein
 H. Th. M. van Doorn, Utrecht
 mw J. K. van Doorn-de Wit, Utrecht
 W. Th. P. Doove, Utrecht
 G. C. van Dorp, Utrecht
 D. S. van Dorsser Keus, Utrecht
 A. R. van Dort, Nieuwegein
 ir M. M. van Dort, Delft
 M. M. van Dort, Utrecht
 J. A. Dortmond, Bilthoven
 mr F. A. Doude van Troostwijk, Bussum
 mw A. A. Douglas-Stenfert, Almelo
 mw E. J. Douma-van Hoogdalem, Zeist
 Douwe Egberts, Utrecht
 J. Douwes, Utrecht
 mw M. Douze, Utrecht
 J. Draak, Utrecht
 J. E. C. Drabbe, Utrecht
 J. G. Drewes, Utrecht
 J. van Drie, Utrecht
 mw W. A. M. Driehuis, Utrecht
 F. L. Driessen, Utrecht
 J. van der Drift, Utrecht
 mw C. Drok, Utrecht
 C. W. Drost, Bunnik
 mw M. W. Dur-Lotter, Utrecht
 zr E. M. F. van Duren, Utrecht
 mw E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
 C. J. van Dijk, Vleuten
 D. van Dijk, Utrecht
 dr H. van Dijk, Utrecht
 mw J. W. van Dijk, Maarsbergen
 Th. van Dijk, Utrecht
 mw T. van Dijk-Doornbal, De Meern
 mr P. van Dijke, Zeist
 mr G. H. C. van Dijken, Utrecht
 M. J. van Dijken, Utrecht
 prof. dr J. H. Dijkhuis, Utrecht
 dr A. van Dijkman, Groenekan
 S. Dijkstra, Utrecht

 mw T. van Ede, Nieuwegein
 W. A. van Ede, Veenendaal
 mw U. van Ee-Verhoef, Utrecht
 mw M. A. van der Eerden-Vonk, Alkmaar
 J. van Egdome, Nieuwegein
 mw drs J. W. F. Eggink, Utrecht
 mw G. J. Ehrenfeld-ten Bosch, Utrecht
 dr P. F. Elbers, Tuil
 mw E. J. Elbers-van Bueren, Bilthoven
 mw A. Elderson, Utrecht
 mw C. Elink Sterk, Utrecht
 H. F. van Elk, Maarssen
 Eloyen Gasthuis, Regenten Sint-, Utrecht
 J. Elsenaar, Utrecht
 J. D. A. van Embden, Utrecht
 P. Emmelot, Doorwerth
 G. H. van Empel, Utrecht
 mw R. van Empel, Utrecht
 H. Endlich, Haarlem
 prof. dr P. M. Endt, De Bilt
 A. W. van den Engel, Maarssen
 dr R. C. Engelberts, Utrecht
 mr H. W. Engelbrecht, Utrecht
 L. B. Engelen, Utrecht
 A. Enklaar, Amersfoort
 J. P. Epping, Laren
 ing. J. J. Eras, Utrecht
 mw mr E. S. C. Erkelens-Buttinger, Utrecht
 mw A. van Es, Utrecht
 mw M. A. H. van Es, 's-Gravenhage

mw H. van Essen, Maastricht
 H. van Essen, Utrecht
 H. E. J. van Essen, De Meern
 C. Essens, Utrecht
 R. Ester, Utrecht
 P. H. M. Everaard, Utrecht
 G. Evers, Utrecht
 A. H. Evertse, Utrecht
 M. A. F. Evertuin, Utrecht
 J. W. Ewoldt, Utrecht
 J. Eijnhoven, Utrecht

 drs V. S. E. Falger, De Bilt
 A. P. M. Festen, Utrecht
 mw M. M. van Feije, Nieuwegein
 P. J. Fierst van Wijnandsbergen, 's-Gravenhage
 I. A. S. Fischer, Amerongen
 ir J. L. Flipse, Bilthoven
 mw N. Floor, Utrecht
 R. Fokkenrood, Utrecht
 mr A. P. J. Fortuin, Utrecht
 drs F. P. M. Francissen, Maarn
 mw J. Th. H. Franssen-van Galen, Utrecht
 N. Franssens, Utrecht
 G. H. Frederik, Utrecht
 Th. H. Fresen, Moordrecht
 prof. dr H. Freudenthal, Utrecht
 mw W. M. de Froe-van Roo, Utrecht
 E. M. Froom, Utrecht
 J. Froom, Utrecht
 G. F. Frijlink, Utrecht
 mw J. Fukkink, Utrecht

 mw S. van der Gaast-Bakker Schut, Utrecht
 mw E. van Galen, Utrecht
 drs A. J. van Galen Last, Voorschoten
 mr J. van Galen Last, Doorn
 Van der Galie, Boekhandel-, Utrecht
 H. Ganzeboom, Utrecht
 J. A. van Garderen, Utrecht
 prof. dr G. C. de Gast, Utrecht
 V. J. S. de Gast, Utrecht
 mw H. Gathier-van 't End, De Bilt
 J. C. V. Geenen, Utrecht
 J. D. H. G. C. Geerlings, Driebergen-
 Rijsenburg
 drs H. van Gelderen, Blaricum
 Gemeente De Bilt, Bilthoven
 Gemeente Kockengen, Kockengen
 Gemeente Mijdrecht, Mijdrecht
 Gemeente Utrecht, Utrecht
 Gemeente Vinkeveen en Waverveen, Vinkeveen
 Gemeente Wijk bij Duurstede,
 Wijk bij Duurstede
 Gemeentelijk Energie Bedrijf, Utrecht
 J. J. M. van Gemert, Utrecht
 Genealogical Society, Salt Lake City (U.S.A.)
 A. van Gent, Barneveld
 F. Th. J. P. Geraerts, Utrecht
 H. Geraerts, Utrecht
 E. M. G. Gerards, Doorn
 mw mr J. Gerritsen, Utrecht
 J. Gerritsen, Utrecht
 mw N. A. Gerritsen-van Eeten, Utrecht
 R. Gerth, Utrecht
 S. van Geuns, Nieuwegein
 mw A. de Geus-Schuurman, Utrecht
 mw mr M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
 W. J. de Geuze, Utrecht
 W. Th. Geveke, De Bilt
 P. G. J. van Gils, Utrecht
 mw mr J. M. van Gilst-Heester, Utrecht
 G. J. van Gisbergen, Utrecht
 dr F. Gmelig, Utrecht
 F. Godschalk, Utrecht

J. Godschalk, Klaaswaal
 J. de Goede, Utrecht
 S. A. Goedegebuure, Utrecht
 dr A. W. Goedhart, Lunteren
 mw D. S. Goedkoop-Roessingh van Itersson, Zeist
 mr J. C. B. Goemans, Zeist
 mw W. Gommers, Amersfoort
 J. D. van Gool, Utrecht
 W. F. G. de Gooijer, Nieuwegein
 B. J. Gort, Utrecht
 J. R. M. Gouw, Utrecht
 M. J. de Graaff, Utrecht
 A. Graafhuis, Utrecht
 mw E. Graafstal-Paasche, Vleuten
 W. M. van Grafhorst, Utrecht
 F. H. M. Grapperhaus, Wassenaar
 C. Grasmayer, Vianen
 Ph. J. Greep b.v., Schildersbedrijf-, Utrecht
 Sint Gregoriushuis, Utrecht
 mw H. C. Gremmée, Utrecht
 H. W. Gresnigt, Utrecht
 N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
 A. Greve, Utrecht
 jhr P. E. Greven, Utrecht
 J. L. Griep, Utrecht
 mw C. van der Grind, Utrecht
 H. A. van der Grind, Houten
 Grit Brillen b.v., Utrecht
 F. A. Groen, Veenendaal
 J. J. M. Groen, Utrecht
 mr W. C. Groen, Utrecht
 mw L. J. Groen-Asselberghs, Utrecht
 C. de Groen, Utrecht
 J. H. Groenen, De Meern
 mw prof. dr M. M. Groenendijk-Huijbers, Utrecht
 G. Groeneveld, Houten
 G. J. van Groningen, Utrecht
 mw drs L. van Groningen, Utrecht
 ir C. de Groot, Utrecht
 drs G. F. M. de Groot, Maastricht
 H. L. de Groot, Utrecht
 J. Th. M. de Groot, Utrecht
 mw P. de Groot, Utrecht
 mw F. C. G. de Groot-Haansloten, Hilversum
 mw M. de Groot-Sjenitzer, Utrecht
 dr D. Grosheide, Utrecht
 dr Rolf Grosse, Aken (B.R.D.)
 Th. Gruithuizen, Utrecht
 Th. C. Gruter, Hollandsche Rading
 mw E. J. A. M. Grijpink, Utrecht
 C. P. Gülcher, Maartensdijk
 H. L. Gumbert, Utrecht
 prof. dr J. van Gijn, Utrecht

P. C. A. ten Haaf, Bilthoven
 Th. Haakma Wagenaar, Utrecht
 mr A. J. Haakman, Amsterdam
 G. van de Haar, Bilthoven
 drs A. G. M. Haas, Utrecht
 J. E. de Haas, Utrecht
 mw drs M. E. de Haas, Utrecht
 M. Haasnoot, Odijk
 mw A. A. M. Haazevoet, De Meern
 mw M. Hageman, Utrecht
 A. J. Hallebeek, Driebergen-Rijsenburg
 mw C. L. R. Hallewas-Falger, Amersfoort
 D. Hamer, Utrecht
 mw A. M. Hana, Zeist
 mw F. Hanselaar-Rohof, Utrecht
 mw M. Hardebol, Bilthoven
 J. C. Hardeman, De Bilt
 drs J. Harms, Maartensdijk
 B. van Harn, Bilthoven
 K. L. M. Harsveld, Utrecht

H. 't Hart, Utrecht
 dr P. D. 't Hart, Utrecht
 T. Harteveld, Utrecht
 mr R. J. den Hartog, Utrecht
 mr W. H. B. den Hartog Jager, Utrecht
 Harvard College Library, Cambridge (U.S.A.)
 mw A. van der Have, Utrecht
 mw J. H. Haverkorn van Rijswijk-Wackie
 Eysten, Utrecht
 A. H. F. Hazemeijer, Bunnik
 mw W. van Heeckeren-Vermeulen, Utrecht
 J. L. Heeg, Utrecht
 Heemkunde Stichting Amerongen, Amerongen
 Heemschut, Bond-, Amsterdam
 G. de Heer, Utrecht
 C. van Hees, Utrecht
 drs P. van Hees, Utrecht
 W. A. van Hees, Utrecht
 mw mr J. Hefting, Utrecht
 W. J. Hefting, Utrecht
 C. Heil, Utrecht
 Th. J. J. van de Heiligenberg, Blauwkapel
 B. J. Hekket, Hengelo
 G. A. P. van Helbergen, Doesburg
 mw A. van Helfteren, Utrecht
 J. M. van Hellenberg Hubar, Utrecht
 mw M. Helmer, Utrecht
 mr G. A. W. C. baron van Hemert tot Dingshof,
 Maarsbergen
 L. Hempelman, Utrecht
 mw drs M. E. Henderson-Versteeg, Utrecht
 A. P. J. Hendriks, Utrecht
 H. A. S. Hendriks, Utrecht
 mw L. Hengeveld, Abcoude
 G. Hengstman, Utrecht
 mw A. J. M. Heniger-Koenheim, Vianen
 Hermans Architectenbureau, Bilthoven
 mr F. M. J. Hermans, Utrecht
 H. G. Herni, Nunspeet
 dr G. van Herpen, Bilthoven
 J. J. van Herpen, Hilversum
 prof. dr M. W. Heslinga, Bilthoven
 W. Hessel, Utrecht
 mr G. F. Th. Hesselink, Utrecht
 S. S. Hesselink, 't Goy-Houten
 J. G. van Hessen, De Bilt
 ir J. T. A. van Heteren, Waalre
 W. A. J. van Heteren, Doetinchem
 F. Hetinga, Utrecht
 G. van Heusden, Oud-Zuilen
 H. van Heuven, Utrecht
 R. Heij, Utrecht
 mw M. M. Heyenga-Klomp, Amersfoort
 Th. F. Heyer, Hilversum
 H. W. M. Heijman, Utrecht
 W. Heijman, Renkum
 Heijmerink's Bouwgroep, Utrecht
 P. B. M. Heijmerink, Bunnik
 P. M. Heijmink Liesert, Schalkwijk
 A. A. M. Heijn, Utrecht
 P. C. M. van Heyningen, Utrecht
 mw H. H. van Hilten, Utrecht
 J. Th. M. van Hintum, Zeist
 Historische Kring Breukelen, Breukelen
 Historische Kring Loosdrecht, Loosdrecht
 Historische Kring Maarssen, Maarssen
 Historische Kring Tussen Rijn en Lek, Zeist
 Historische Stichting Oostbroek en De Bilt,
 De Bilt
 Historische Vereniging Oud-Renswoude, Rens-
 woude
 Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen,
 Rhenen
 Historische Vereniging Vleuten-De Meern-
 Haarzuilens, Vleuten

A. Hoek, Utrecht
 C. J. van de Hoek, Leersum
 A. P. Hoekstra, Utrecht
 drs T. J. Hoekstra, Bennekom
 mw G. H. Hoeneveld-Röhner, Driebergen
 mw E. M. Hoestra-Buitenweg, Doorn
 mw D. Hoeting-Wiegman, Bilthoven
 mw drs M. B. van der Hoeven, Zeist
 J. C. van Hoffen, Groenekan
 F. M. A. Hofhuis, Nieuwegein
 ds R. Hofman, Bilthoven
 mw S. Hofman-de Boer, Utrecht
 P. G. M. Hofmans, Nieuwegein
 H. Hofsté, Utrecht
 drs C. J. Hogendijk, Vleuten
 A. Hogeweg, Utrecht
 J. G. Hol, Maarssen
 mr L. E. van Holk, Doorn
 mw mr A. S. Holleman-Stratman, Soest
 mr H. Hollestelle, Utrecht
 mw N. Holtkamp-Vellinga, Utrecht
 dr A. H. Holtz, De Bilt
 A. J. M. Hoof, Utrecht
 jkvr. W. A. C. Hoof Graafland-van Asch van
 Wijck, Bilthoven
 A. W. van de Hoogen, Doorn
 C. Hoogendoorn, Utrecht
 mw M. Hoogendoorn, Utrecht
 J. Hoogenraad, Noordwijkerhout
 ir G. W. van Hoogevest, Utrecht
 ir T. van Hoogevest, Amersfoort
 A. H. R. Hoogezand, Sundlaenen (Zwits.)
 J. R. Hoogezand b.v., Utrecht
 dr G. A. Hoogland, Mook
 R. A. Hoogland, Utrecht
 mw Y. Hoogland, Utrecht
 mw drs E. T. van Hoogstraten-Suir, Utrecht
 S. H. Hoogterp, 's-Gravenhage
 G. J. Hooykaas, Bilthoven
 mw L. A. M. A. Hopman-van Weelderen,
 Utrecht
 prof. drs R. W. J. N. Hoppenbrouwers, Utrecht
 mw dr ir M. G. ter Horst, Zeist
 J. van der Horst, Utrecht
 J. F. van der Horst, Vianen
 drs K. van der Horst, Utrecht
 Ad. Hosman, Utrecht
 H. M. H. Hosman, Utrecht
 Hotel des Pays Bas, Utrecht
 mw W. J. Houdijk-van Olst, Utrecht
 L. Houniet, Utrecht
 mw M. H. van den Hout, Utrecht
 R. van den Hout, Utrecht
 J. Houtgast, Utrecht
 A. N. Houtman, Utrecht
 mw dr M. E. Houtzager, Utrecht
 A. J. van den Hoven van Genderen, Utrecht
 dr J. Hovy, Amersfoort
 ir J. W. Hudig, Bilthoven
 A. Huffels, Utrecht
 prof. dr F. W. N. Hugenholtz, Bilthoven
 G. J. Hugging, Vlijmen
 H. W. Huinck, Utrecht
 W. F. J. H. Huinck, Maarn
 mw I. Huisinga, Utrecht
 J. Huisinga, Utrecht
 mw F. A. A. Huisman, Utrecht
 mw L. van Huissteden, De Bilt
 mr. J. R. Huizinga, Maarssen
 mw M. Huizinga, Utrecht
 D. van den Hul, 's-Gravenhage
 mw J. M. van 't Hullenaar-de Vries, Utrecht
 mw F. van der Hulst, Utrecht
 G. van der Hulst, Utrecht
 dr A. van Hulzen, Utrecht

E. M. Hupkens van der Elst, Amersfoort
 J. van de Hurk, Utrecht
 J. C. van den Hurk, Utrecht
 J. L. F. van den Hurk, 's-Hertogenbosch
 mw C. A. van den Hurk-van de Bovenkamp,
 Driebergen-Rijsenburg
 drs U. F. Hylkema, Utrecht
 B. A. M. Hijman, Utrecht
 L. J. Hijmans van den Bergh, Utrecht

mw A. van Ieperen-Hartman, Utrecht
 mw G. Immink-Blikkendaal, Haren
 W. A. van Impelen, Utrecht
 ir A. M. van Ingen, Nieuwegein
 C. J. van Ingen, Bunnik
 C. M. van Ingen, Utrecht
 A. H. Innikel, De Bilt
 Instituut voor Geschiedenis, Utrecht
 Instituut voor Prae- en protohistorie, Amsterdam
 Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Utrecht
 International Institute for Land Reclamation and
 Improvement, Wageningen
 mw G. M. Isendoorn-Baartmans, 's-Gravenhage
 mw M. van Iffert-van Soeren, Zeist
 mr D. H. C. Ittmann, Utrecht

prof. mr E. H. s'Jacob, Haren
 E. Jacobs, Utrecht
 mr J. A. Jager, Utrecht
 M. Jager, Utrecht
 J. Jalvingh, Utrecht
 J. A. Janmaat, Utrecht
 ing. D. Jansen, Utrecht
 F. H. C. Jansen, Zeist
 F. P. Jansen, Utrecht
 G. H. Jansen, Utrecht
 dr Jac. Jansen jr, Utrecht
 J. B. L. Jansen, Utrecht
 H. L. Janssen, Utrecht
 J. C. Janssen, Utrecht
 drs J. W. Janssen, Lage Vuursche
 drs P. J. M. Janssen, Utrecht
 W. P. Janssen, Utrecht
 hr en mw C. R. Janssen-Kettlitz, Bilthoven
 mw drs A. M. H. Janssens, Driebergen-
 Rijsenburg
 A. H. Jas, Utrecht
 J. Jetten, Utrecht
 mw drs E. I. Jimkes-Verkade, Utrecht
 mw W. Jobse, Utrecht
 J. B. Jonasse, Eefde
 mw J. Jones-Maschhaupt, Utrecht
 H. de Jong, Vianen
 dr H. M. de Jong, De Bilt
 J. M. de Jong, Utrecht
 mw M. G. de Jong, Gouda
 mw J. C. Jongbloed-Gerritsen, Utrecht
 J. Jongenelen, Utrecht
 dr J. Jongh, Maarn
 prof. E. de Jongh, Utrecht
 mr H. A. de Jongh, Utrecht
 prof. dr A. G. Jongkees, Annen
 mw dr M. F. Jongkees-Vos, Utrecht
 mw A. M. Jongsmä, Utrecht
 B. Jonker, Utrecht
 ir G. J. Jonker, Utrecht
 mw drs J. G. Jonker-Klijn, Utrecht
 ir H. G. Joosten, Leersum
 mw A. C. Jordan-Breukink, Zeist
 mw drs A. L. Jordens, Utrecht
 J. Th. R. Jorna, Zeist
 ir J. P. Josephus Jitta, Hoozeveen
 J. C. M. Juffermans, Utrecht
 W. H. F. Jurgens, Doorn
 H. J. Jurriëns, Utrecht

H. J. Jurriëns b.v., Utrecht
M. J. S. Jurriëns, Amsterdam

mr J. Ph. G. Kaajan, Utrecht
mw dr A. Kaars Sijpesteijn, Utrecht
A. C. A. M. Kaffka genaamd Dengler, Utrecht
mw A. Kaiser-Wols, Utrecht
L. Kalden, Groenekan
W. F. Kaldenberg, Amersfoort
J. Kalf, Utrecht
mw T. W. van de Kamp-Lulofs, Utrecht
mw Chr. P. Kamphuis, Utrecht
J. B. Kan, Utrecht
mw M. Kant, Woudrichem
mw C. H. W. M. Kanij-Camu, Utrecht
A. Kaptein, Utrecht
W. Kastelein, Polsbroek
mw E. M. F. ten Kate-Zandijk, De Bilt
A. J. Keizer, 't Harde
Th. Kelder, Utrecht
ds M. S. F. Kemp, Groningen
A. J. van Kempen, Bunnik
H. F. Kemper, Utrecht
R. M. Kemperink, Ughelen
prof. dr G. J. M. van de Kerk, Utrecht
A. M. Kerkhof, Utrecht
mw E. J. Kerkhoven-van Schaik, Utrecht
Kersbergen Installatie Technieken b.v., Utrecht
J. Kervezee, Utrecht
M. Keszalaer, 's-Gravenhage
B. J. Ket, Utrecht
dr F. Ketner, Utrecht
Kettlitz en Deenik anno 1892 b.v., Nieuwegein
mr B. F. Keulen, Utrecht
J. E. E. Keunen, Utrecht
D. Keuning, Noordwijk
J. I. Keur, Utrecht
mw J. J. Keyser-Lap, Bilthoven
mw mr D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
E. A. Kievid, Utrecht
drs C. J. Kievit, Maassluis
H. Kinkhorst, Utrecht
drs A. F. E. Kipp, Utrecht
J. B. A. Kipp, Nigtevecht
P. J. Kipp, Utrecht
mw H. M. A. Kipp-Hanson, Utrecht
J. M. Klaarhamer, Ede
A. A. S. Klarenbeek, Woerden
Sj. Kleinjan, Utrecht
mw J. M. C. Kleinjan-van Voorst Evekink, Zeist
P. J. van Kleinwee, Utrecht
H. G. de Klerk, Utrecht
mw B. H. Klooke, Utrecht
ir C. B. Klosterlein von der Marwitz, Utrecht
F. H. J. M. Kloppenburg, Asperen
P. M. Kluin, Utrecht
C. H. Knaake, Maarssen
mw G. Knol-van Veenendaal, Bilthoven
R. O. Knoop, Linschoten
mw W. J. C. Knopper, Zwijndrecht
S. Knuvelde, Utrecht
J. van der Knijff, Ermelo
mw Y. Kobayashi, Yokohama (Japan)
J. W. Koch, Driebergen-Rijsenburg
P. F. C. Koch, Utrecht
drs Jos. Kocken O.S.B., Nijmegen
W. A. C. Kocken, Utrecht
mw E. Koenders, Utrecht
B. Koevoets, Utrecht
drs J. de Kogel, Leiderdorp
mw I. J. C. Kohlbrugge-Goedkoop, Zeist
A. G. C. Kok, Doorn
mw H. J. J. Kok, Utrecht
Th. C. Kok, Utrecht
mgr dr J. A. de Kok, Utrecht

A. M. Koldewij, Buren
W. F. S. Kolen, Utrecht
mw C. E. Kolff-Reijnvaan, Amerongen
C. J. Kolman, Utrecht
mw E. A. Komproe, Utrecht
mr C. J. A. Koning, Bilthoven
mr V. Koning, Utrecht
mw J. A. Koning-Sirag, Utrecht
dr H. Konings, Utrecht
R. L. Koolstra, Utrecht
B. J. A. Koot, Utrecht
mw L. J. van Koot-van Deventer, Bunnik
H. van Kooten, Vleuten
A. H. Kooij, Hollandsche Rading
mw C. J. Kooijman-Stringa, Utrecht
mw B. J. M. Koppelman-Geerars, Utrecht
ing. G. Koppert, Utrecht
F. G. Koren, Utrecht
C. A. W. Korenhof, Utrecht
mr J. Korf, Deventer
mw A. M. G. de Korne-Vunderink, Utrecht
A. de Korte, Utrecht
J. Th. de Korte jr, Houten
mw mr B. K. Kortenhoff-Nepperus, Utrecht
M. C. Korteweg, Utrecht
W. H. J. Koster, Utrecht
drs G. J. Kottier, Westbroek
mw P. Kraan-van Veenendaal, Bunnik
R. van der Kraats, Utrecht
mw A. van Kramen-Ruuls, Utrecht
G. A. Kreugel, Utrecht
A. A. M. Kristel, Utrecht
mw mr A. E. M. Th. van der Kroft, Driebergen-Rijsenburg
prof. ir B. Krol, Zeist
mr A. J. Kronenberg, Naarden
mr A. J. Kronenberg, Utrecht
L. H. Kronenberg, Utrecht
mw L. J. Kronenberg-Dutilh, Utrecht
H. Kronenburg, Utrecht
H. G. Kroon, De Bilt
J. H. Kruit, Bilthoven
G. Krul, Utrecht
mw J. M. Kruij-Kramer, Utrecht
mw ir J. H. ter Kuile, Utrecht
G. van der Kuilen, Breukelen
mw J. W. van de Kuinder-Hamer, Veenendaal
A. van der Kuip, Utrecht
A. W. Kuipers, Breukelen
J. Kuipers, Soest
H. M. Kunneman, Vinkeveen
G. S. A. Kuperus, Utrecht
M. A. H. B. Kurstjens, Utrecht
J. A. J. Kuijer, Utrecht
I. C. van Kuyk, Utrecht
mw J. van Kuyk, Utrecht
ir E. M. Kylstra, Utrecht
mw G. J. Kylstra-van der Eijk, Utrecht

J. C. van der Laan, Maarn
drs P. van der Laan, Bilthoven
J. K. L. van Laar, Utrecht
mw E. Ladage, Utrecht
H. L. F. Lagers, Utrecht
mw dr Chr. Lafeber, Driebergen-Rijsenburg
J. J. Lahmeijer, Maartensdijk
J. van Lambalgen, Amersfoort
mr C. L. M. Lambrechtsen, Bilthoven
mw C. Laméris, Hengelo
J. Laméris, Zeist
dr N. Lamme, Utrecht
J. Landré, Den Dolder
J. W. Th. de Lang, Nieuwegein
mw M. E. J. Langeler-Vis, Utrecht
J. Langeveld, Eemnes

- T. Langerveld, De Bilt
 J. Lanser, Driebergen-Rijsenburg
 H. P. Lansmerg, Bilthoven
 F. Lapoutre, Utrecht
 M. Laudy jr, Utrecht
 mw W. S. Laudy, Barneveld
 F. Laverman, Utrecht
 R. Lebbink, Utrecht
 Chr. Leeflang, Amersfoort
 J. Leeflang, Utrecht
 G. C. van Leersum, Utrecht
 J. P. L. de Leeuw, Utrecht
 mw C. G. de Leeuw-Kohsieck, Maarssen
 H. H. van Leeuwen, Utrecht
 J. van Leeuwen, De Meern
 M. J. S. van Leeuwen, Utrecht
 P. D. van Leeuwen, Utrecht
 S. M. van Leeuwen, Utrecht
 drs Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
 drs H. L. Ph. Leeuwenberg, Vianen
 mr P. C. J. van der Lelie, Utrecht
 J. W. Lemaier, Utrecht
 mw L. Leppink-Oosterloo, Odijk
 P. S. Lettinck, Zwolle
 prof. dr C. van der Leun, Utrecht
 mw C. de Leur, Huis ter Heide
 B. A. van Leusden, Utrecht
 A. B. Leussink, Utrecht
 drs J. H. Lichtenbelt, Utrecht
 H. J. van Liempdt, Utrecht
 ir A. R. van Liempt, Utrecht
 mw L. J. E. van Lieshout, Utrecht
 W. van Lieshout, Utrecht
 mw E. G. van Lieshout-Hooymans, Utrecht
 mw I. H. Ligthart, Utrecht
 prof. dr J. M. van der Linde, Zeist
 prof. dr S. van der Linde, Utrecht
 mw G. van der Linden, Utrecht
 prof. dr H. van der Linden, Oegstgeest
 mw M. J. van der Linden, De Bilt
 J. J. Linnebank, De Meern
 C. van Lint, Utrecht
 Lisman Holding b.v., Zeist
 A. J. Lisman, Nyon (Zwit.)
 A. J. A. M. Lisman, Nieuwersluis
 ir A. J. M. Lisman, Zeist
 E. Loggen, Utrecht
 C. P. van Londen, Leusden
 mw H. van Londen, Utrecht
 K. G. Lorier, Utrecht
 mr. A. Looten, Utrecht
 mw M. B. W. Loudon-van Asch van Wijck, Hilversum
 P. A. Lourens, Utrecht
 mw L. van der Lugt, De Bilt
 P. G. M. Lutz, Arnhem
 P. J. E. Luykx, Utrecht
 H. C. van Luyn, Utrecht
 mr O. van Luyn, Utrecht
 drs P. B. N. van Luyn, Limbricht
 mr C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg, Neerlangbroek
 M. P. Maandag, Utrecht
 D. van Maanen, Veenendaal
 R. C. J. van Maanen, Oegstgeest
 prof. dr W. van Maanen, Utrecht
 drs P. C. B. Maarschalkerveerd, Helmond
 mw E. L. M. van Maarseveen, Utrecht
 mw G. van Maarseveen, Utrecht
 J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
 mw H. C. M. van Maarseveen, Utrecht
 G. Maas, Nieuwegein
 mw T. A. Maas-de Brouwer, Groenekan
 G. H. Maassen jr, Oosterbeek
 P. Maaswinkel, De Bilt
 dr C. E. M. de Maat, De Bilt
 Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, Gent (B.)
 A. A. Mabelis, Amerongen
 C. A. van der Made, Bilthoven
 B. Maes, Utrecht
 Th. C. Maier, Bilthoven
 J. C. de Man, Utrecht
 mw S. Manolopoulos, Utrecht
 dr A. A. Manten, Breukelen
 A. M. Manten, Utrecht
 ir F. C. Marckmann, Utrecht
 mw dr A. J. Maris, Arnhem
 mr J. A. Markus, Alkmaar
 jhr P. H. A. Martini Buys, Brugge (B.)
 P. A. J. Marijine, Houten
 mw M. J. Maters-Ponten, Zeist
 drs A. H. H. M. Mathijssen, Bilthoven
 J. A. C. Mathijssen, Utrecht
 A. J. van Maurik, Utrecht
 mw A. M. van Maurik, Utrecht
 J. Th. H. Meekers, Utrecht
 J. C. Meelhuysen, Nieuwegein
 J. F. M. van der Meer, Utrecht
 mw J. D. M. van der Meer-Hendriks, Steenderen
 dr J. Meerdink, Zeist
 J. van Meerten, Utrecht
 P. J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, Amsterdam
 R. Meesters, Nieuwegein
 mw J. M. M. van der Mei-Zilverkant, De Meern
 A. J. J. Mekking, Utrecht
 A. W. Mellema, Rotterdam
 mw H. C. N. Mengelberg, Utrecht
 F. A. van Mens, Utrecht
 A. C. van der Mersch, Baarn
 ir H. F. Mertens, Breukelen
 J. Methorst, Utrecht
 drs ir K. Metz, Utrecht
 mw J. N. van der Meulen, De Bilt
 F. Meulenbelt, Santpoort
 J. C. Meulenbelt, Utrecht
 G. J. Meurs, Utrecht
 R. van Meurs, Muiden
 W. Meijbaum, Utrecht
 ing. W. Meijen, Utrecht
 mr F. H. von Meijenfildt, Baarn
 A. D. J. F. Meijer, Amersfoort
 J. W. H. Meijer, Sappemeer
 M. E. Meijer, Utrecht
 dr A. K. de Meijer O.S.A., Eindhoven
 drs J. A. L. de Meijere, Vianen
 mw A. M. Meijers-van Beek, Utrecht
 mr F. M. L. J. Meijlink, Bilthoven
 J. H. Meijman, Utrecht
 B. J. M. Michel, Utrecht
 mw H. van Midde-Witlox, Maarn
 H. N. van Middendorp, Doorn
 prof. dr H. T. J. Miedema, De Bilt
 G. Mik, Utrecht
 B. F. A. Mikx, Utrecht
 drs A. P. J. Miltenburg, Utrecht
 drs J. T. Minderaa, Amsterdam
 Minderbroeders Utrecht, Utrecht
 mw M. B. Minnaert-Coelingh, Utrecht
 D. J. van Minnen, Utrecht
 J. W. Modderaar, Zeist
 mw S. H. B. Modderman-van de Kamp, Renkum
 J. Moelaert, Wychen
 drs D. Moesbergen, Utrecht
 M. J. A. Mol, Utrecht
 mw A. M. van der Molen-Rutgers van Rozenburg, Zeist
 D. J. Molenaar, Utrecht

mw C. G. E. Mommersteeg-Harbord, Amsterdam
 A. D. A. Monna, Utrecht
 mr G. F. Monnereau, Houten
 A. L. Montauban, De Rijp
 L. Montulet, Utrecht
 mr D. Moojen, Zeist
 mw I. P. Moojen-van Tongerloo, Hollandsche Rading
 mw C. E. Moorrees, Rhenen
 mw J. G. Mooy, Utrecht
 E. van der Most, Utrecht
 prof. dr D. van der Most van Spijk, Utrecht
 mw D. J. Mostert-van Lier, Utrecht
 mw J. M. Motshagen-Rietveld, Utrecht
 G. C. A. van Mourik, Vleuten
 mw H. de Muinck Keizer-ten Cate, Bilthoven
 C. F. Mulder, De Bilt
 K. A. Mulder, Utrecht
 W. Mulders, Utrecht
 J. M. Muller, Utrecht
 mw A. C. Muller-van der Klift, Bunnik
 drs H. J. Mijjer, Groningen

mw A. G. H. Naeff-van der Meij, Doorn
 E. J. Nagtegaal, Utrecht
 I. Nagtegaal, 's-Gravenhage
 mw N. Nanninga, Utrecht
 drs Z. Narath, Bromma (Zweden)
 G. M. E. Nauta, Utrecht
 G. E. Nederhorst, Amsterdam
 Nederlandse Bank, Utrecht
 M. W. N. Neerinx, Amsterdam
 mw C. Nelissen, Utrecht
 dr R. M. Nepveu, Naarden
 B. J. Nichting, Utrecht
 J. P. Nichting, Utrecht
 mw J. Nieboer-Buisman, Houten
 A. Niekamp, Bunnik
 ir J. C. M. van Nickerk, Alphen aan den Rijn
 dr J. A. Niemeijer, Utrecht
 mw W. J. Niermeyer-de Hoog, Utrecht
 dr C. A. Nierstrasz, Bilthoven
 G. H. M. Nieuwenhuijs, Utrecht
 W. L. van Nieuwenhuijsen, Hengelo
 mw J. L. M. Nieuwland, Utrecht
 jkvr. E. M. van Nispen, Utrecht
 jhr ir J. E. M. van Nispen tot Pannerden, Bilthoven
 jhr F. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer, Bilthoven
 mr V. J. Noler, Utrecht
 dr J. de Nooy, Utrecht
 P. Notermans, Utrecht
 prof. dr S. R. Numans, Maarn
 P. Nijhoff, Bilthoven
 C. H. Nijhuis, Utrecht

mw H. C. C. Oets-van der Werken, Utrecht
 mw E. L. S. Offringa-Boom, Utrecht
 R. van Olderen, Utrecht
 J. A. van Olderen tot Heteren, Diemen
 mr T. Olthoff, Bilthoven
 S. M. van Ommeren, Elst
 G. W. Onderstal, Houten
 A. van Oosten, Bilthoven
 D. van Oostenbruggen, Utrecht
 D. Th. J. C. Oosterman, Bilthoven
 A. Oosting, Utrecht
 mw J. C. M. Oostveen, Almelo
 F. van Oostveen, Utrecht
 W. G. van Oostveen, Rijswijk
 R. J. Ooyevaar, IJsselstein
 H. K. H. Juliana L. E. M. W. prinses van Oranje-Nassau enz. enz., Baarn
 drs J. M. S. Oremus, Sittard

dr H. J. Oskam, Bilthoven
 J. van Osnabrugge, Utrecht
 J. W. Ottenschot, Utrecht
 ir H. Otto, Utrecht
 mw A. J. W. Otto-van Straalen, Driebergen-Rijsenburg
 mw dr J. K. Oudendijk, Utrecht
 Oudheidkundig Genootschap, Koninklijk Nederlands, Amsterdam
 Oudheidkundige Kring Die Goude, Gouda
 Oudheidkundige Vereniging Flehite, Amersfoort
 mw drs M. van Oudheusden, Utrecht
 mw G. H. F. Oudkerk-van der Kroon, Barendrecht
 P. Oussoren, Utrecht
 W. H. Overbeek, Utrecht
 mw J. C. Overbeek-Edie, Bilthoven
 T. A. van Overbeek, Soest
 mw A. G. Overdiep-Dijkstra, Utrecht
 H. A. Overgaauw, Utrecht
 A. van Overhagen, Naarden
 mw B. Overkleef, De Meern

J. Pama, Utrecht
 mw J. Pater, Utrecht
 M. Pater, Nunspeet
 W. Peddemors, Utrecht
 H. W. Peek, Utrecht
 mw J. Pees-Moolenbeek, Utrecht
 drs C. J. van der Peet, Utrecht
 J. Penders, Utrecht
 M. A. Perdon, Breukelen
 ir G. D. Perk, Utrecht
 A. C. Peters, Utrecht
 W. J. van Petersen, Groenekan
 G. I. Petri, Bussum
 P. Philips, Utrecht
 J. Piebenga, Amerongen
 Pietersbuurt b.v., Exploitatie-maatschappij, Utrecht
 F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicop
 G. N. van der Plaats, Zoetermeer
 Plan- en Bouwbureau Utrecht n.v., Utrecht
 drs J. Plantinga, Utrecht
 mr M. Ph. J. Plet, Amerongen
 Th. J. Ploeger, De Bilt
 N. Plomp, Nieuwerbrug
 R. Plomp, Oud-Zuilen
 H. J. Ploos van Amstel, Bilthoven
 jhr dr ir J. J. A. Ploos van Amstel, Eindhoven
 A. H. Pluygers, IJsselstein
 mw G. I. Poen, Utrecht
 dr H. Poen, Bilthoven
 Van de Poll-Stichting, Zeist
 R. J. Pollmann O.F.M., Utrecht
 ir W. A. M. Pompe, Den Dolder
 ir J. H. Pontier, Utrecht
 dr C. Poort, De Bilt
 mw Wilh. Por, De Bilt
 R. Pos, Maarssen
 dr E. B. J. Postma, Utrecht
 C. Pot, Utrecht
 Tj. Pot, Utrecht
 H. M. Pothuizen, Zoelen
 K. Potjewijd, Utrecht
 C. G. Pouw, Utrecht
 mr G. A. Pouw, Utrecht
 mw M. Priem, Utrecht
 mw drs M. A. Prins-Schimmel, Putten
 D. Pronk, Zeist
 dr F. J. A. Prop, Utrecht
 Provinciaal Bestuur van Utrecht, Utrecht
 Provinciale Bibliotheek Centrale, IJsselstein
 Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten, Utrecht

Provinciaal en Gemeentelijk Utrechts Stroomle-
 vingsbedrijf n.v., Utrecht
 Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten
 en Wetenschappen, Utrecht
 mw W. H. Pruis-Lindner, Utrecht
 D. Puit, Utrecht
 mw N. Pulle-Starke, Utrecht
 J. H. M. Putman, Bussum
 J. H. H. Puts, Utrecht
 J. van Putten, Lopik
 R. L. H. M. Pijls, Utrecht

mw mr A. H. J. Quispel, Utrecht
 mw C. W. E. Quispel-Boon, Zeist

dr R. de Raad, Zwolle
 J. K. Radder, Rotterdam
 J. E. Ragay, Utrecht
 mr A. Ravelli, Bithoven
 mw R. Ravensloot-Heubers, Utrecht
 mr F. P. van Ravenswaay, Utrecht
 mw G. H. P. Ravestijn, Utrecht
 R. van Ree, Utrecht
 J. C. R. van Reedt Dorland, Utrecht
 F. de Reeper, Hilversum
 prof. dr. E. Reeser, Bithoven
 D. A. Regenboog, Bithoven
 M. W. C. Reichwein, Zeist
 Reinders b.v., Utrecht
 H. Reinders, Utrecht
 H. C. Reinders, Utrecht
 prof. dr A. W. Reinink, Utrecht
 C. J. Reitsma, Bosch en Duin
 M. Remijnse, Tienhoven
 mw E. Renaud-Plomp, Utrecht
 J. Renema, Utrecht
 T. Th. Renes, Houten
 A. A. C. Reniers, Utrecht
 Repertoire d'Art et d'Archéologie, Parijs (Fr.)
 jhr mr M. H. Reuchlin, Bussum
 M. A. F. Reuser, Groenlo
 A. M. de Reuver, Utrecht
 drs C. J. M. Reijers, Doorn
 J. Reijers, Driebergen
 J. Reijngoud, Houten
 L. van Rhenen, Nieuwegein
 J. M. de Ridder, Wijk bij Duurstede
 prof. dr G. J. M. J. te Riele, Utrecht
 H. Riemers, Utrecht
 mw E. van Riet, Driebergen
 J. H. B. M. van Riet, Utrecht
 W. F. van Riet, Utrecht
 D. Th. Rietbergen, Utrecht
 B. H. M. Rietmeijer, Nieuwegein
 C. F. W. Rietveld, Harderwijk
 F. H. A. Rikhof, Amsterdam
 mw H. M. Rinkel, Utrecht
 mw J. G. Riphaagen, Utrecht
 J. H. Ritmeester, Utrecht
 mw A. E. Ritsema van Eck, Utrecht
 mw T. E. A. Rive-von Bönninghausen, Utrecht
 G. J. Robbers, De Meern
 P. R. Robbers, Bithoven
 mw drs J. G. Roding, Kopenhagen (Den.)
 G. J. Röhner, Utrecht
 R. L. Röhner, Maartensdijk
 mw G. J. W. Röhner-Schuurman, Utrecht
 A. Roelofs, Utrecht
 mw J. M. Roep, De Bilt
 H. J. Rogier, Apeldoorn
 F. J. C. Rombach, De Meern
 mr J. H. Rombach, Alkmaar
 J. W. Rommerts, Zeist
 mw drs C. J. von Ronnen, Leiden
 J. J. Ronner, Utrecht

mw M. de Roo, Roermond
 mw drs M. C. Roodenburg, Utrecht
 J. Roodvoets, Utrecht
 mr F. Roos, Bithoven
 dr J. C. Roos, Maarssen
 C. Roosenboom, Utrecht
 mw A. M. Roosenburg, Utrecht
 mw M. J. Y. W. Roosjen, Bunnik
 J. W. van Roosmalen, Utrecht
 mw S. M. J. A. van Roosmalen, Utrecht
 C. J. van Rooijen, Nieuwegein
 dr H. van Rooyen, Amersfoort
 D. A. Roozemond, Utrecht
 J. M. Roozenboom, De Bilt
 J. E. Ros, Utrecht
 mw A. M. Rosenbaum, Utrecht
 F. M. Rosenberg, Utrecht
 mw drs B. A. Ross, Zeist
 Van Rossum, Drukkerij-, Utrecht
 A. van Rossum, Maarssen
 K. W. J. van Rossum, Nijmegen
 M. F. M. van Rossum, Utrecht
 W. J. C. van Rossum, De Bilt
 mw dr W. Rouwenhorst, Utrecht
 W. J. Royaars, Amersfoort
 drs C. Ch. van Royen, Oosterbeek
 J. de Ru, Utrecht
 mw drs G. M. W. Ruitenbergh, Zeist
 H. J. Ruiter, Odijk
 mw F. T. Ruiters-Harms, Utrecht
 J. G. van Ruler, Bunnik
 S. Russchen, Odijk
 jhr mr L. M. Rutgers van Rozenburg, Zeist
 mr B. Ruurs, Utrecht
 A. W. G. M. Ruys, Nieuwegein
 Th. G. P. M. Ruys, Zeist
 B. M. van Rij, Utrecht
 G. van Rijbroek, Utrecht
 E. Th. M. de Rijk, Utrecht
 Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie,
 's-Gravenhage
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
 H. R. Rijkse, Utrecht
 's Rijks Munt, Museum van-, Utrecht
 Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent', Utrecht
 Rijksuniversiteit Utrecht, Bestuur-, Utrecht
 drs P. H. F. A. van Rijn, Utrecht
 J. D. Rijnders, Utrecht
 P. A. R. Rijnders, Utrecht
 R. G. Rijnaker, Woerden
 A. van Rijswijk, Zeist
 mw C. J. van Rijswijk, Utrecht
 ir N. C. G. M. van de Rijt, Lienden

J. G. Sakkers, Utrecht
 L. Samama & N. Kamerbeek, Utrecht
 A. Sandberg, Zeist
 Sante en De Leur, Kapsalon Van-, Utrecht
 J. J. L. van Sante, Utrecht
 E. C. van Santen, Utrecht
 P. A. A. van Santen, Utrecht
 drs J. H. van Santen, Zeist
 mw A. W. Sauer-ten Have, Zeist
 jkvr. drs E. J. de Savornin Lohman, Utrecht
 M. K. F. Scager, Utrecht
 C. G. Schaareman, Utrecht
 W. J. M. Schaatsenberg, Houten
 mr P. J. Schadé, Amsterdam
 dr A. H. M. van Schaik, Utrecht
 mw C. M. van Schaik, Zeist
 J. M. van Schaik, Utrecht
 J. W. van Schaik, Utrecht
 mr dr Th. E. E. van Schaik, Maarssen
 mw O. R. Schalhausen, Vianen
 drs H. J. van Schalkwijk, Huizen

J. Scheele, Utrecht
 ir E. J. G. Scheffer, Bilthoven
 J. A. Scheidemans, Utrecht
 drs J. G. S. Schemmekes, Houten
 A. M. J. Schenk, Utrecht
 H. W. Scherpenhuyzen, Utrecht
 C. A. Schilp, Utrecht
 mw G. Schimmel, Utrecht
 mw W. H. Schipper, Utrecht
 H. M. Schippers, Utrecht
 mw T. Schippers, Utrecht
 F. A. M. H. Schlijpen, Utrecht
 A. F. Schmidt, Bunnik
 Chr. L. Schneider, De Bilt
 H. Schoenmakers, Abcoude
 mw J. Scholten-van Oosten, Utrecht
 mw J. Scholtus, Utrecht
 A. Schoonhoven, Utrecht
 A. M. Schoonhoven, Maarn
 mw H. Ch. Schoonhoven, Nieuwegein
 J. Schoonhoven, Utrecht
 W. J. V. Schoonhoven, Utrecht
 mw B. A. W. van der Schoot, Utrecht
 mw C. Schouten, Gouda
 mw drs E. N. Schouten, Hengelo
 J. M. Schouten, Achterveld
 W. J. Schrader, Utrecht
 J. B. Schreur, Abcoude
 mw A. Schrikken-Hulshof Pol, Utrecht
 H. J. Schrotten, Utrecht
 J. M. Schrijver, Doorn
 mw C. Schuchard-Stolwerk, Amstelveen
 mw K. A. L. Schuckink Kool-Oudendal, Loenen
 a/d Vecht
 mw M. A. Schuitemaker-Koster, Utrecht
 J. Schut, Nieuwegein
 mw J. M. Schut, Utrecht
 mw M. P. H. Schuttevaër-Oudegeest, Utrecht
 ir J. A. Schuur, Utrecht
 H. R. Schwietert, Bilthoven
 L. J. A. van Schijndel, Utrecht
 prof. dr G. A. Sedee, Utrecht
 M. J. Segeth, Nieuwegein
 L. A. G. van Selm, Bunnik
 F. Senne, Utrecht
 H. L. W. Serné, Hilversum
 mw J. M. Serrée, Utrecht
 mw P. A. Serton-Meyer, Utrecht
 J. A. Servaas, Maarssen
 P. H. van Setten, Bunnik
 A. D. Severijn, Utrecht
 S. H. Severijn, Utrecht
 J. Seyffert, Utrecht
 D. H. van Sichem, Utrecht
 F. C. A. Sidler, De Bilt
 mw G. Simonis, Utrecht
 H. J. Simonis, Utrecht
 T. M. A. Simonis, Woerden
 mw F. M. Simons, Utrecht
 C. Singerling, Utrecht
 mw J. J. Singor-van Dijk, Maarssen
 mr C. van Slagmaat, Utrecht
 M. Slingerland, Breda
 F. J. Slooff, Utrecht
 B. P. van Slooten, Asperen
 H. J. Slot, Utrecht
 J. van der Sluis, Utrecht
 mw G. C. van der Sluis, Utrecht
 mw drs H. van der Sluis, Bilthoven
 L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
 H. J. de Smedt, Utrecht
 mw R. A. Smid, Utrecht
 mw I. Smink, Utrecht
 R. P. Smink, Hoogland
 drs A. R. M. Smit, Nieuwegein
 dr E. J. Th. A. M. A. Smit, Utrecht
 drs F. Smit, IJmuiden
 H. P. Smit, Rotterdam
 ir J. M. Smit, Leersum
 drs W. Smit, Hilversum
 ir W. M. O. M. Smit, Bilthoven
 IJ. J. Smit, De Bilt
 J. A. Smits, Utrecht
 mw W. Smits huysen, Utrecht
 E. Smorenburg, Zandvoort
 J. J. G. Smulders, IJsselstein
 A. W. Snel, Utrecht
 F. H. B. Snel, Utrecht
 mw M. Th. Snel, Utrecht
 mw H. C. Snethlage-Hornstra, Utrecht
 dr D. P. Snoep, Haarlem
 J. Snijders, Utrecht
 dr J. Snijders, Baarn
 F. de Soeten, Utrecht
 G. H. de Soeten, Werkendam
 dr A. M. Soeterboek, Veldhoven
 prof. mr A. L. M. Soons, Utrecht
 mw van Spanje-van 't Hullenaar, Naarden
 mw A. P. H. M. Speet, Utrecht
 J. H. Spelbos, Utrecht
 mw M. J. Spit-Damen, Utrecht
 G. H. F. Spitsbaard, Utrecht
 M. van Splunder, Utrecht
 J. Spoor, Utrecht
 mw T. Springer-Stam, Zeist
 Sprong b.v. Interieurarchitectuur De-, Utrecht
 drs C. H. Staal, Utrecht
 E. Staal, Odijk
 F. O. Staal, Utrecht
 J. L. M. Staal, Veenendaal
 mw S. R. Staal, Utrecht
 mw M. E. Stades, Zeist
 H. van de Stadt, Utrecht
 mr J. J. Stael, Utrecht
 H. R. Staffhorst, Bilthoven
 C. J. Stam, Utrecht
 J. van Staveren, Utrecht
 W. van der Steeg, Utrecht
 mw C. van der Steen, Utrecht
 J. van der Steen, Utrecht
 mr H. P. M. Steenberghe, Bilthoven
 Steenkolenhandelsvereniging Holding n.v., Utrecht
 M. van Steenwijk, Harderwijk
 A. Stegeman, Utrecht
 mw G. J. aan de Stegge-Kerkhof, De Bilt
 H. J. J. Steins, Utrecht
 Jos Stelling, Utrecht
 F. A. Stenvers, Utrecht
 R. Stenvert, Utrecht
 R. A. Sterk, Utrecht
 F. J. van Sterkenburg, Utrecht
 Stichts-Hollandse Historische Vereniging, Woerden
 Stichtse Culturele Raad, Utrecht
 dr W. Stigter, Utrecht
 F. J. Stinissen, Utrecht
 Th. W. Stockschen, Utrecht
 I. L. van der Stoep, Hilversum
 H. J. C. M. Stokkermans, Utrecht
 W. P. G. Stokla, Maartensdijk
 T. Stol, Amsterdam
 Chr. Stoker, Zeist
 W. Stoker, Utrecht
 W. A. Stoker, Utrecht
 dr J. A. Stoop, Utrecht
 W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
 ir J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
 Th. J. van Straalen, Utrecht
 A. van Straten, Utrecht

mr J. D. M. van Straten, Utrecht
 Streekarchief Krimpenerwaard, Schoonhoven
 Streekmuseum Rhenen, Rhenen
 mr F. M. Strengers, Utrecht
 H. J. Stringa, Utrecht
 mw E. J. M. Ströbl-Swane, Utrecht
 dr J. E. A. L. Struick, Utrecht
 drs A. J. M. Sturkenboom, Driebergen-Rijsenburg
 mr I. E. M. Sutorius, Breda
 G. Stuivenberg, Utrecht
 Stuyvenberg b.v., Bouwbedrijf-, Utrecht
 J. W. Swane, Utrecht
 mw M. W. J. Swane-de Vlam, Utrecht
 R. Swanenberg, Utrecht
 W. C. J. Swanenburg, Utrecht
 mr J. Swart, Rotterdam
 mw M. C. de Swart, Zeist
 mw A. Swertz, Utrecht
 M. J. Sypkens Smit, Utrecht

J. J. C. baron Taets van Amerongen, Renswoude
 W. Takken, Leusden
 F. G. Tap, Utrecht
 R. Tap, De Bilt
 W. A. Tap, Bilthoven
 mw L. H. Tapperman, Utrecht
 prof. dr ir C. L. Temminck Groll, Driebergen-
 Rijsenburg
 drs W. J. van Tent, Hoevelaken
 mw W. K. Terbruggen-Hugenholtz, Utrecht
 mw drs L. Terken, Vianen
 J. J. Terpstra, Utrecht
 mw N. Teune-van Es, Utrecht
 J. Th. Teunis, Utrecht
 R. Thied, Utrecht
 A. N. F. Thier, Utrecht
 Thomas à Villanovaschool, Utrecht
 H. W. Thomassen, Utrecht
 W. Thoomes, Sintjohannesga
 P. Thorn, Baarn
 dr W. J. Thijssen, Utrecht
 Tiel Utrecht Groep, Utrecht
 A. Tieleman, Nieuwegein
 J. Timmer & M. C. Fuld, Utrecht
 mr W. A. J. Timmermans, Amsterdam
 P. F. Tjepkema, Utrecht
 A. G. Toet, Utrecht
 A. A. F. van den Tol, Utrecht
 mw L. van der Tol, Utrecht
 mr J. H. des Tombe, Utrecht
 J. H. van Tongeren, Maarssen
 C. R. van Tongerloo, Bilthoven
 mw drs L. van Tongerloo, Zeist
 mw A. J. Tonneijck-Ligthart, Utrecht
 mw A. H. Toonen, Utrecht
 J. M. Top, Utrecht
 M. J. Top, Nunspeet
 R. J. Top, Utrecht
 mr S. Torensma, Marum
 mw drs J. E. Toussaint Raven, Odijk
 mw A. H. T. Tra Kranen-Angerman, Utrecht
 L. A. van der Tuuk, Bilthoven
 H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken,
 Warmond
 P. Tweehuysen, Hei- en Boeicop
 jhr drs A. A. Twiss Quarles van Ufford, Vught

W. Uittenbogaard, Vleuten
 mw A. H. Ulbrich, Bilthoven
 dr P. Ullersma, Driebergen-Rijsenburg
 mw M. Ullmann-Coebergh, Utrecht
 mw M. van Ulsen-Abcouwer, Oosterbeek
 Universiteitsmuseum, Utrecht
 UT-Delfia b.v., Maarssen
 Utrechts Landschap, Stichting Het-, De Bilt

Utrechts Monumentenfonds, Utrecht
 Utrechts Nieuwsblad, Houten
 drs H. M. den Uyl, Gorinchem
 H. J. J. Uijterwaal, Utrecht
 R. J. C. W. Uijterwaal, Utrecht

D. Valentijn, Utrecht
 J. M. Valetton, Utrecht
 H. O. W. van Valkenhoef, Barneveld
 L. Valstar, Utrecht
 Th. van de Vathorst, Utrecht
 mw W. A. M. Vavra-van Greevenbroek, Nieuwe-
 gein
 Vechthuis b.v., Het-, Utrecht
 mw M. C. van Veen, Utrecht
 dr T. van Veen, Utrecht
 mr J. H. van der Veen, Doorn
 mw A. C. van Veenendaal, Utrecht
 mw H. van Veenendaal, Utrecht
 R. van Veenendaal, Leusden
 Veenmuseum 'Op Hoop van Zegen', Stichting-,
 Vinkeveen
 dr J. A. G. van der Veer, Utrecht
 Th. J. van der Veer, Utrecht
 J. van der Vegt, Utrecht
 mw M. van der Velde-Nebbeling, Nieuwegein
 F. J. A. van der Velden, Utrecht
 N. A. van der Velden, Utrecht
 mw C. A. Velderman-Wienecke, Utrecht
 S. Y. A. Vellenga, Utrecht
 H. J. Velo, Maartensdijk
 C. J. Vendrik, Utrecht
 mw H. J. Venema-Braam, De Bilt
 prof. dr M. A. Vente, Utrecht
 S. Verbeek, Utrecht
 F. Verbrugge, Veenendaal
 R. Verburg, Utrecht
 mr P. J. Verdam, Bilthoven
 dr J. A. Verduin, Maartensdijk
 Verenigde Bedrijven Bredero n.v., Utrecht
 Vereniging Oud-Leiden, Leiden
 V.V.V., Utrecht
 H. H. P. Vergouwen, Utrecht
 mw M. Verhaar, Doorn
 A. M. Verhey, Rotterdam
 H. M. J. Verhoeckx, Prinsenbeek
 J. Verhoeff, Utrecht
 J. W. Verhoef, Maarssen
 dr J. G. Verhoeven, Utrecht
 O. M. Verhorst, Herpt
 A. C. Verkaik, Zeist
 D. Verkerk, Utrecht
 A. Verlaan, Vianen
 mr H. W. Verloop, Zeist
 mw M. Vermaas, Utrecht
 J. F. M. Vermeer, Utrecht
 S. Vermeer, Arnhem
 A. G. Vermeul, Utrecht
 A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
 J. Vermeulen, Utrecht
 mr W. R. F. Vermeulen, Utrecht
 mw D. Vermeulen-Ponten, Utrecht
 C. Vernooij, Cothen
 J. Verschoor, Utrecht
 G. Versloot, Bunnik
 mw M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
 Versteeg b.v., Aannemersbedrijf-, Utrecht
 P. Th. Versteeg, Buren
 mw E. F. Versteegh, Utrecht
 mw T. Versteegh, Utrecht
 O. M. D. F. Vervaart, Utrecht
 C. Verwers, Utrecht
 Verweij b.v., Elektrotechnisch Bureau-, Utrecht
 C. Th. Verwey, Waddinxveen
 J. Verwey, Breukelen

E. F. Vink, Utrecht
 mw mr dr J. C. H. H. de Vink, Utrecht
 D. J. Vinkenburg, Yerseke
 mw M. L. S. Vinkenburg-ten Cate, Utrecht
 B. J. Visschedijk, Maarssen
 dr C. Ch. G. Visser, Utrecht
 mw drs D. G. P. Visser, Utrecht
 L. K. Visser, Utrecht
 S. Visser, Utrecht
 W. W. M. Visser, Nieuw Loosdrecht
 S. Vlak, Utrecht
 mw drs L. C. van der Vlerk, Rotterdam
 drs A. van Vliet, Zeist
 D. van Vliet, Utrecht
 P. van Vliet, Utrecht
 P. D. van Vliet, Loosdrecht
 N. W. van der Vlist, Utrecht
 mw J. H. Vlijm, Utrecht
 mw T. P. Voermans-Jurriëns, Utrecht
 mw M. E. M. Vogelaar-Bakker, Utrecht
 mw A. A. Volkers-de Ruiters, Koudekerk aan den Rijn
 H. W. J. Volmuller, Utrecht
 mw B. Vondeling, Utrecht
 J. Vonk, Utrecht
 B. Voogt, Utrecht
 F. C. van de Vooren, Utrecht
 P. J. Voorrips, Nieuwegein
 C. J. van Vorstenbosch, Utrecht
 A. Vos, Bilthoven
 B. L. Vos, Utrecht
 ir F. E. Vos, Bilthoven
 mw R. Vos-Beijerman, Utrecht
 mw drs M. W. M. Vos-van Gortel, Utrecht
 B. L. J. Vos, Utrecht
 mw L. A. Vredenbrigt, Utrecht
 A. van Vredendaal, Hilversum
 F. Vreeken, Bodegraven
 C. M. Vreeswijk, Utrecht
 mw H. C. F. Vreeswijk-Hoogenboom, Oudewater
 J. Th. M. de Vreeze, Utrecht
 mw P. Vreugdenhil-Verhoeve, Utrecht
 drs A. de Vries, Zeist
 A. A. de Vries, Utrecht
 D. J. de Vries, Utrecht
 mw G. de Vries, Utrecht
 J. de Vries, Utrecht
 dr J. de Vries, Vinkeveen
 M. H. de Vries, Nijkerk
 W. L. de Vries, Doorn
 mw mr W. S. de Vries, Utrecht
 ing. R. Vriesendorp, De Meern
 mw dr Th. A. Vijlbrief-Charbon, Dordrecht
 J. J. G. Vijverberg, Harmelen

Waalsteenfabrieken, n.v. Maatschappij tot Exploitatie van-, Wijk bij Duurstede
 J. van Waay, Maarssen
 C. A. Wagenaar, Utrecht
 dr S. S. Wagenaar, Utrecht
 mw C. H. E. Wagenaar Hummelinck-Berkelbach van den Sprenkel, Bilthoven
 M. J. F. Wagenbuur, Utrecht
 Van Wageningen en de Lange, Utrecht
 prof. dr C. A. Wagenvoort, Amsterdam
 A. J. O. van de Wal, Vinkeveen
 A. H. van Walbeek, Utrecht
 prof. dr H. T. Wallinga, Utrecht
 P. Walma van der Molen, Velp
 dr H. Wansink, Groenekan
 mw J. C. Waraen, Utrecht
 W. H. Wasterveld, Ochten
 M. van de Water, Utrecht
 L. G. Waterman, Utrecht
 drs G. H. van Waveren, Amerongen

J. Weber, De Bilt
 J. E. Weenink, De Bilt
 H. M. de Weerd, Hardenberg
 A. van der Wees, Utrecht
 mw drs S. J. Weide, Utrecht
 P. A. J. van der Weide, Utrecht
 mw J. G. P. ter Welle-Heethuis, Gouda
 dr G. A. Wellen, Utrecht
 prof. dr C. B. Wels, Bosch en Duin
 mw M. L. A. van de Werf, Bilthoven
 P. J. K. van Werkhoven, Hilversum
 P. B. M. Werner, Utrecht
 A. H. C. van Wersch, Utrecht
 C. H. G. M. Westbroek, Utrecht
 mw A. Wester, Utrecht
 W. F. Westerhout, Utrecht
 mr F. A. C. Westermann, Maarn
 mw G. A. Westermann-Meyer, Bilthoven
 mw J. A. M. Westers, Utrecht
 prof. dr V. Westhoff, Groesbeek
 R. M. van Westrhenen, Bilthoven
 mr J. M. Weststeyn, Gouda
 P. Weijburg, Maarssen
 G. W. C. van Wezel, Utrecht
 mr H. S. Wiarda, Zeist
 B. G. Wiegeraad, Maarssen
 W. J. F. Wiegman, Culemborg
 P. Wienand, Beleeke (BRD)
 J. H. Wieringa, Bunnik
 mw M. Wiertsema-Schipper, Bilthoven
 mw E. Wiesman-van Veluw, Groenekan
 mw M. Wieteler-Heystee, Utrecht
 mw J. Th. Wigboldus-van Berkel, Utrecht
 G. A. Wildschut, Utrecht
 mw P. J. A. Wildschut-Hordijk, De Bilt
 mw W. K. M. Wilke-van Riet, Oud-Zuilen
 Johannes kardinaal Willebrands, Zeist
 Willemars b.v., Utrecht
 C. H. Willemse, Baarn
 mr G. J. L. van Willigenburg, Oegstgeest
 P. L. van Willigenburg, Wijk bij Duurstede
 W. P. C. van Willigenburg, Utrecht
 mw M. J. H. Willinge, Utrecht
 mw drs C. C. S. Wilmer, Utrecht
 P. Wilmink, Leusden
 J. J. H. A. Wilten, Leersum
 E. Wiltink, Utrecht
 mr G. J. J. van Wimersma Greidanus, Eindhoven
 K. L. Winkler, Utrecht
 jkvr. prof. dr J. M. van Winter, Utrecht
 H. Wisman, De Bilt
 drs H. Wissink, Oud-Zuilen
 H. C. de Wit, De Bilt
 J. E. de Wit, Utrecht
 J. H. de Wit, Utrecht
 mw L. B. de Wit, Utrecht
 P. S. A. de Wit, Odijk
 mw J. M. Wittema-van Koten, Utrecht
 G. Witteveen, Doorn
 mw A. Witvliet-van de Berg, Utrecht
 P. Witzel, Nijkerkerveen
 H. Th. G. Woertman, Woerden
 R. J. Wols, Breda
 mw A. R. Wolters-de Jong, Utrecht
 dr D. Wolvius, Utrecht
 Woonbrink Architectuur, Utrecht
 B. van der Woord, Bilthoven
 H. L. van der Woord, Baarn
 J. W. Worst, Woudenberg
 C. H. Wouda, Nieuwegein
 S. J. Wouda, Vianen
 D. van Woudenberg, Utrecht
 mw J. H. A. W. F. van Woudenberg, Utrecht
 dr O. J. Wouters, Utrecht
 mw drs J. R. van der Wurff-Bodt, Utrecht

W. A. Wijburg, Utrecht
 drs D. van Wijk, Twello
 G. van Wijk, Bilthoven
 mw J. A. E. van Wijk, Utrecht
 mw J. J. van Wijk-Robaard, Nieuwegein
 mw G. L. van Wijk-de Ruiter, De Meern
 mw H. Wijnands, Maarssen
 drs J. S. Wijne, Utrecht
 P. van Wijngaarden, Utrecht
 mr H. A. M. Wijnne, Utrecht

 mw M. Zandbergen, Utrecht
 mw M. J. Zandstra-van Dijk, Nieuwegein
 J. P. de Zeeuw, Bussum
 dr B. J. M. Zegers, Utrecht
 C. J. van Zelm, Utrecht
 mr E. M. van Zelm, Utrecht
 H. L. van Zelm, De Bilt
 drs W. L. L. van Zenderen, Utrecht
 A. T. van der Zeijden, Utrecht
 W. G. van der Zeijden, Utrecht
 ir H. Zeijdner, Baarn
 W. J. M. van Zeijst, Groningen
 dr S. B. J. Silberberg, Amstelveen
 D. van Zoelen & Zn b.v., Aannemersbedrijf-,
 Utrecht
 mw G. van Zoelen, Utrecht
 R. Zoetbrood, Utrecht
 T. H. van Zundert, Utrecht
 F. van Zutphen, Nieuwegein
 H. van Zuylen, Utrecht
 H. Zwaagman, Utrecht
 mw E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
 W. Zwanikken, Utrecht
 F. A. Zwarts, Maartensdijk
 H. W. Zweers, Teuge
 K. Zweije, De Bilt
 W. H. Zweije, Bilthoven
 R. Zwolschen, Hei- en Boecop
 J. C. Zijffers, Veenendaal
 J. J. M. van Zijl, Utrecht
 mw M. van Zijl-Koppens, Utrecht
 J. A. van Zyll de Jong, New Foundland (Can.)
 mw A. A. B. Zijlstra-Looyen, Utrecht

Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis van de geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

De contributie over het verenigingsjaar 1987 bedraagt *f* 39,50 te voldoen na ontvangst van een acceptgirokaart. CJP-houders en zij, die 65 jaar en ouder zijn, behoeven niet meer dan respectievelijk *f* 23,50 (CJP-houders) en *f* 34, – (65 +) te betalen.

De leden ontvangen de in de loop van hun lidmaatschapsjaar verschijnende Maandbladen, een Jaarboek en eventuele andere publicaties.

Inlichtingen: Vereniging Oud-Utrecht, p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, telefoon 030-71 18 14, alsmede bij mevrouw M. Uittenbogaard-van Terwisga (ledenadministratie), Antwoordnummer 966, 3440 ZA Vleuten, telefoon 03407-19 86.

Werft leden! Vraagt folders bij een van de hiervoor genoemde adressen.

